

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

9

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ПІДРУЧНИК

для загальноосвітніх навчальних закладів

9

Харків

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

2009

УДК 94 (100)"15/17"(075)
ББК 63.3(0)52я721

Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 56 від 02.02.2009)

Видано за державні кошти. Продаж заборонено

Працівники Міністерства освіти і науки України
та Інституту інноваційних технологій і змісту освіти,
які є відповідальними за підготовку до видання підручника:

Р. І. Сетушенко, головний спеціаліст МОН України;

О. В. Галегова, методист вищої категорії

Інституту інноваційних технологій і змісту освіти

Незалежні експерти:

І. В. Купріяноко, старший учитель Запорізької гімназії № 6;

О. В. Левченко, методист Управління освіти виконкому

Житомирської міської ради;

Л. І. Хмиз, учитель-методист РМК м. Ізяслав;

О. А. Іваненко, науковий співробітник відділу всевітньої історії
міжнародних відносин Інституту історії України НАН України, канд. іст. наук;

Ю. Б. Малієнко, співробітник лабораторії суспільствознавчої освіти
Інституту педагогіки АПН України, канд. пед. наук

Гісем О. В.

Г51 Всесвітня історія. 9 клас: Підручник для загальноосвіт. навч. закл. /
О. В. Гісем, О. О. Мартинюк — Х.: Вид-во «Ранок», 2009. — 224 с.: іл.
ISBN 978-611-540-000-3.

Підручник створений відповідно до вимог «Державного стандарту базової
і повної загальної середньої освіти» та навчальної програми для 12-річної школи.

Методичний апарат підручника містить фрагменти історичних джерел, по-
гляди відомих людей на різні події, довідкову інформацію, а також різноманітні
завдання та запитання на осмислення й закріплення вивченого матеріалу.
Схеми та ілюстрації підручника дозволяють добре засвоїти основні факти
й поняття курсу.

Призначено для учнів 9 класів загальноосвітніх навчальних закладів.

УДК 94 (100)"15/17"(075)
ББК 63.3(0)52я721

ISBN 978-611-540-000-3

© О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, 2009
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2009

Вступ. Світ наприкінці XVIII — у XIX ст.

- 1. Які періоди всесвітньої історії ви вивчали минулого року? Назвіть їхні хронологічні межі. 2. Назвіть події всесвітньої історії кінця XV—XVIII ст., які ви вважаєте найважливішими. Поясніть свій вибір. 3. Які основні зміни відбулися у світі в цей період?

1 Як працювати з підручником. Перед тим як розпочати вивчення нового періоду всесвітньої історії, варто ознайомитися зі змістом підручника та його структурою. Матеріал підручника поділено на шість тем та 26 параграфів. Дати основних подій, поняття й терміни, персоналії історичних діячів, на які слід звернути увагу і запам'ятати, виділені в тексті спеціальним шрифтом.

Важливе значення для засвоєння матеріалу мають історичні документи, ілюстрації, карти та схеми. Працюючи з параграфом, необхідно обов'язково прочитати вміщений документ та запитання до нього. Схеми розкривають зв'язки між складовими історичних явищ, пояснюють їхні особливості тощо.

Параграфи завершуються висновками, які допоможуть звернути увагу на провідні ідеї, розкриті в їхньому змісті. До кожного параграфа вміщені запитання та завдання, за допомогою яких ви можете перевірити свої знання. Звертайте увагу на умовні позначки, подані поряд із ними. Вони підкажуть вам, що і як необхідно виконувати. Основні дати вивченої теми вам допоможе запам'ятати «Хронологічна сторінка».

Спеціальні позначки, розміщені на сторінках підручника, допоможуть вам у роботі з ним на уроках і вдома.

- Запитання, розташовані після назви параграфа, допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і краще зрозуміти новий.

Фрагменти історичних джерел, уміщені в параграфах, необхідно прочитати та відповісти на запитання до них.

Ця рубрика містить інформацію про видатних історичних діячів, що мали важливий вплив на розвиток подій.

Тут ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом матеріалу параграфа.

У цій рубриці наведені висновки, що завершують параграфи.

У цій рубриці містяться запитання та завдання до параграфів.

2 Місце Нової історії у всесвітній історії. Цього навчального року ви продовжите знайомство з подіями Нової історії, або історії Нового часу. Минулого року ви вивчали періоди раннього Нового часу, що охоплює події кінця XV — першої половини XVII ст., та першої частини Нового часу, хронологічними межами якої є друга половина XVII—XVIII ст. Цього року ви дізнаєтесь, що відбувалося у світі в другий період Нової історії наприкінці XVIII — у XIX ст.

У другому періоді Нової історії відбулося чимало важливих змін у житті людей. Зокрема, у країнах Західної Європи та Америки, які називають Заходом, сформувалося *індустріальне суспільство*. Його поява обумовила якісні зміни в різних сферах життя людини.

Періоди всесвітньої історії

Стародавня історія	Середньовічна історія	Нова історія		Новітня історія		
6 клас	7 клас	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас	12 клас
Близько 1 млн років тому — IV ст. н. е.	V ст. н. е. — кінець XV ст.	Кінець XV — кінець XVIII ст.	Кінець XVIII — XIX ст.	Початок XX ст. — 1929 р.	1929—1945 рр.	1945 р. — початок XXI ст.

3 Економічне життя індустріального суспільства. У країнах Заходу початок становлення *індустріального суспільства* був пов'язаний із розгортанням промислової революції, яка поступово поширювалася Європою із заходу на схід із Великої Британії.

Індустріальне суспільство — суспільство, у якому завершено процес створення великої, технічно розвиненої промисловості («індустрія» — синонім слова «промисловість») як основи та провідного сектора економіки й відповідних соціальних структур.

Нове промислове виробництво розвивалося на засадах вільної конкуренції, коли виробники товарів вели боротьбу один з одним за кращі умови виробництва та збуту товарів. Вільна конкуренція була рушійною силою економічного розвитку й одночасно спричиняла його нестабільність: періоди економічного піднесення чергувалися з економічними кризами.

Це були кризи перевиробництва, коли підприємці, прагнучи отримати прибуток, виробляли більше товарів, аніж потребував існуючий попит на ринку. У період кризи підприємства розорялися, а сотні тисяч найманих працівників опинялися без роботи. Унаслідок цього кризи спричиняли численні соціальні протести й обумовлювали необхідність пошуку шляхів удосконалення існуючої економічної системи.

Зі становленням індустріального суспільства були пов'язані структурні зміни в економіці: якщо раніше її основою було сільське господарство, то тепер перше місце стала посідати промисловість. У сільському господарстві Великої Британії та північних штатах США, а згодом і в інших країнах почали застосовувати сільськогосподарські машини: багатолемішні плуги для обробки землі, кінні сівалки для сівби, жниварки на кінній тязі для збирання зернових, кінні молотарки тощо. Утім, машини впроваджувалися в сільському господарстві набагато повільніше, ніж у промисловості.

Розвивалася торгівля, у якій чільне місце посіли порівняно дешеві фабрично-заводські товари, розраховані на масового споживача. У світовій торгівлі спостерігався поділ на провідні індустріальні країни Заходу, які були виробниками фабрично-заводської продукції та

Пароплав «Принцеса». Кінець XIX ст.

Кришталевий палац у Лондоні.
Архітектор Дж. Пакстон

споживачами дешевої сировини, та країни, що стали ринками збуту цих товарів і постачальниками сировини. До останніх належали країни Сходу та Латинської Америки. Однак і в країнах Заходу темпи економічного розвитку були неоднаковими та суттєво відрізнялися.

4 Зміни в політичному та соціальному житті. Визначальний вплив на політичне життя країн Заходу в другий період Нової історії мала Велика Французька революція кінця XVIII ст., яка висунула ідеї свободи, рівності й братерства. Вона кинула виклик пануванню в країнах континентальної Європи «старого порядку», в основі якого були абсолютизм, поділ на стани та різні форми залежності підданих від держави. У країнах Заходу поступово затверджувалися підвалини правової держави, яка ґрунтувалася на принципах верховенства закону, політичних свобод і свободи підприємництва. Відбувалося становлення основ демократії з виборністю органів влади, загальним виборчим правом, поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову. Основними формами держави в країнах Західної Європи та Америки стали республіки (парламентські або президентські) і монархії (парламентські або конституційні). Процеси політичного розвитку країн відбувалися двома відмінними шляхами — реформ або революцій. У континентальній Європі перший представляла Велика Британія, другий — Франція.

Важливу роль у політичному житті держав стали відігравати політичні *партії*. Це були добровільні об'єднання прихильників певних суспільних ідеалів, метою яких було здобуття влади законним шляхом, через вибори, і реалізація своєї програми. Ідейні засади політичних партій ґрунтувалися на основних напрямках громадсько-політичної думки XIX ст., основними з яких були:

► **консерватизм** — сукупність ідейно-політичних течій, прихильники яких спиралися на ідеї традиції та спадковості в суспільному розвитку, виступали за збереження домінуючої ролі держави й церкви в житті суспільства, не сприймали революції та радикальні реформи. Консерватори прагнули зберегти старий політичний лад;

Початок роботи на Бальмеровській фабриці. ХІХ ст.

Залізниця Манчестер—Ліверпуль. Прибуття в Ньютон. 1825 р. Листівка

► **лібералізм** — ідейно-політична течія, що об'єднувала прихильників парламентського устрою, свободи приватного підприємництва й демократизації суспільного життя. Ліберали були прихильниками досягнення змін у суспільстві легальними законними засобами за допомогою реформ і виступали проти революцій як засобу розв'язання соціальних протиріч;

► **радикалізм** — ідейно-політична течія, прихильники якої виступали за здійснення рішучих і глибоких змін у політичному й соціально-економічному житті. Незважаючи на велику різноманітність радикальних течій (анархізм, соціалізм, комунізм тощо), їх об'єднувало негативне ставлення як до старого — станового — устрою, так і до нового — буржуазного. Більшість радикалів були прихильниками насильницьких методів боротьби;

► **націоналізм** — ідейно-політична течія, що об'єднувала прихильників визнання пріоритету національного чинника в суспільному розвитку; ХІХ ст. стало добою виникнення націоналізму. Ті, хто поділяв його ідеали, були в той час в авангарді боротьби за здобуття поневоленими народами національної незалежності та створення власних держав.

У соціальному житті західного індустріального суспільства важливе значення мали *підприємці* та *наймані робітники*. Підприємці, які відігравали провідну роль в економічному житті суспільства, були зацікавлені в здобутті можливості впливу на державну політику законними парламентськими методами.

Нація — велика група людей, пов'язаних спільними традиціями і звичаями, почуттям соціальної однорідності та спільними інтересами. Її визначальними ознаками зазвичай вважають спільні мову, релігію, традиції, історію, розуміння правди і кривди й більш-менш компактне територіальне розташування.

Унаслідок цього вони виступали за ліквідацію залишків «старого порядку» та утвердження демократичних засад у державі. На початку ХІХ ст. у країнах Заходу наймані робітники були безправною та соціально незахищеною верствою суспільства.

Боротьба робітників за свої права стала одним із головних чинників, що визначав стабільність суспільства в країнах Заходу.

Упродовж XIX ст. було зруйновано традиційну станову систему поділу суспільства. Місце людини в ньому стало визначатися тим, чого вона досягла власними зусиллями.

XIX ст. стало періодом розгортання процесів формування *націй*. У Франції могутній імпульс цьому процесу дала революція 1789—1799 рр. У Німеччині та Італії утворення націй завершилося в другій половині століття після подолання політичної роздробленості та об'єднання країн. Набагато складніше цей процес відбувався в Австрійській імперії, де австрійці становили лише чверть населення та здійснювали політику онімечування інших, переважно слов'янських народів, що населяли державу. Унаслідок поширення в західних країнах уявлень, що кожна нація має право бути вільною і жити власним політичним життям, *національне відродження* бездержавних народів стало важливою складовою суспільно-політичного життя західних країн XIX ст.

Національне відродження — термін, який набув поширення в XIX ст. та уособлював процеси, пов'язані з пробудженням національної свідомості бездержавних народів Європи. За змістом і формою національне відродження фактично було націотворенням.

5 Людина в умовах індустріального суспільства. Становлення індустріального суспільства в країнах Заходу спричинило зміни в житті людини. Якщо раніше переважна більшість населення жила в селах і працювала біля землі, то відтепер стала збільшуватися кількість населення міст, де були розташовані фабрично-заводські підприємства. Наприкінці XIX ст. за кількістю міського населення всі країни Заходу випередила Велика Британія, де дев'ять із десяти жителів проживали в містах. В інших країнах західного світу кількість населення міст також збільшувалася, але все одно в сільській місцевості проживало близько 70—80 % населення.

Високим рівнем *урбанізації* характеризувалися промислові райони. Стрімке зростання кількості населення загострювало тут соціальні проблеми. Відсутність елементарних санітарних умов (водогонів, каналізації) в оселях міської бідноти перетворювала їх на джерело можливих епідемій. Жахливі умови життя в перенаселених міських кварталах спричиняли те, що для багатьох місто ставало уособленням руйнації традиційних суспільних відносин і водночас сприятливим місцем для поширення радикальних ідей.

Урбанізація — процес збільшення кількості міст та їх населення і посилення їхньої ролі в економічному та культурному житті суспільства.

Ознакою XIX ст. в країнах Заходу стали значні за обсягами *міграції* людей, які вирушали до великих міст або інших країн у пошуках кращої долі.

Населення країн Європи та США в XIX ст., млн осіб

Країна	1800 р.	1900 р.
Австрія	21	47
Німеччина	24,5	56,4
Велика Британія	20,5	37,0
Франція	26,9	39,0

Країна	1800 р.	1900 р.
Італія	17,2	32,5
Росія	37,0	125,6
США	5,3	76,2

- ? 1. У якій країні темпи зростання кількості населення в цей період були найбільшими? Чим, на вашу думку, це було обумовлено? 2. Яка держава мала найбільшу кількість населення на початку та наприкінці XIX ст.?

Значних змін у цей період у західних країнах зазнало житло, насамперед людей із середнім і високим достатком. Люди середнього

Міграція — переселення людей, переміщення капіталів усередині країни та за її межі.

до достатку мали власні невеликі будинки або орендували зручні багатокімнатні квартири, найзаможніші жили у власних палацах. У будинках заможних людей того часу з'явилися

кухні, де розміщувалася «плита» — піч із залізною плитою, у якій було кілька отворів над вогнем, щоб готувати одночасно кілька страв. Для освітлення осель від середини століття стали використовувати газові лампи, а із 70-х рр. XIX ст. набуло поширення електричне освітлення.

У більшості осель бідноти, як і раніше, їжу готували над вогнищем, а освітлювали житло скіпкою. У великих містах бідні сім'ї селилися в підвалах, на горищах, у тісних хатинах на околицях без будь-яких зручностей.

Традиційне суспільство — суспільство, у якому над людиною панують споконвічні традиції та звичаї (обряди, заборони тощо), де людина не уявляє себе поза природою. Таке суспільство негативно налаштоване до сприйняття будь-яких новацій.

Важливе місце в житті людини на Заході посідали релігія та церква. Однак, на відміну від попередніх часів, жорстокість релігійної боротьби зменшилась. У суспільстві поступово поширюється розуміння того, що свобода віросповідання є однією з підвалин демократії. Наслідком цього, зокрема, стала зміна ставлення до іудаїзму. Протягом XIX ст. в більшості західних країн євреї здобули рівні з представниками інших віросповідань громадянські права.

Емансипація — звільнення від залежності, гніту, скасування обмежень, упередженого ставлення тощо. Емансипація жінок насамперед передбачала надання їм рівних із чоловіками прав у суспільному, трудовому й сімейному житті.

Велика Французька революція кінця XVIII ст. започаткувала на Заході рух жінок за зрівняння їх у правах із чоловіками. Боротьба жінок за емансипацію тривала протягом усього

XIX ст. Однак суспільство ще не було готове до таких змін та в переважній більшості не сприймало надання жінкам політичних і громадянських прав. Унаслідок цього проблему так і не було розв'язано.

6 Країни Сходу. Сходом називають країни Азії та Африки, де в XIX ст. продовжували розвиватися *традиційні суспільства* мусульманської, індійсько-південноазійської та китайсько-далекосхідної цивілізацій. До них належала більшість населення світу. Ці цивілізації мали чимало визначних досягнень у господарському, суспільно-політичному й культурному розвитку. Проте завдяки «викилику» європейців вони зазнавали значних змін — як позитивних, так і негативних.

У XIX ст. західні країни, спираючись на свою економічну перевагу, посилили тиск на країни Сходу, стали руйнувати тут підвалини традиційних суспільств і ділити цей регіон на колонії, залежні держави та «сфери впливу». Власниками найбільших колоніальних володінь стали Велика Британія, Франція, Нідерланди. Країни Сходу розпочали національно-визвольну боротьбу проти колонізаторів, яка стала одним із важливих явищ світової історії XIX ст.

Висновки

У 9 класі ви вивчатимете другий період Нової історії, що охоплює події XIX ст.

► У країнах Заходу в цей період відбувалося становлення індустріального суспільства, що було пов'язане з розгортанням промислової революції.

► У суспільно-політичному житті західних країн цього періоду визначальними були зміни, пов'язані з руйнацією «старого порядку» й затвердженням засад демократії.

► Розвиток країн Сходу, де зберігалися традиційні суспільства, у XIX ст. відбувався під тиском країн Заходу, що економічно переважали, і поступового усвідомлення необхідності протидіяти йому.

Запитання та завдання

1. Який період всесвітньої історії вивчається в 9 класі?
2. Що таке індустріальне суспільство?
3. Чим були спричинені кризи перевиробництва товарів?
4. Що таке урбанізація?
5. Які риси притаманні традиційному суспільству?
6. Яка країна Європи стала в XIX ст. власником найбільших колоніальних володінь?
7. Які зміни відбулися в економіці західних країн у період становлення індустріального суспільства?
8. Охарактеризуйте нові явища в політичному й соціальному житті країн Заходу в XIX ст.
9. Як змінювалося життя людини в умовах індустріального суспільства?
10. Які риси характеризують розвиток країн Сходу в другому періоді Нової історії?
11. Складіть таблицю «Зміни в розвитку країн Заходу в XIX ст.».

Сфера життя	Які зміни відбулися

Каное. Художник
Г. Кейлбот

Садівники. Художник
Г. Кейлбот

ТЕМА І. ВЕЛИКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ КІНЦЯ XVIII СТ. ЄВРОПА В ПЕРІОД НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

§ 1. Початок революції

- 1. Якими були характерні риси соціально-політичного розвитку Франції у XVIII ст.? 2. Що таке Просвітництво? 3. Якими були погляди просвітителів на суспільство й державу?

1 **Франція наприкінці XVIII ст.** На початку 80-х рр. XVIII ст. Франція була аграрною країною з 25-мільйонним населенням, серед якого 22 млн осіб становили селяни, 130 тис. — духівництво, 140 тис. — дворянство. У сільському господарстві зберігалися давні традиційні відносини. Переважна більшість селян були особисто вільними, але земля, якою вони користувалися, належала сеньйорам. За неї селяни виконували численні грошові й натуральні повинності. У промисловості було поширене мануфактурне виробництво. Промислова революція у Франції ще не відбулася, машини на підприємствах використовували мало. Активно розвивалася торгівля. Маючи великий флот, Франція отримувала великі прибутки від торгівлі з колоніями в Африці та Новому Світі. Розвитку внутрішньої торгівлі заважали митні кордони всередині країни, відсутність єдиної системи міри й ваги.

У 70-х рр. XVIII ст. економічне становище країни погіршилося. Війни в Європі, у яких брала участь Франція, не принесли їй перемог, але зовсім спустошили скарбницю. Чимало французьких селян через зубожіння стали жебраками й волоцюгами. Час від часу спалахували «хлібні бунти» (напади на хлібні лавки та захоплення возів із хлібом), відбувалися виступи проти податкового гніту.

Стани французького суспільства

Перший стан	Другий стан	Третій стан	
Привілейовані		Непривілейований	
Духівництво	Дворянство	Селянство	Ремісництво
		Наймані робітники	Буржуа
Не сплачували податків. Наділені політичними правами		Сплачували податки. Позбавлені політичних прав	

Населення Франції, як і раніше, зберігало становий поділ. Перші два стани — духівництво і дворянство — були привілейованими, не сплачували податків, мали право володіти землею та брати участь в управлінні державою. Разом вони складали близько 4 % населення, але володіли третиною всіх земель. До третього, непривілейованого, стану належали всі інші верстви населення — селяни, ремісники, наймані робітники, буржуа. Вони сплачували всі податки

Людовік XVI

Страта Людовіка XVI

й не мали політичних прав. Існуючий поділ на стани не відповідав дійсності. У складі духовництва було вище духовництво, що володіло величезними землями, і нижче духовництво, яке наближалось до третього стану.

Відрізнялося також становище заможного придворного дворянства та простого службового. Із третього стану вийшла буржуазія — банкіри, судовласники, підприємці, купці, юристи та ін. Серед них були ті, хто надавав позички королю й знаті, але вони не мали жодного впливу на справи в державі.

За політичним устроєм Франція залишалася абсолютною монархією. Наявний державний і суспільний устрій країни називали «старим порядком», в основі якого було поєднання абсолютизму зі становими привілеями духовництва й дворянства. За правління короля **Людовіка XVI** (1774—1792 рр.) ситуація у Франції вимагала рішучих дій центральної влади. Грошей у скарбниці не було, державний борг досяг 140 млн ліврів. Новий генеральний контролер (міністр) фінансів Жак Тюрго запропонував королю програму реформ, яка передбачала залучення духовництва й дворянства до сплати податків, ліквідацію всіх феодальних прав сеньйорів щодо селян, внутрішніх митниць, ремісничих цехів тощо. Проте під тиском прибічників «старого порядку» реформи не були втілені в життя, а самого міністра відправили у відставку.

2 Французьке Просвітительство. Французькі просвітителі своєю критикою «старого порядку» багато зробили для усвідомлення різними верствами населення необхідності здійснення змін у країні. **Вольтер** (псевдонім мислителя Франсуа Марі Аруе) (1694—1778) засуджував абсолютизм, однак уважав владу освіченого монарха корисною для країни. Найбільш справедливим суспільним устроєм, на його думку, був той, що забезпечував для всіх три основні ідеали — свободу, рівність у правах і повагу до приватної власності. Католицьку церкву Вольтер рішуче засуджував, але вважав, що релігію необхідно зберегти для утримання народу в покорі.

Дені Дідро

Жан Жак Руссо

Шарль Луї
Монтеск'є

Рішуче засуджував абсолютизм **Шарль Луї Монтеск'є** (1689—1755). Найкращим державним устроєм він уважав конституційну монархію з розподілом влади на законодавчу, виконавчу й судову. Держава, на думку мислителя, мала забезпечити свободу слова, друку, зібрань, віротерпимість, рівність усіх перед законом і недоторканність приватної власності. Він наполягав на необхідності відокремлення церкви від держави.

Дені Дідро (1713—1784) був прихильником обмеженої монархії і також засуджував абсолютизм. Він виступав за усунення майнової нерівності, віротерпимість, недоторканність приватної власності та «економічну свободу». Дідро визнавав існування Бога, але критикував існуючу релігію і церкву, наполягаючи на створенні нової «природної релігії».

На відміну від інших просвітителів, **Жан Жак Руссо** (1712—1778) узагалі відкидав можливість збереження монархії та виступав за створення демократичної республіки дрібних власників. Він уважав, що всі люди мають бути рівними в правах, а розміри приватної власності необхідно обмежити. Руссо не сприймав католицьку церкву, однак визнавав необхідність релігії як основи людської особистості.

3 Початок революції. Наприкінці 80-х рр. XVIII ст. Францію охопила гостра економічна, соціальна й політична криза. Зростали ціни, збільшувалося безробіття, а неврожай 1788 р. викликав у країні голод. На скликаних у 1787 р. Людовіком XVI зборах нотаблів було прийнято рішення запровадити в країні загальний земельний податок з усіх станів, однак паризький парламент відмовився його затвердити та запропонував королю зібрати для цього *Генеральні штати* (вище станово-представницьке дорадче зібрання у Франції), які не скликалися з 1614 р.

5 травня 1789 р. у Версальському палаці Людовік XVI відкрив засідання Генеральних штатів і наказав депутатам затвердити нові податки. Однак депутати третього стану виступили проти традиції голосувати за станами («один стан — один голос») і стали наполягати на рівному та спільному голосуванні всіх депутатів. Давній порядок голосування вони вважали застарілим і несправедливим.

Суперечки між прихильниками старої системи голосування та її противниками тривали понад

місяць. Депутатів третього стану підтримали деякі представники привілейованих станів.

Склад Генеральних штатів (5 травня — 17 червня 1789 р.)

1098 депутатів		
Перший стан	Другий стан	Третій стан
291 депутат	250 депутатів	557 депутатів
84 представники вищого духовництва, інші — від нижчого духовництва (сільські кюре)	Близько 60 представників вищого дворянства, інші — середнє й дрібне дворянство	Адвокати, нотаріуси, лікарі, торговці, ремісники й невелика група сільських господарів
Один голос від стану	Один голос від стану	Один голос від стану

17 червня 1789 р. вони проголосили себе Національними зборами, що представляли інтереси всіх французів. Коли Людовік XVI наказав зачинити залу засідань, депутати Національних зборів 20 червня 1789 р. зібралися в залі для гри в м'яч і записяглися, що не розійдуться, поки не підготують конституцію країни. Ця подія вважається початком Великої Французької революції кінця XVIII ст. 9 липня 1789 р. Національні збори проголосили себе Установчими, підкресливши цим свій намір закласти підвалини нового державного ладу у Франції. Тим часом король відправив у відставку генерального контролера фінансів Ж. Неккера, який радив Людовіку XVI піти на поступки. У Парижі стали поширюватися чутки, що після цього буде розігнано Установчі збори, навколо міста зосереджуються війська, а гармати королівської фортеці-в'язниці Бастилії націлені на міські квартали. На вулицях розпочалися стихійні мітинги. 14 липня 1789 р. озброєний натовп парижан захопив і зруйнував Бастилію, яку вважали символом абсолютизму.

Революція — докорінні зміни в розвитку яких-небудь явищ природи, суспільства або пізнання.

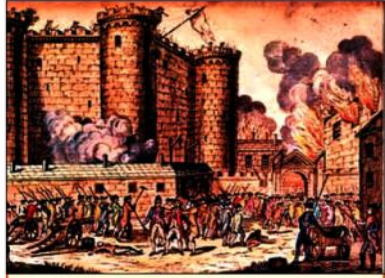
i Коли герцог де Лянкур, головний хранитель гардеробу короля, доповів Людовіку XVI про захоплення парижанами Бастилії, той вигукнув: «Але ж це бунт!» «Скажіть краще — революція, сірі!» — відповів йому герцог.

Людовік XVI вирішив піти на поступки повсталим, наказав відвести війська з-під Парижа та визнав Установчі збори. Король відвідав Париж, де з'явився з триколіровою кокардою в нових національних кольорах — червоний і синій були кольорами паризького герба, а білий — кольором Бурбонів.

Упродовж наступних двох-трьох тижнів революційна хвиля з Парижа швидко поширилася на провінції. Там усували від влади королівських чиновників і перебирали управління на себе ви-

Відкриття засідання Генеральних штатів.
Гравюра І. Хелмана

Захоплення Бастилії. Гравюра XIX ст.

борні органи місцевого самоврядування. Для підтримання порядку формувалися загони міської міліції, яку пізніше перетворили на Національну гвардію, очолювану героєм війни за незалежність англійських колоній у Північній Америці маркізом Марі Жозефом Лафайетом (1757—1834).

4 Законодавча діяльність Установчих зборів. Протягом 1789—1791 рр. Установчі збори здійснили важливі заходи щодо змін у системі організації державної влади у Франції. 4—11 серпня 1789 р. під тиском селянських виступів, які охопили провінції, було прийнято декрети про скасування багатьох феодальних повинностей.

26 серпня 1789 р. Установчі збори за пропозицією маркіза Лафайєта прийняли «Декларацію прав людини і громадянина». Це був важливий документ, в основі якого були ідеї французьких просвітителів про невід’ємні природні права людини.

ІЗ «ДЕКЛАРАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА»

Представники французького народу... прийняли рішення викласти в цій урочистій декларації природні, невід’ємні і священні права людини...

- I. Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах...
- II. Метою кожного державного союзу є забезпечення природних і невід’ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека та опір гнобленню.
- III. Джерело всієї верховної влади завжди перебуває в нації...
- IV. Свобода полягає в праві робити все, що не шкодить іншому...
- V. Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Усе, що не заборонено законом, дозволено...
- VI. Закон є виразом загальної волі. Усі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у виданні законів. Закон має бути рівним для всіх.
- VII. Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або заарештований інакше, ніж у випадках, визначених законом...
- IX. ...Людина вважається невинною доти, доки її не оголосять винною...
- X. Ніхто не має відчувати утисків у висловлюванні власних думок...

XVI. Оскільки власність є непорушним і священним правом, то ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у випадку встановленої законом незаперечної суспільної необхідності...

- ? 1. Хто, за документом, уважався джерелом верховної влади? 2. Які невід'ємні природні права людини проголошувалися в документі? 3. Чи можна вважати, що «Декларація...» заклала у Франції підвалини правової держави? Чому?

5 Загострення ситуації в країні. Економічна ситуація у Франції залишалася складною. Зростали ціни, не вистачало хліба, збільшувалася кількість безробітних. Робітники влаштовували страйки, бунти поширилися навіть на армію.

У ніч із 20 на 21 червня 1791 р. король Людовік XVI здійснив невдалу спробу втекти за кордон, але його затримали і повернули до Парижа. Місто охопили антимонархічні виступи. 17 липня 1791 р. війська Національної гвардії розстріляли демонстрацію на Марсовому полі, яка вимагала усунути від влади короля.

Досить складною була ситуація в районі північно-східного кордону країни, де зосереджувалися вірні королю війська й дворяни-емігранти, що втекли з Парижа. Наприкінці серпня 1791 р. Австрія та Пруссія оголосили Пільницьку декларацію про спільні дії в боротьбі проти революційної Франції.

3 вересня 1791 р. Установчі збори прийняли першу в історії Франції Конституцію, згідно з якою країна стала конституційною монархією. Вища законодавча влада надавалася однопалатним Законодавчим зборам, виконавча — королю та міністрам, яких він призначав, судова — суддям, яких обирали виборці. Право обирати надавалося лише «активним громадянам» — чоловікам віком від 25 років, які жили в певній місцевості не менше року, сплачували податок у розмірі не менше ніж платня за три робочі дні й не були ні в кого за служника.

1 жовтня 1791 р. розпочали роботу нові Законодавчі збори, у яких взяли участь політичні угруповання, що існували на той час у Франції.

У суспільно-політичному житті Франції цього часу важливу роль відігравали «політичні клуби». Від 1789 р. в бібліотеці монастиря Святого Якоба збирався «Клуб друзів конституції», членів якого називали *якобінцями*. У Законодавчих зборах учасники клубу розділилися на поміркованих республіканців, яких називали *жирондистами* (за назвою

Марі Жозеф Лафайєт

Санкюлот.
Художник Л. Бойлі

Руже де Ліль співає Марсельєзу. Художник І. Пілз

Повстання 1792 р.

департаменту Жиронда, звідки походила більшість із них), та *монтаньярів* (буквально «горців», оскільки вони сиділи у верхній частині зали засідань) — радикальних республіканців, прихильників рішучих змін. Від 1791 р. в монастирі фельянів збиралися прихильники конституційної монархії, яких називали «*Клуб фельянів*».

Склад Законодавчих зборів (1 жовтня 1791 — 20 вересня 1792 р.)

745 депутатів, обраних на два роки		
«Ліві»	«Центр»	«Праві»
136 депутатів-якобінців. Жирондисти. Монтаньяри	345 депутатів-незалежних	264 депутати-фельяни

У Законодавчих зборах фельянів, що посідали провідні позиції в Установчих зборах, витіснили на другий план жирондисти і ті, хто їх підтримував. Із жирондистами пов'язані важливі події цього періоду революції.

У лютому 1792 р. воєнний союз Австрії та Пруссії започаткував *першу антифранцузьку коаліцію* (1792—1797). У відповідь

на це 20 квітня 1792 р. Законодавчі збори оголосили війну Австрії. Розпочалися революційні війни Франції з коаліціями європейських держав, що виступали проти неї. Початок воєнних дій був для французів невдалим. Більшість її офіцерів перейшли

на бік ворога, австро-пруські війська розпочали *інтервенцію* на територію Франції. У цих умовах Законодавчі збори звернулися до всього населення країни із закликом «Вітчизна в небезпеці!». Після цього до революційної армії для захисту вітчизни вступили тисячі добровольців.

Інтервенція — втручання однієї чи кількох держав у внутрішні справи іншої держави. Інтервенція буває військова, економічна та дипломатична.

i Кожний батальйон добровольців мав свої флаг, гімн і форму. Особливу популярність серед парижан, а згодом усіх французів, здобув гімн загону з Марселя — «Марсельєза», слова й музику до якого написав військовий інженер Руже де Ліль. «Уперед, сини Вітчизни милої, миттєвість слави надходить», — співали вони. Згодом «Марсельєза» стала національним гімном Франції.

Висновки

Початок Великої Французької революції кінця XVIII ст. був спричинений загостренням соціальних протиріч у країні, абсолютизмом і підтримуваним ним «старим порядком».

► Важливими здобутками першого періоду революції стали ліквідація феодальних порядків, закріплення прав і свобод у «Декларації прав людини і громадянина», прийняття першої Конституції 1791 р., установа у Франції конституційної монархії.

Запитання та завдання

- 1.** Які верстви населення належали до третього стану? **2.** Хто з французьких просвітителів висунув ідею поділу влади на три гілки — законодавчу, виконавчу й судову? **3.** Коли було прийнято «Декларацію прав людини і громадянина»? **4.** Яку форму правління закріплювала у Франції Конституція 1791 р.? **5.** Які країни утворили першу антифранцузьку коаліцію?
- ✦ **6.** Охарактеризуйте основні причини революції у Франції. **7.** Порівняйте погляди французьких просвітителів на державний устрій, права людини, приватну власність, релігію та церкву. **8.** Унаслідок яких подій Генеральні штати перетворилися на Установчі збори? **9.** Охарактеризуйте законодавчу діяльність Установчих зборів.
- ★ **10.** Розпочніть складання таблиці «Основні події Великої Французької революції кінця XVIII ст.».

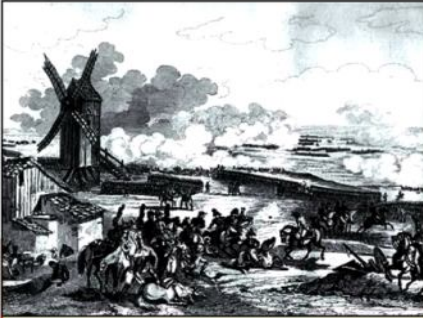
Період	Основні події	Результати періоду

- ★ **11.** Напередодні революції генеральний комісар флоту Моле попереджав Неккера: «Не треба чекати, щоб Генеральні штати почали у вас вимагати або вам наказувати: потрібно поспішати з власною пропозицією їм усього, що лише може бути предметом прагнень розсудливих людей у розумних межах як влади, так і прав нації». Яким є ваше ставлення до цієї пропозиції? Чи могло її врахування запобігти вибуху революції у Франції? Обґрунтуйте свою думку.

§ 2. Розгортання революції

- **1.** Що таке республіка? **2.** Які риси притаманні республіканській формі правління? **3.** Хто з французьких просвітителів виступав за встановлення в країні республіки?

1 **Повалення монархії та встановлення республіки.** У складній ситуації, коли французи зазнавали поразок, загальне обурення викликала інформація про те, що королева Марія-Антуанетта таємно передала австрійцям військові плани жирондистів. 10 серпня 1792 р. в Парижі спалахнуло повстання. 20-тисячний натовп захопив коро-

Битва біля села Вальмі. Гравюра XIX ст.

Штурм палацу Тюїльрі. 10 серпня 1792 р.
Художник Ж. Дюплессі-Берто

лівський палац. Під впливом повстання та наполяганням Комуни Парижа (міського управління столиці) Законодавчі збори прийняли рішення про позбавлення короля влади та скликання нового вищого органу влади — *Національного конвенту* (зібрання), який мав прийняти нову конституцію Франції. Людовіка XVI було заарештовано й ув'язнено. Результатом повстання 10 серпня 1792 р. стала ліквідація монархії у Франції.

Між тим війська антифранцузької коаліції розгортали наступ на Париж. Ситуація стала критичною. У Парижі оголосили масовий набір добровольців. Водночас Комуна дозволила обшукувати будинки «підозрілих», які могли підтримувати ворога. Фактично це спричинило хвилю пограбувань і вбивств заможних парижан. Одночасно з цим натовп розгромив в'язниці та перебив «ворогів Вітчизни», що там перебували. Ця «революційна самооборона», як називали ці дії, започаткувала у Франції *терор*.

20 вересня 1792 р. поблизу селища Вальмі неподалік Вердена дві армії французів-добровольців здобули першу перемогу над прусською армією і змусили її відступити. Цього ж дня в Парижі зібрався Національний Конвент, який своїм першим актом від 21 вересня 1792 р. проголосив Францію республікою. Це започаткувало період Першої республіки.

Терор — політика залякування, придушення політичних противників насильницькими методами. Використовується як засіб досягнення будь-якої мети.

Склад Національного Конвенту (20 вересня 1792 — 29 жовтня 1795 р.)

749 депутатів		
«Ліві»	«Центр»	«Праві»
Близько 113 депутатів-монтаньярів	Близько 500 депутатів-незалежних	Близько 165 депутатів-жирондистів

Ситуація в Конвенті була дуже хиткою. Жирондисти вважали, що встановлення республіки, завоювання політичних свобод стало завершенням революції, і намагалися зупинити її. Незалежні до травня 1793 р. переважно підтримували жирондистів. Монтаньяри обстоювали інтереси тих, хто був незадоволений досягнутими результатами та прагнув продовження революції. Лідерами монтаньярів стали **Жорж Жак Дантон** (1759—1794) і **Максиміліан Робесп'єр** (1758—1794).

Дантон до початку революції працював адвокатом у королівському суді, де здобув популярність своїм ораторським талантом. У роки революції він став яacobіном, був помічником прокурора Комуни Парижа, одним з організаторів яacobіньського терору. Проте масштаби терору злякали Дантона, який в 1793 р. виступив за його припинення. Радикальні яacobіни, очолювані Робесп'єром, звинуватили його за це в зраді. Розповідають, що коли Дантона везли до місця страти, він звернувся до Робесп'єра зі словами: «До скорої зустрічі, незабаром ти вирушиш за мною!».

За наполяганням депутатів-монтаньярів Конвент звинуватив Людовіка XVI у зраді та засудив до смертної кари. 21 січня 1793 р. його стратили, а в жовтні позбавили життя Марію-Антуанетту. Ці події спричинили те, що кількість країн-учасниць антифранцузької коаліції значно збільшилася. Навесні 1793 р. її війська перейшли в наступ, а французи стали відступати.

Робесп'єр був адвокатом. Свою політичну діяльність він розпочав депутатом Генеральних штатів від третього стану. Слухаючи його палкі заклики до встановлення народовладдя, Мірабо сказав: «Цей піде далеко, оскільки вірить усьому, що каже». Робесп'єр став першим за кількістю голосів депутатом від Парижа, обраним до Конвенту, де став одним із лідерів монтаньярів. Народ захоплювався його чесністю і називав Непідкупним. Однак прагнення побороти тиранію робило Робесп'єра надзвичайно жорстоким до тих, кого він уважав перешкодою на цьому шляху.

2

Встановлення яacobіньської диктатури. Політика яacobінів.

Поразки на фронтах поєднувалися з ускладненням внутрішнього становища у Франції. Порушення господарських зв'язків викликало нестачу продуктів. Паризькі *санкюлоти* вимагали обмежити ціни на хліб. Монтаньяри, яких тепер уважали справжніми яacobінями, закликали розправитися з винними в погіршенні ситуації «зрадниками», тобто жирондистами, і вимагали створення силь-

Санкюлоти — презирливе прізвисько («безштанні», «голодранці»), яке використовувалося аристократією щодо міської бідноти. У період яacobіньської диктатури ця назва поширилася на революційно налаштованих громадян.

ної виконавчої влади в центрі. Зростанню напруження сприяло контрреволюційне селянське повстання у провінції Вандея, викликане примусовим набором солдат.

31 травня — 2 червня 1793 р. в Парижі відбулося повстання, унаслідок якого монтаньйари-якобінці захопили владу та вигнали з Конвенту жирондистів. Незабаром лідерів жирондистів було страчено. У країні встановилася якобінська *диктатура*.

Функції уряду Франції став виконувати Комітет громадянського порятунку з 11 осіб, очолюваний Робесп'єром. Своєю метою він уважав порятунок революції за будь-яку ціну. 24 червня 1793 р. Конвент прийняв нову Конституцію, яка закріпила республіканську форму правління та запровадила загальне виборче право. Однак в умовах війни якобінці вважали недоцільним запроваджувати ці зміни.

Диктатура — нічим не обмежена влада особи, групи, що спирається на силу й певну державну структуру.

i Якобінці вважали проголошення Франції республікою початком нової ери й запровадили нове літочислення за роками республіки. Роки позначалися римськими цифрами: 1789—1791 рр. — I, II, III роки Свободи, 1792 р. — I рік Республіки, 1793 р. — II рік Республіки і т. д. Якщо потрібно було назвати дату події, яка відбулася до цього, то казали «така-то дата за арабським стилем». Нова ера починалася 22 вересня 1792 р. і поділялася на 12 місяців із 30 днів, назви яких відповідали явищам природи та сільськогосподарським роботам. Осінні місяці — вандем'єр («виноградний»), брюмер («туманний»), фример («морозний»); зимові — нівоз («сніговий»), плувіоз («дощовий»), вантоз («вітряний»); весняні — жерміналь («проростаючий»), флореаль («квітучий»), преріаль («лучний»); літні — мессідор («жнивний»), термідор («спекотний»), фрюктідор («родючий»). Днем відпочинку був кожний десятий день. Існувало п'ять святкових днів — Генія, Праці, Подвигів, Нагород та Суспільної думки. Революційний календар діяв у Франції до 1 січня 1806 р.

У воєнній сфері якобінці запровадили загальну військову повинність для всіх неодружених молодих чоловіків. Це дозволило збільшити кількість армії до 850 тис. осіб. Було запроваджено виборність командного складу: солдати обирали нижчих командирів, офіцери — середній склад, а генералів призначав Конвент. Завдяки реорганізації армії вона перейшла в наступ і вже восени 1793 р. звільнила всю захоплену територію Франції та стала воювати за її межами. При звільненні від англійців Тулона відзначився капітан артилерії Наполеон Бонапарт. За цю перемогу він у 24 роки здобув звання бригадного генерала.

У липні 1793 р. дворянка Шарлотта Корде, помстившись за двох загиблих родичів, убила одного з лідерів якобінців Жана Поля Марата. Це стало приводом для активізації терору проти «ворогів революції». 17 вересня 1793 р. було прийнято Декрет про «підозрілих», за яким можна було заарештовувати всіх, кого вважали співчуваючими тиранії.

Арешт Робесп'єра. Художник Ф. Гассаре

Страта Робесп'єра. Гравюра XIX ст.

У цей період було страчено тисячі людей. До ворогів революції зараховували не лише дворян, прибічників монархії, а й жирондистів. Один із керівників жирондистів перед стратою сказав: «Революція... пожирає власних дітей».

Для боротьби зі зростанням цін під тиском санкюлотів 29 вересня 1793 р. Конвент прийняв Декрет про «загальний максимум», яким обмежив ціни на зерно, муку, сіль, мило тощо й одночасно зумовив збільшення заробітної плати робітникам. Продукти зникли з прилавків. Навіть застосування смертної кари за спекуляцію продуктами не змогло змінити ситуацію.

Якобінці спробували навіть створити для французів нову релігію — культ Розуму і Вищої істоти, усіяючи висміюючи при цьому християнство та його прибічників. Однак ці наміри повністю провалилися.

24 червня 1794 р. французька армія здобула вирішальну перемогу над австрійцями під Флерюсе в Бельгії. Франція переконливо перемагала у війні проти першої антифранцузької коаліції. Того самого дня Робесп'єр виступив у Конвенті й пообіцяв незабаром викрити нових ворогів республіки. Фактичне зникнення зовнішньої загрози спричинило те, що якобінці опинилися наодинці з народом, який розчарувався в їхній політиці та прагнув припинення терору.

27 липня 1794 р. (9 термідора III року Республіки) у Конвенті сформувалася більшість противників політики якобінців. Робесп'єра та його прибічників заарештували в Конвенті, а наступного дня стратили. Унаслідок *термідоріанського перевороту*, як називають цю подію, режим якобінської диктатури у Франції було ліквідовано.

3 Термідоріанський режим. Термідоріанці, прагнучи здобути популярність серед народу, скасували Декрет про «підозрілих», почали віддавати під суд якобінців, винних у розгортанні терору. До Конвенту повернули вцілілих жирондистів, помилували вандейських бунтівників. Однак фактично розпочався терор проти якобін-

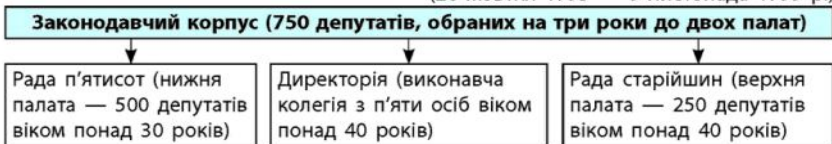
ців, із яких сотні було страчено й ув'язнено. Якобінський клуб і народні товариства було закрито. Діяльність Комуни Парижа та революційних муніципалітетів в інших містах також припинили.

У своїй політиці термідоріанці не намагалися відновити дореволюційний «старий порядок». Вони лише відмовлялися від якобінського радикального варіанта перебудови суспільства та прагнули захистити інтереси поміркованих верств нової знаті, яка сформувалася у Франції за роки революції. Термідоріанці виступали за республіканську форму правління, недоторканність приватної власності та свободу підприємництва.

У грудні 1794 р. термідоріанський Конвент скасував систему загального максимуму, що спричинило зростання цін на продукти в кілька разів. Навесні 1795 р. в Парижі відбулися два великих повстання санкюлотів, що пройшли під гаслом «Хліба і Конституції 1795 р.!». Обидва були жорстоко придушені, а сотні учасників страчені.

22 серпня 1795 р. Конвент прийняв нову Конституцію III року Республіки. Вона зберігала республіку, але скасовувала загальне виборче право, відновлюючи двоступеневу систему виборів 1791 р. і майновий ценз виборців. Нова Конституція роздратувала прибічників монархії, і вони спробували захопити владу. На початку жовтня 1795 р. вони підняли повстання в Парижі. Рятівником Конвенту став генерал Наполеон Бонапарт, який за допомогою артилерії придушив виступ. 26 жовтня 1795 р. Конвент припинив свою діяльність і передав владу новим органам управління, сформованим за Конституцією 1795 р., — Законодавчому корпусу та Директорії.

Організація влади у Франції за часів термідоріанського режиму
(26 жовтня 1795 — 9 листопада 1799 р.)

Головну роль у Директорії відігравав **Поль Баррас** (1755—1829), який був одним з організаторів термідоріанського перевороту. Чотирирічна доба правління Директорії сприяла зміцненню впливу на життя країни банкірів і підприємців. У багатьох французів її політика викликала незадоволення: ціни в цей період зросли в 230 разів, а зарплата — лише в 63 рази. Проте повернення «старого порядку» вони також не бажали.

4 **Війни Директорії. Переворот 18 брюмера.** У період Директорії Франція здобула вирішальну перемогу над першою антифранцузькою коаліцією. Війна з її боку в цей період набула загарбницького характеру. Було захоплено лівий берег Рейну та Бельгію, Голландію було перетворено на «дочірню», залежну від французів,

Батавську республіку. Навесні 1796 р. командував французької армії для походу до зайнятої австрійцями Північної Італії було призначено генерала **Наполеона Бонапарта** (1769—1821).

Наполеон Бонапарт був сином небагатого корсиканського дворянина. Здобувши военну освіту, він розпочав службу у французькій армії підпоручиком (молодший офіцерський чин), не маючи перспектив для успішної кар'єри через відсутність підтримки серед аристократії. У роки революції можливість просунутися йому дали революційні війни й допомога брата М. Робесп'єра. Після приходу до влади термідоріанців його усунули від служби за зв'язки з якобінцями. Однак Бонапарту вдалося опинитися в потрібний час у потрібному місці. Його стрімка кар'єра відновилася, коли в ситуації загальної розгубленості він допоміг термідоріанцям придушити бунт роялістів 1795 р. в Парижі. Вдячна Директорія призначила його командував гарнізону Парижа, а згодом — італійської армії. Блискучий злет Наполеона Бонапарта від підпоручика до імператора перетворив його на кумира та взірця для наслідування.

Зміцнивши боездатність армії, молодий генерал провів блискучу військову кампанію, швидко розгромив австрійців і захопив усю Італію. На карті Апеннінського півострова з'явилися нові державні утворення, залежні від Франції, були скасовані феодальні порядки, розширено виборче право тощо. Перша антифранцузька коаліція внаслідок італійського походу 1796—1797 рр. розпалася.

Головним ворогом Франції залишалася Велика Британія. Наполеон вирішив захопити Єгипет, а звідти рушити на Індію — найбагатшу британську колонію. Під час єгипетського походу 1798—1799 рр. Наполеон захопив Єгипет, однак був відрізаний від Франції ескадрою англійського адмірала Гораціо Нельсона, яка знищила французький флот в Абукірській бухті поблизу Александрії.

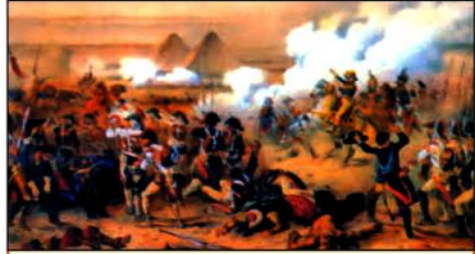
У цей час у Парижі готувалася змова проти Директорії. Її учасники розраховували використати для захоплення влади Наполеона. Дізнавшись про ситуацію на Батьківщині, генерал залишив свою армію в Єгипті та повернувся до Франції. Він мав свої плани щодо зміни влади в Парижі. 9 листопада 1799 р. (18 брюмера за революційним календарем) у столиці відбувся державний переворот. Оточивши залу засідань військами, Бонапарт примусив Законодавчий корпус затвердити рішення про розпуск Директорії та передачу влади трьом консулам — Сійєсу, Роже-Дюко та Бонапарту. Ті, хто прагнув використати генерала лише як «міцну шпагу», прорахувалися. Про переворот 18 брюмера, який став завершенням Великої Французької революції кінця XVIII ст., Наполеон Бонапарт сказав:

Наполеон під час перевороту 18 брюмера.
Художник Ф. Бушо

Перехід французькою армією річки По.
XIX ст.

Єгипетський похід французької армії.
XIX ст.

«Ми довели до кінця роман революції, тепер необхідно подивитися, що в ньому є реального».

5 Підсумки та історичне значення Великої Французької революції кінця XVIII ст. Велика Французька революція кінця XVIII ст. стала найбільшим соціальним переворотом другого періоду Нової історії. Вона мала величезний вплив не лише на Францію, а й на всі країни Заходу. Розпочаті нею соціальні потрясіння багато в чому визначали європейську історію XIX ст.

Унаслідок революції у Франції було усунуто перешкоди для її поступального соціально-економічного розвитку — ліквідовано «старий порядок», абсолютизм, становий поділ суспільства й залишки феодальних відносин у сільському господарстві. Завдяки революції сформувалося уявлення про націю як носія державної влади, який має право самостійно вирішувати свою долю. Це сприяло розгортанню національно-визвольної боротьби бездержавних народів Європи та Латинської Америки. Завдяки революції вперше на державному рівні було заявлено та закріплено природні невід’ємні права людини й громадянина, що сприяло початку формування правової держави та громадянського суспільства.

Французькі революціонери не зупинялися на перебудові життя країни відповідно до своїх ідеалів, вони прагнули звільнити всю Європу від тиранії монархів. У роки революційних війн гасло «Свобода, Рівність, Братерство!» набуло чимало прихильників в інших країнах Заходу.

Революція також дала досить жорсткі уроки. Зокрема, вона унаочнила небезпеку перебудови суспільства шляхом насильства, небезпеку терору та перетворення його на універсальний засіб розв’язання соціальних проблем.

Унаслідок революції у Франції встановилася республіканська форма правління. Незважаючи на постійну боротьбу за владу, у країні поступово утверджувалася зверхність представницьких органів влади. Із часом парламентська демократія, подолавши спроби по-

вернення назад, здобула перемогу, а держава стала гарантом незворотності політичних, соціальних та економічних перетворень.

Висновки

Поглиблення революції у Франції привело до встановлення в країні республіканської форми правління.

► На хвилі зростання невдоволення народу встановилася яacobінська диктатура. Однак невідповідність політики яacobінців інтересам більшості населення країни обумовила її падіння.

► Термідоріанський режим не мав значної підтримки у Франції. Його падіння стало завершальним актом Великої Французької революції кінця XVIII ст.

Запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «терор». 2. Унаслідок якої події у Франції встановилася яacobінська диктатура? 3. Коли було прийнято Декрет про «загальний максимум»? 4. Коли відбувся термідоріанський переворот? 5. Кому належала вища виконавча влада у Франції за Конституцією 1795 р.? 6. Якою подією завершилася Велика Французька революція кінця XVIII ст.?

★ 7. Як у Франції було повалено монархію та встановлено республіку? 8. Які зміни відбувалися у Франції в період яacobінської диктатури? 9. Охарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику термідоріанського Конвенту та Директорії. 10. Яким був вплив Великої Французької революції кінця XVIII ст. на розвиток Франції та країн Заходу?

★ 11. Закінчіть складання таблиці «Основні події Великої Французької революції кінця XVIII ст.».

★ 12. На початку XX ст. французький історик Жан Жорес у праці «Соціальна історія Французької революції» писав: «Революція — варварська форма прогресу. Чи зможемо ми колись побачити той день, коли форма прогресу стане дійсно людською?». Яким є ваше ставлення до цього твердження після завершення вивчення історії Великої Французької революції кінця XVIII ст. Обґрунтуйте свою точку зору.

§ 3. Консульство та утворення Імперії Наполеона Бонапарта

► 1. Які основні суспільно-політичні зміни відбулися у Франції в результаті революції? 2. Назвіть риси, притаманні війнам, які вела революційна Франція. 3. Пригадайте основні етапи військової та політичної кар'єри Наполеона Бонапарта.

Консульство. Після перевороту 18 брюмера вся влада у Франції фактично опинилася в руках однієї людини — першого консула Наполеона Бонапарта. Його внутрішня політика була спрямована на створення твердої централізованої влади, умов для розвитку промисловості та сільського господарства, покращення фінансового стану країни, досягнення примирення з тими представниками старого суспільства, які погоджувалися визнати зміни в післяреволюційній Франції.

Організація влади у Франції за часів Консульства
(9 листопада 1799 — 18 травня 1804 р.)

Організація державної влади в країні доби Консульства визначалася новою *Конституцією 22 фрімера VIII року Республіки* (13 грудня 1799 р.). Зберігалася республіканська форма правління, поверталася загальне виборче право для чоловіків, але запроваджувалася складна багатоступенева виборча система. Законодавча влада поділялася між Державною радою, Трибунатом, Законодавчими зборами й Сенатом, виконавчою владою наділявся перший консул, яким Конституція оголошувала на десять років «громадянина Бонапарта».

Систему місцевого управління було реорганізовано — департаменти очолили префекти, а міста — мери, яких призначав уряд. Для підтримання порядку та протидії противникам режиму було створено міністерство поліції, яке очолив Жозеф Фуше. За розпорядженням першого консула «на період війни» було закрито 60 періодичних видань у Парижі, а ті 13, що залишилися, були підпорядковані Ж. Фуше і попереджалися про закриття в разі критики урядової політики.

Особливо складною була ситуація в економіці. Оцінивши її, Наполеон з іронією сказав: «Я був обраний як лікар, але знайшов уже труп, який потрібно було повертати до життя». Країна стояла на межі банкрутства: у державній скарбниці залишалося 150 тис. франків. Наполеон став щотижня особисто перевіряти видатки кожного міністра. За його ініціативи в 1800 р. великі паризькі банкіри утворили Французький банк із капіталом у 30 млн франків, який надавав кредити державі під заставу від збору податків. Інфляцію було подолано запровадженням нових паперових грошей (асигнацій), забезпечених золотом.

Досягнення фінансової стабільності зумовило економічне піднесення. Зріс обсяг сільськогосподарської продукції. У Франції розпочалася промислова революція. У 1801 р. в Парижі відбулася перша промислова виставка, де свою продукцію представили понад 150 заводів і фабрик.

Жозеф Фуше

Коронація Наполеона. Карикатура XIX ст.

Розвитку промисловості сприяло надання підприємцям державних замовлень на військове спорядження. Для впорядкування взаємин між підприємцями й робітниками було видано закон, що підтверджував заборону робітничих союзів і страйків. Усі суперечки, які виникали, мала розв'язувати поліція, підприємцям заборонили знижувати заробітну платню робітникам.

Для досягнення національного примирення Наполеон спочатку дозволив повернутися більшості емігрантів, а потім оголосив для них, крім керівників роялістів, загальну амністію. Соціальній згоді сприяла також укладена 15 липня 1801 р. угода (*конкордат*) із Папою Римським Пієм VII, за якою католицизм проголошувався релігією більшості французів, а перший консул здобував право призначати єпископів, яких потім затверджував Папа. При цьому все французьке католицьке духовництво було зобов'язане складати присягу республіці й консулам та молитися за них.

У зовнішньополітичній діяльності Наполеона чільне місце посідала боротьба з *другою антифранцузькою коаліцією* (1798—1801 рр.), прагнення збільшити підвладні французам території і, використовуючи їхні ресурси, знищити свого головного супротивника — Велику Британію. Війна з другою коаліцією завершилася блискучою перемогою Наполеона. Стрімко і неочікувано для австрійців здолавши Альпи, 14 червня 1800 р. він ущент розгромив їх під селищем Маренго. Австрія відмовилася від Північної Італії, визнала французькими володіннями Велику Британію та лівий берег Рейну. У 1802 р. Франція та Англія підписали в Ам'єні мирний договір, однак уже через рік війна відновилася. У союзі з Наполеоном виступала Іспанія, за допомогою флоту якої він збирався підкорити Велику Британію. У 1802 р. Франція захопила П'ємонт в Італії, а в 1803 р. підкорила Швейцарію.

Наполеонівські війни — поняття, яким визначають війни, що вела Франція та її союзники в періоді Консульства (1799—1804 рр.) та Імперії Наполеона I Бонапарта (1804—1814, 1815 рр.) проти коаліцій європейських держав.

Наполеонівські війни, які розпочалися в Європі в період Консульства, хронологічно продовжували війни Великої Французької революції кінця XVIII ст. Незважаючи на загарбницький характер, вони сприяли поширенню революційних ідей та руйнуванню «старого порядку». Вони велися в інтересах французької буржуазії, яка прагнула закріпити свою перевагу в континентальній Європі. Головними противниками Франції в наполеонівських війнах були Велика Британія, Австрія та Росія.

2 Установлення Першої імперії. Здобуті перемоги Наполеон використовував для зміцнення своєї влади у Франції. У серпні 1802 р. на хвилі піднесення, що охопило країну після розгрому другої антифранцузької коаліції, було проведено плебісцит (всенародне голосування), за результатами якого Наполеон отримав посаду першого консула довічно.

У лютому—березні 1804 р. було викрито велику змову прибічників відновлення монархії Бурбонів у Франції. Використавши це, у країні розгорнули кампанію за проголошення Наполеона імператором, оскільки вважали, що лише він зможе зберегти республіку. 18 травня 1804 р. Бонапарта було проголошено імператором французів Наполеоном I, а в грудні того ж року відбулася його урочиста коронація.

i

Імператор Наполеон на троні

Історик Євген Тарле в книзі «1812 р.» навів опис коронації Наполеона: «2 грудня 1804 р. в соборі Нотр-Дам у Парижі відбулося урочисте вінчання та помазання на царство Наполеона. Коли нескінченна череда золотих придворних карет з усім двором, генералітетом, сановниками, Папою, кардиналами просувалася від палацу до собору Нотр-Дам, величезний натовп дивився на це. Проте в цей день де-не-де лунали слова незадоволення таким видовищем. Зокрема, часто згадується фраза, яку історична легенда приписує різним особам і яка нібито була сказана одним старим республіканцем із військових у відповідь на запитання Наполеона, як йому подобається урочистість: «Дуже добре, ваше величносте, сумно лише, що сьогодні не вистачає 300 тис. осіб, які склали власні голови, щоб зробити подібні церемонії неможливими...».

У соборі Нотр-Дам, коли Папа Пій VII підняв велику імператорську корону, щоб одягнути на голову Наполеона, той раптово вихопив її та одягнув сам. Цим жестом Наполеон хотів показати всім, що сам здобув її.

Внутрішня політика Першої імперії, як її називають дослідники, продовжувала ту, яка здійснювалася в період Консульства. У серпні 1804 р. було прийнято «Цивільний кодекс», який часто називають «Кодексом Наполеона». Це був перший єдиний для всієї країни збір законів. У ньому закріплювався принцип рівності всіх громадян у правах, недоторканності приватної власності, свободи приватного підприємництва, норми сімейного права тощо.

ВИТЯГИ З «ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ» 1804 р.

Ст. 544. Власність є правом користуватися та розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином, щоб користування не було таким, яке заборонене законом і регламентом.

Ст. 545. Нікого не можна примусити поступитися своєю власністю, якщо це не робиться для суспільної користі та за справедливу і попередню винагороду.

- ?
1. Чи можна вважати, що закріплене в «Цивільному кодексі» ставлення до приватної власності сприяло стабілізації ситуації в післяреволюційній Франції? Чому?
 2. Наприкінці життя Наполеон сказав: «Моя справжня слава не є в 40 виграних мною битвах: Ватерлоо всі їх перекреслило. Але не буде і не може бути забутим і «Цивільний кодекс». Чим, на вашу думку, була обумовлена ця переконаність Наполеона?

Пізніше у Франції було прийнято також «Комерційний кодекс» (1807 р.) та «Кримінальний кодекс» (1811 р.). Норми кодексів 1804—1811 рр. були поширені на французькі колонії, союзні з наполеонівською Францією, та підкорені нею країни. Саме завдяки цьому наполеонівські війни у Європі стали чинником, що сприяв руйнації старих порядків.

3 **Війни Першої імперії.** У серпні 1805 р. сформувалася *третьою антифранцузька коаліція* (1805 р.). На відміну від попередніх своєю метою вона проголосила не боротьбу з революційною Францією, а опір загарбницькій політиці Наполеона I. Імператор з основними силами рушив до Австрії. 20 жовтня 1805 р. в битві біля міста Ульм на Дунаї він примусив капітулювати головну австрійську армію. Однак майже одночасно з цією перемогою французи зазнали поразки. 21 жовтня 1805 р. в найбільшій морській битві XIX ст. біля мису Трафальгар, неподалік Гібралтарської протоки, об'єднаний французько-іспанський флот був майже повністю знищений британською ескадрою адмірала Гораціо Нельсона.

У листопаді 1805 р. Наполеон переможним маршем увійшов до Відня. На допомогу австрійцям прийшла російська армія. 2 грудня 1805 р. під Аустерліцем (територія сучасної Чехії) відбулася «битва трьох імператорів». Наполеон I вщент розгромив об'єднану армію австрійського імператора **Франца II** та російського імператора **Олександра I**. Унаслідок цього третьою антифранцузькою коаліцією розпалася. У 1806 р. Наполеон I примусив Франца II зняти із себе титул імператора Священної Римської імперії німецької нації. Відтепер підвладні Францу II землі називалися Австрійською імперією, а він сам став імператором Францем I.

У липні 1806 р. Наполеон I створив із 16 південнонімецьких держав Рейнський союз під своєю протекцією. Це прискорило появу *четвертою антифранцузькою коаліцією* (1806—1807 рр.). Наполеон діяв швидко й рішуче. 14 жовтня 1806 р. відбулися дві вирішальні битви під Іеною та Ауерштадтом, у яких його війська знищили пруську армію. 27 жовтня 1806 р. Наполеон урочисто вступив до Берліна.

Капітуляція Ульма. Художник Ш. Тевенен

Трафальгарська битва.
Художник В. Тернер

21 листопада 1806 р. в Берліні імператор французів підписав декрет про *Континентальну блокаду*, за яким залежним від нього й союзним країнам заборонялося торгувати, підтримувати поштові та інші зв'язки з Великою Британією. Порушникам заборони загрожувала конфіскація майна. Однак ця заборона більше зашкодила торгівлі французів, ніж британців, які мали тоді найбільший і найсильніший флот у світі.

На території Східної Пруссії Наполеон зустрівся з російською армією. Кривопролитні битви біля Пулутська (26 грудня 1806 р.) і Прейсіш-Ейлау (7—8 лютого 1807 р.) не привели до перемоги жодну зі сторін. Лише в битві під Фрідландом (14 червня 1807 р.) імператор французів здобув перемогу над російською армією. 25 червня в Тільзиті відбулася зустріч Наполеона I з російським імператором Олександром I. За укладеним тут Тільзитським миром Росія була змушена визнати всі завоювання Наполеона в Європі, укласти з ним союз і приєднатися до Континентальної блокади. Із польських земель, отриманих Пруссією за поділами Речі Посполитої, Наполеон створив залежне від Франції Варшавське герцогство.

У 1808 р. наполеонівська армія підкорила Іспанію. Її новим королем став брат Наполеона — **Жозеф Бонапарт**. Проте іспанці не підкорилися та розпочали запеклу партизанську війну з французами. Наполеон змушений був тримати 300-тисячну армію, але так і не зміг подолати іспанців. Історик Є. Тарле в книзі «Наполеон» писав: «Ніхто у світі не знав тоді, що саме ці «голодранці» (так Наполеон презирливо називав іспанців) першими почнуть копати ту прірву, до якої судитиметься впасти великій наполеонівській імперії».

Навесні 1809 р. Англія та Австрія створили *п'яту антифранцузьку коаліцію* (1809 р.). Проіснувала вона недовго: французи розгромили австрійців у битвах під Ашперном (22 травня 1809 р.) і Ваграмом (5 липня 1809 р.), зайняли Відень. Переможена Австрія погодилася сплатити Наполеону *контрибуцію* та приєднатися до Континентальної блокади. Після цього коаліція розпалася.

Аустерлицька битва. Художник Ф. Жерар

Зустріч на Немані Наполеона I та Олександра I. Художник А. Роен

На початок 1810 р. під владою Наполеона опинилася значна частина Європи. Навколо кордонів Франції існували держави, залежні від неї, і ті, якими правили родичі Наполеона. У той самий час через існуючі протиріччя постійно погіршувалися відносини Франції з Росією.

Висновки

Доба Консульства характеризувалася поступовим зміцненням влади Наполеона Бонапарта. Однак при цьому перший консул прагнув проводити політику, яка відповідала інтересам усіх верств суспільства.

► Імперія, створена Наполеоном, за короткий історичний період досягла піку своєї могутності. Проте намагання Наполеона встановити повний контроль над континентом спричинило наростання франко-російського конфлікту.

Запитання та завдання

1. Між якими державними інституціями поділялася законодавча влада в період Консульства?
2. Що таке Конкордат?
3. Коли було встановлено Першу імперію у Франції?
4. Який збір законів називають «Кодексом Наполеона»?
5. Яку битву назвали «битвою трьох імператорів»?
6. Коли Наполеон підписав Декрет про запровадження Континентальної блокади?
- ★ 7. Основною метою своєї внутрішньої політики в період Консульства Наполеон Бонапарт проголосив «спокій, порядок і законність». Якими засобами це гасло реалізувалося в тогочасній Франції?
8. Схарактеризуйте зовнішню політику Наполеона Бонапарта в період Консульства.
9. Як відбулося встановлення Першої Імперії у Франції?
10. Схарактеризуйте перебіг наполеонівських війн у період Імперії Наполеона I.
11. Яким був характер і результати наполеонівських війн?
- ★ 12. Назвіть і покажіть на карті найбільші битви наполеонівських війн у періоді Консульства та Імперії. Чиєю перемогою завершилася кожна з них?
- ★ 13. Наполеон Бонапарт казав про себе: «Я буваю або лисом, або левом. Увесь секрет управління полягає в тому, щоб знати, коли саме потрібно бути тим або іншим». Проаналізуйте діяльність Наполеона в періоді Консульства та Імперії та наведіть приклади, що підтверджують ці слова.

§ 4. Крах Імперії Наполеона І. Віденський конгрес

- 1. Як змінився характер війн Франції після термідоріанського перевороту? 2. Із якими антифранцузькими коаліціями вела боротьбу Франція в 1799—1810 рр.? Які країни до них входили? 3. Назвіть територіальні надбання Франції у 1799—1810 рр.

1 Криза імперії. Російський похід Наполеона. Політика Наполеона в перші роки його правління мала підтримку більшості французів. Пожвавлення в економіці сприяло зростанню заробітної плати більшості працюючого населення. На-

Національно-визвольний рух — боротьба поневолених народів проти чужоземного панування, за ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

полеона вважали рятівником вітчизни, війни спричиняли національне піднесення, а перемоги — почуття гордості. Адже імператор був людиною революції, а чимало його маршалів походили з простолюдинів. Простими солдатами

починали службу Іоакім Мюрат і Жан Ланн, у 24 роки став генералом син конюха Лазар Гош. Французька армія, на відміну від армій інших країн Європи, мала високий бойовий дух. Вона захищала країну, де був знищений «старий порядок» і були визнані права людини й громадянина. Проте поступово французи втомилися від тривалих війн. Лише в 1800—1810 рр. до французької армії було призвано близько 780 тис. осіб. Нові мобілізації чоловіків віком від 18 до 25 років стали дедалі частіше викликати невдоволення.

Стан промисловості, фінансів і торгівлі Франції погіршився в результаті обмежень, накладених Континентальною блокадою. У 1810 р. країну охопила економічна криза.

Поступово ускладнювалися відносини імперії із завойованими країнами. Спочатку в більшості з них французьку армію, яка несла на своїх багнетах ідеали свободи і рівності, зустрічали не як завойовників, а як визволителів від станової нерівності та «старого порядку». У країнах, що увійшли до складу Імперії Наполеона, або залежних від неї, відбувалися важливі зміни: скасовувалися феодальні повинності й станові привілеї, затверджувалася рівність громадян, запроваджувався «Кодекс Наполеона», церковні землі передавалися у власність держави тощо. Одночасно з цим захоплення нових територій французами часто супроводжувалося пограбуваннями та реквізіціями, оскільки постачання їхньої армії здійснювалося за принципом «війна годує війну» — за рахунок підкорених територій. Важким тягарем ставали контрибуції та необхідність постачати десятки тисяч солдатів до наполеонівської армії. У поєднанні з поширеними з Франції уявленнями про націю як єди-

«Кодекс Наполеона». Оригінальне офіційне видання 1807 р.

М. Кутузов на командному пункті в день Бородинської битви. Художник А. Шепелюк

Відступ Наполеона з Москви. Художник А. Нортерн

не джерело державної влади це спричиняло зростання патріотичних почуттів і виникнення *національно-визвольних рухів*, спрямованих проти наполеонівського панування. Так, в Італії в 1807 р. виникло таємне товариство *карбонаріїв* (вуглярів), метою якого була підготовка повстання для звільнення країни. У Пруссії з'явилося таємне товариство «Тугенбунд», що виступало за об'єднання країни та ліквідацію залежності від Наполеона. В Іспанії в результаті партизанської війни проти французів у 1810 р. розпочали роботу вибрані народом Установчі кортеси, які в 1812 р. прийняли першу в історії країни конституцію, що перетворила її на конституційну монархію.

Однак Наполеон, імовірно, не помічав цих змін у своїх володіннях і вважав, що для створення всесвітньої монархії йому необхідно завоювати Росію. Похід до Росії розпочався в червні 1812 р. та одразу склався невдало для імператора. Розгромити російські армії окремо, як планувалося, він не зміг, і біля Смоленська вони об'єдналися. Уникаючи вирішальної битви, командувач російської армії **Михайло Кутузов** заманював французів углиб країни. 7 вересня 1812 р. під Бородином відбулася битва, яку Наполеон уважав своєю перемогою, оскільки росіяни відступили й залишили Москву. Проте Москва стала пасткою для французів. Зайнявши її, Наполеон так і не дочекався від російського імператора укладання бажаного миру. Із настанням холодів він залишив спалене місто й рушив спустошеним раніше шляхом додому. Переслідування російських військ, напади партизанів і нестерпні морози перетворили відступ французів на повільну загибель. Зрозумівши, що врятувати армію неможливо, Наполеон залишив її і рушив до Парижа. Поразка французької армії в Росії стала вирішальним чинником, який призвів до краху імперії Наполеона.

Повертаючись із Росії, Наполеон зупинився у Вільно (сучасний Вільнюс). У бесіді зі своїм міністром закордонних справ Маре імператор на його запитання: «А як армія?» — відповів: «Армії немає!» Після цього він додав відому фразу: «Від великого до кумедного лише один крок».

Для походу в Росію було зібрано так звану «Велику армію», що складала 448 тис. солдатів. Жодний європейський полководець до Наполеона не керував таким військом. У його складі французів було менше ніж половина, усі інші — представники підкорених ними країн. З усієї «Великої армії» вціліло лише 20 тис. солдатів та офіцерів.

2 **Падіння Імперії Наполеона I.** Повернувшись до Парижа, імператор став збирати нову армію. Тим часом навесні 1813 р. його противники створили *шосту антифранцузьку коаліцію* (1813—1814 рр.). Восени того ж року вона збрала мільйонне військо, якому Наполеон зміг протиставити лише 500-тисячну армію, більшість якої становили щойно мобілізовані юнаки. 16—19 жовтня 1813 р. під Лейпцигом відбулася «битва народів», як її назвали сучасники. Наполеон її програв і відступив на територію Франції. Він відхилив пропозицію учасників коаліції укласти мир і відмовитися від завоювань Франції після 1792 р., оскільки був переконаний, що переможе коалітні війська. У відповідь на це Велика Британія, Росія, Австрія та Пруссія домовилися продовжувати війну з Наполеоном із метою відновлення попередніх кордонів у Європі.

31 березня 1814 р. війська союзників без бою зайняли Париж. 6 квітня 1814 р. Наполеон зрікся престолу. Його було заслано на невеликий острів Ельба поблизу берегів Італії, який союзники надали у володіння колишньому імператору.

Переможці разом зі старою французькою аристократією здійснили в країні політичну *реставрацію* монархії Бурбонів.

Королем Франції було проголошено **Людовіка XVIII** (1814—1824 рр.), 59-річного брата Людовіка XVI, страченого в роки революції. Державним прапором замість синьо-біло-червоного триколора, що виник у роки революції, знову став білий прапор із ліліями Бурбонів. Со-

Реставрація — відновлення будь-чого в початковому вигляді.

юзники підтримували відновлення в країні дореволюційних порядків, але зобов'язали Людовіка XVIII дати народу конституцію. Усі посади в державі отримали прихильники Бурбонів. Як висловився колишній міністр закордонних справ Франції Шарль Моріс Талейран: «Вони нічого не забули і нічого не навчилися». З армії було звільнено 20 тис. офіцерів, які служили за Наполеона. Колишні емігранти не приховували своїх намірів повернути втрачену в роки революції власність. Покращення відносин із Великою Британією привело до повернення на ринки Франції англійських товарів, що негативно вплинуло на місцевих виробників. У країні стало наростати невдоволення і почали посилюватися симпатії до колишнього імператора.

3 **Початок роботи Віденського конгресу. «Сто днів» Наполеона.** Після першого зречення Наполеона I у Відні зібралися представники держав Європи для того, щоб визначити нове становище Фран-

Битва під Лейпцигом. Художник В. Мошков

Заслання Наполеона на Ельбу.
Карикатура XIX ст.

ції та досягти згоди про територіальні зміни. Головну роль у прийнятті рішень відігравали Велика Британія, Австрія, Росія та Пруссія. Під час облаштування післявоєнної Європи вони дотримувалися таких принципів:

- ▶ створення навколо Франції бар'єру, який у разі ускладнень дозволив би її ізолювати;
- ▶ надання країнам — учасникам антифранцузьких коаліцій компенсацій за участь у боротьбі з Наполеоном;
- ▶ відновлення кордонів і форм політичного устрою держав такими, якими вони були в 1792 р.;
- ▶ створення у Європі системи політичної рівноваги: сила однієї держави урівноважується іншими, що не дозволяє їй установити своє панування.

Уже на початку роботи конгресу з'ясувалося, що між учасниками відсутня згода, і його робота, імовірно, буде складною і тривалою.

У цей час Наполеон уважно стежив за подіями у Франції. Упевнившись, що французи не підтримують Бурбонів, імператор (цей титул за ним зберігався) вирішив спробувати повернути владу. 1 березня 1815 р. Наполеон із 1600 солдатами висадився на узбережжі Жуанвільської затоки і рушив на Париж, закликаючи приєднуватися всіх, хто його підтримує.

Французи вітали Наполеона як визволителя. На його бік переходили війська, які спрямовував проти нього Людовік XVIII. 21 березня 1815 р. увечері парижани внесли імператора на руках до палацу Тюїльрі. Людовік XVIII утік. Так розпочалися «сто днів» — період повернення до влади Наполеона (20 березня — 22 червня 1815 р.).

Перед небезпекою відновлення Імперії Наполеона його противники у Відні забули про розбіжності в поглядах і знову об'єдналися. Для боротьби з імператором вони

Віденський конгрес 1 листопада 1814 — 9 червня 1815 р. — з'їзд представників європейських держав (за винятком Туреччини), яким завершилися війни коаліцій європейських держав із Наполеоном І.

створили *сьому антифранцузьку коаліцію* (1815 р.), найчисленнішу за кількістю країн-учасниць. У той час, коли Наполеон зібрав 120-тисячну армію, його противники мали у своєму розпорядженні 850 тис. солдатів. 18 червня 1815 р. поблизу селища Ватерлоо в Бельгії англійська армія, очолювана **Артуром Веллінгтоном** (1769—1852), і прусська під командуванням **Гебхарда Блюхера** (1742—1819) завдали поразки армії Наполеона. Після цього 22 червня 1815 р. імператор удруге зрікся престолу. Наполеон здався в полон англійцям і був засланий ними на невеликий острів Святої Єлени в Атлантичному океані. Перебуваючи там під постійною охороною 3 тис. солдатів, 5 травня 1821 р. він помер за нез'ясованих обставин.

4 Підсумки Віденського конгресу. Утворення Священного союзу. 9 червня 1815 р. було підписано заключний акт Віденського конгресу, де були сформульовані його основні рішення. Франція поверталася до кордонів 1792 р. без втрати власних територій і сплачувала переможцям 700 млн франків контрибуції. У Франції, Іспанії та Неаполітанському королівстві відновлювалася влада Бурбонів. Велика Британія закріпила за собою частину колишніх французьких і голландських колоній — острови Мальту й Цейлон, Капську колонію на півдні Африки, отримала право контролю над Іонічними островами в Середземному морі. За наполяганням Великої Британії союзникам було передано весь французький військовий флот. Росія отримала колишнє Варшавське герцогство та зберегла приєднані раніше Фінляндію та Бессарабію. Вона повертала Австрії Тернопільщину, подаровану їй Наполеоном у 1809 р., а від австрійського імператора отримувала інші українські землі — Холмщину і Підляшшя. Зберігалася політична роздробленість Італії. Австрія відновлювала свою владу над Ломбардією та отримувала Венецію. Зміцнювалося Сардинське королівство, до якого були включені Савойя, Ніцца і територія Генуезької республіки. Відновлювалися Папська держава й Неаполітанське королівство. Замість 350 німецьких світських і духовних державних утворень, які входили до колишньої Священної Римської імперії до наполеонівських війн, шляхом збільшення створили 39, які разом складали Німецький союз, очолюваний спільним сеймом. Створювалася Швейцарська конфедерація з 19 кантонів, яка отримала стратегічно важливі альпійські перевали та проголосила вічний нейтралітет. До Голландії приєднувалися Бельгія та Люксембург, до Швеції — Норвегія, до Данії — Шлезвіг і Гольштейн. Пруссія отримала Північну Саксонію, лівий берег Рейну, більшу частину Вестфалії, шведську Померанію та острів Рюген.

Для утримання виробленої у Відні системи територіальних змін і боротьби з революційними рухами у Європі за пропозицією російського імператора Олександра I 25 вересня 1815 р. в Парижі монархи Австрії, Пруссії та Росії підписали акт про створення Священного союзу. Пізніше до нього приєдналися Франція і більшість європей-

Віденський конгрес. Гравюра Ж. Годфруа

Веллінгтон під час битви при Ватерлоо. Художник Р. Хіллінгфорд

ських держав. Характер діяльності Священного союзу суттєво змінився після конгресу в місті Троппау в 1820 р., де було проголошено право воєнного втручання у внутрішні справи інших держав у разі початку там національно-визвольних повстань, революцій тощо.

Висновки

Тривалі війни, процеси в підкорених Наполеоном країнах і провал його російського походу стали головними чинниками, що обумовили крах Першої імперії у Франції.

► Розгром Наполеона став приводом до появи в прихильників «старого порядку» намагання відновити його та знищити всі зміни, які відбулися в період революції.

► Віденський конгрес уперше виробив систему договорів, якими було врегульовано міжнародні відносини й закріплено нові кордони в масштабах усієї Європи. Однак територіальні зміни, спричинені рішеннями конгресу, відповідали виключно інтересам монархів країн — переможниць Наполеона.

Запитання та завдання

1. Скільки осіб було призвано до французької армії в 1800—1810 рр.?
2. Коли відбулася битва під Бородином?
3. Яку битву називали «битвою народів»?
4. Хто очолював англійську армію в битві під Ватерлоо?
5. Які українські землі отримала Росія за рішеннями Віденського конгресу?
6. Які держави були засновниками Священного союзу?
7. Охарактеризуйте прояви кризи Імперії Наполеона.
8. Як відбулося падіння Імперії Наполеона І?
9. Яких принципів облаштунку Європи дотримувався, приймаючи рішення, Віденський конгрес?
10. Чому стало можливим повернення Наполеона до влади у Франції? Чим завершився період «ста днів»?
11. На підставі рішень Віденського конгресу визначте, як були реалізовані принципи облаштунку післявоєнної Європи.
12. Визначте за картою територіальні зміни, які відбулися у Європі за рішеннями Віденського конгресу.
13. За додатковою літературою підготуйте повідомлення про роль Наполеона в історії Франції та Європи.
14. Наскільки реальними, на вашу думку, були цілі засновників Священного союзу?

ТЕМА II. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА ЗА ДОБИ РЕАКЦІЇ ТА РЕВОЛЮЦІЙ

§ 5. Велика Британія та Франція

- 1. Якими були особливості державного устрою Англії наприкінці XVIII ст.? 2. Коли відбулася промислова революція в Англії? Якими були її соціальні наслідки? 3. Що таке політична реставрація? Як відбулася реставрація монархії Бурбонів у Франції?

Після завершення наполеонівських війн у Європі розпочалася доба *політичної реакції* 1815—1830 рр. Ті, хто в попередні роки втратили власність і владу, тепер намагалися їх повернути. Однак

Політична реакція — активний опір прогресу в суспільно-політичному житті з метою збереження та зміцнення старих порядків, які вже віджили.

ці спроби зустріли опір і призвели до нових революцій 1830—1848 рр. У Європі сформувалися революційна та еволюційна моделі суспільного розвитку, кожна з яких мала чимало прихильників. Тогочасна Велика Бри-

танія засвідчувала можливість розвитку суспільства без революційних заворушень. А от Франція, де за 60 років після завершення наполеонівських війн відбулися три революції, уособлювала іншу модель розвитку.

1 Політичне та суспільне життя Великої Британії. Завершення наполеонівських війн відкрило перед Великою Британією епоху, коли вона на тривалий час посіла провідні позиції у світовій політиці, стала економічним і фінансовим центром, зразком ліберального суспільства. На початку XIX ст. завершилося формування Об'єднаного королівства Великої Британії, яке утворилося внаслідок об'єднання Англії з Шотландією (1807 р.) та Ірландією (1808 р.). За формою правління це була спадкова обмежена монархія.

Першоджерелом влади в країні вважався король. Однак його влада в прийнятті законів обмежувалася згодою парламенту, у питаннях управління — згодою міністрів, яких призначав парламент,

Засідання палати громад в Англії

Засідання палати лордів в Англії

у судових питаннях — вироями незалежних судів. За королем визнавалася також вища виконавча влада. Законодавча влада належала двопалатному парламенту, що складався з палати лордів, місця в якій успадковувалися, і палати громад, депутати якої обиралися. Виконавчу владу разом із королем поділяв уряд (кабінет міністрів), який формувала партія, що перемогла на виборах до палати громад. Лідер цієї партії ставав прем'єр-міністром. У країні діяли дві партії — *торі* та *віґи*, які сформувалися наприкінці XVII ст. і вели суперництво між собою. Партія торі представляла інтереси землевласницької аристократії (лендлордів) та англіканського духівництва, партія віґів — фінансово-промислових кіл і пов'язаного з ними нового дворянства.

i

Назви «торі» та «віґи» закріпилися за представниками цих партій під час запеклих парламентських дискусій 1680—1781 рр. Це були лайливі прізвиська, якими, сперечаючись, обмінювалися опоненти. Представників «партії країни» називали віґами (від шотл. — злочинець), а «партії двору» — торі (від ірл. — грабіжник).

Загального виборчого права в країні не було, існував високий майновий ценз. Унаслідок цього в 1830 р. з близько 24 млн населення Великої Британії право голосу мали лише 478 тис. осіб. Існували також так звані «гнилі містечка» (поселення, де залишилося 10—15 жителів), що посилали своїх депутатів до парламенту, і нові промислові міста (Бірінгем, Манчестер, Лідс тощо), які взагалі не мали депутатських місць.

У 1783—1830 рр. англійський уряд очолювали торі, а в 1830—1841 рр. — віґи. З ініціативи торі в 1815 р. було прийнято так звані «хлібні закони», за якими заборонялося увезення зерна до країни, якщо ціна на нього знижувалася. Цей захід захищав високі прибутки землевласників, перешкоджаючи зниженню ціни на хліб, і погіршував становище більшості пересічного населення, яке страждало від дорожнечі на продукти харчування. «Хлібні закони» було тимчасово призупинено в 1817 р. через хвилю масових протестів. Прагну-

Королева Вікторія

чи придушити їх, уряд торі одночасно припинив дію закону про недоторканність особи і став заарештовувати учасників мітингів. У 1819 р. торі провели через парламент шість законів, які в країні називали «актами для затикання рота». За ними влада отримала право забороняти збори з кількістю учасників понад 50 осіб, масові процесії, проводити обшуки в приватних будинках, піддавати суворій цензурі пресу.

У 1824—1825 рр. торі скасували заборону на створення робітниками тред-юніонів (професійних спілок) й ототожнення страйків із кримінальними злочинами. Однак робітникам заборонялося чинити тиск на підприємців за допомогою страйків із метою покращення умов

праці. Торі вважали, що своєю політикою захищають країну від нестабільності. Однак виборців вона розчарувала, і на парламентських виборах 1830 р. перемогли вігі.

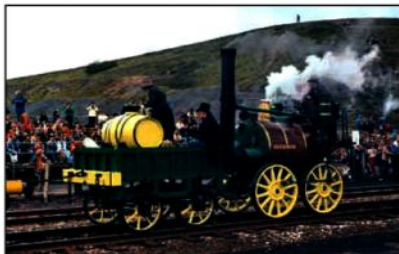
Одним із найважливіших внутрішньополітичних заходів вігів стала парламентська реформа 1832 р. Завдяки їй, як уважав лідер вігів Чарлз Грей, Велика Британія зможе уникнути такої революції, як та, що відбулася в 1830 р. у Франції. За першою парламентською реформою «гнилі містечка» позбавлялися 143 депутатських мандатів, які передавалися промисловим містам, густонаселеним сільським районам, Шотландії та Ірландії. Кількість виборців збільшувалася до 814 тис. осіб за рахунок зниження майнового цензу. Історичне значення парламентської реформи 1832 р. полягає в тому, що вона започаткувала компроміс між земельною аристократією та представниками фінансово-промислових кіл, які внаслідок реформи отримали можливість більше впливати на політичне життя країни.

У 1833 р. вігі домоглися прийняття закону про скасування рабства в англійських колоніях. Того ж року було прийнято фабричний закон, який уперше встановлював обмеження тривалості робочого дня для дітей на ткацьких фабриках. Великим розчаруванням для незаможних британців стало прийняття в 1834 р. закону про бідних, за яким скасовувався податок із підприємців на утримання бідноти, ліквідовувалася допомога незаможним з боку церковних громад та створювалися робітні будинки для бідних, умови життя в яких нагадували тюремні. Вігі провели через парламент муніципальну реформу 1835 р., за якою право участі у виборах до органів місцевого самоврядування отримали всі платники податків.

У 1837 р. королевою Великої Британії стала **Вікторія** (1837—1901), правління якої увійшло в історію як «вікторіанська доба». Саме на цей період припало завершення формування парламентської двопартійної системи. Партію торі від 30-х рр. XIX ст. стали називати консервативною, а партію вігів — ліберальною.

Залізоплавильний завод у Коалбрукдейлі.
Кінець XIX ст.

Один із перших паровозів. Кінець
XIX ст.

У 1841 р. на парламентських виборах перемогли консерватори. Своєю політикою вони намагалися довести, що не є реакціонерами і прагнуть захистити інтереси людини праці. Зокрема, вони заборонили працю жінок і дітей на шахтах, обмежили тривалість робочого дня для жінок на фабриках 12 годинами. Широкої підтримки в суспільстві набуло скасування консерваторами «хлібних законів» у 1846 р.

Трагічною сторінкою історії тогочасної Великої Британії став голод 1845—1847 рр. в Ірландії. Він був викликаний «картопляною хворобою» і наступним неврожаєм картоплі — основного продукту харчування пересічних ірландців. Від голоду та масових епідемій загинуло близько 1 млн осіб. Понад 1,7 млн ірландців, тобто одна сьома населення, залишили острів і переселилися переважно до США.

У цей період тривало формування Британської колоніальної імперії. Британія закріпила контроль над Канадою та своїми колоніальними володіннями, що залишилися в Північній Америці. Відбулася колонізація Австралії та Нової Зеландії, розпочалося захоплення Південної Африки. Ці території ставали переселенськими колоніями, оскільки заселялися переважно британцями. Було в основному завершено завоювання Індії. Британці здійснювали перші спроби підкорення Афганістану, намагалися встановити контроль над Китаєм, Японією та іншими країнами Сходу.

У 1839—1842 рр. відбувалася британо-китайська «опіумна війна». Вона була спричинена конфіскацією китайською владою опіуму, який англійські купці нелегально завозили до Китаю. Здобувши перемогу у війні, Велика Британія примусила Китай підписати перший нерівноправний договір і відкрити для торгівлі з іноземцями кілька власних портів. Під час війни 1839—1842 рр. британці захопили острів Сянган (Гонконг), який згодом став опорною базою для підкорення ними Китаю. На середину XIX ст. Велика Британія стала власником найбільшої колоніальної імперії площею понад 11 млн км² із населенням понад 120 млн осіб.

Трактор на паровій тязі.
Кінець XIX ст.

Манчестер. 1851 р. Художник В. Відл

2 Економічний розвиток Великої Британії. У 1815—1816 рр. Велику Британію охопила економічна криза. Вона ускладнювалася тим, що кількість безробітних у країні збільшилася за рахунок майже 300 тис. демобілізованих солдатів і матросів. Економіка потерпала також від спадів, пов'язаних із кризами перевиробництва, що відбувалися в 1825, 1836, 1847 рр.

У 30—40-х рр. XIX ст. у Великій Британії завершилася промислова революція, унаслідок якої країна посіла перше місце у світі за рівнем розвитку промисловості. У 1840 р. в країні вироблялося 45 % усієї світової промислової продукції. Провідною галуззю англійської промисловості була текстильна, де працювало майже 200 тис. робітників. Швидко розвивалася важка й вугільна промисловість. У 1834 р. виробництво заліза досягло 700 тис. тонн. Сформувалися нові промислові райони: металургії — Бірмінгем і Шеффілд, вугільної промисловості — Уельс, бавовняної промисловості — Ланкашир і Йоркшир.

Одночасно із завершенням промислової революції в країні розгорнулося бурхливе будівництво залізниць. Протягом 1835—1849 рр. довжина залізниць збільшилася з 540 км до 9,5 тис. кілометрів. Швидкими темпами зростали обсяги зовнішньої торгівлі. Провідні позиції у вивезенні товарів посідали текстильні вироби й машини. У 1830—1849 рр. вивезення британських товарів на зовнішні ринки зросло більше ніж у чотири рази.

Усвідомлення того, що економічні досягнення Великої Британії дозволять їй випередити інші країни у світовій торгівлі, та в інте-

Фритредерство — напрямок в економічній теорії та політиці, що характеризується вимогами вільної торгівлі та невтручанням держави в економічне життя країни.

ресах держави не втручатися в розвиток економіки, призвело до виникнення руху британських політиків — прибічників *фритредерства*. Ці погляди набули поширення в 20-ті рр. XIX ст. серед вігів, а під час їхньої боротьби

в парламенті проти «хлібних законів» набули завершеної форми. Фритредерство стало основою економічної програми лібералів.

Лондонські злидні.
Гравюра Г. Доре

Великий мітинг чартистів. Середина XIX ст.

Унаслідок завершення промислової революції Велика Британія першою в Європі перетворилася з аграрної на промислову країну. У 1841 р. селяни становили лише 21 % її населення. Провідні позиції в соціальній структурі суспільства посіли представники фінансово-промислових кіл і фабрично-заводські робітники.

3 Чартистський рух. Обмеженість першої парламентської реформи

1832 р. обумовила продовження боротьби за перегляд виборчої системи, яка набула загальнонаціонального характеру. Активну участь у ній брали британські робітники. Отримавши право голосу, вони прагнули провести своїх представників до парламенту та здійснити реформи, які змінять на краще їхнє становище. Рух робітників за впровадження загального виборчого права розгорнувся в 1836 р. і дістав назву *чартизму*. Чартисти вимагали запровадження загального виборчого права для чоловіків віком від 21 року, скасування майнового цензу для виборців, таємного голосування на виборах. Вони пропонували поділити країну на 200 округів із приблизно рівною кількістю населення та від кожного обирати по одному депутату. Депутати повинні були отримувати жалування з державної скарбниці. Вибори мали відбуватися щорічно.

Чартисти виступали виключно за мирні, законні засоби досягнення своєї мети: проведення публічних мітингів, підготовку петицій до парламенту. У липні 1839 р. вони зібрали 1,28 млн підписів на підтримку «Народної хартії» і представили її до парламенту. Однак депутати відмовилися її розглянути. У травні 1842 р. вони представили 3,3 млн підписів у другій петиції про «Народну хартію», але палата громад знову її відхилила. У червні 1848 р. парламент утретє відхилив петицію чартистів. Після цього розпочався занепад чартизму. Рух завершився поразкою, чимало колишніх його учасників у майбутньому стали радикальними політиками.

Чартизм (від англ. — хартія) — перший масовий політично оформлений рух британських робітників у 30—50-х рр. XIX ст., що проходив під гаслом боротьби за здійснення «Народної хартії».

Карл X

Арман Жюль
де Польньяк

Луї Філіпп

Значення чартистського руху полягає в тому, що він започаткував виникнення в британських трудящих розуміння необхідності масовими акціями чинити тиск на владу, вимагати від неї здійснення реформ та уникати революційних заворушень суспільства. У другій половині XIX ст. основні положення «Народної хартії» були реалізовані урядами лібералів і консерваторів.

4 Політичне й суспільне життя Франції в 1815—1830 рр.

Друге зречення Наполеона завершило період Першої імперії і привело до повернення влади династії Бурбонів. За «Хартією 1814 року», як називалася нова Конституція, надана французам Людовіком XVIII, у країні встановилася конституційна монархія.

В очах більшості французів «Хартія 1814 року» була досить непривабливою порівняно з аналогічними документами революційної та наполеонівської доби. Унаслідок встановленого нею вікового й майнового цензу право голосу в країні отримали близько 72 тис. осіб, а право бути обраними — 16—18 тис. осіб.

В оточенні Людовіка XVIII переважали *ультрароялісти* (крайні монархісти), як називали прихильників повернення до дореволюційного «старого порядку» і необмеженої влади короля. Сам Людовік XVIII був прибічником поміркованої політики, однак часто поступався тиску ультрароялістів і свого молодшого брата Карла д'Артуа, який їх очолював.

У відповідь на посилення політичної реакції у Франції, як і в Італії, виникають таємні антимонархічні організації карбонаріїв, метою яких було усунення від влади Бурбонів. До них належали впливові діячі, наприклад маркіз Лафайет. У 1822 р. вони підняли повстання, яке було жорстоко придушене.

Ситуація в країні загострилася, коли престол посів Карл д'Артуа під ім'ям **Карла X** (1824—1830 рр.). У країні розгорнувся «білий терор» — масові вбивства колишніх революціонерів і прибічників Наполеона. Із державної служби було звільнено близько 100 тис. чиновників, з армії — десятки тисяч офіцерів, які зробили кар'єру в роки революції, Консульства та Першої імперії. Було створено надзвичайні суди, які розглядали справи ворогів

Бурбонів, засуджували їх до заслання або страти. Вироки цих судів виконувалися упродовж доби.

Загальне обурення викликало рішення Карла X сплатити аристократам, що втратили майно в попередні часи, 1 млрд франків компенсації. Гроші для цього передбачалося отримати за рахунок зниження прибутків власників державних боргових зобов'язань — облігацій. Унаслідок цього великі банкіри й підприємці отримали б на 40 % менший прибуток, ніж їм обіцяли під час продажу облігацій.

У березні 1830 р. Палата депутатів висунула вимогу відставки уряду ультрароялістів, очолюваного другом короля, найконсервативнішим із тогочасних французьких політиків герцогом Поліньяком. У відповідь на це Карл X розпустив її і призначив нові вибори. Однак у новообраній Палаті депутатів із 428 її членів прихильниками короля були лише 145 депутатів. У цій ситуації 25 липня 1830 р. Карл X підписав чотири ордонанси (укази), якими фактично скасував «Хартію 1814 року» і здійснив державний переворот. Згідно з ними було розпущено новообрану Палату депутатів, запроваджено нові обмеження виборчого права, скасовано свободу друку й відновлено цензуру, призначено дату проведення нових виборів.

Ці дії короля викликали обурення парижан, у місті стали лунаати заклики до опору владі. У популярній у Парижі газеті «Національ» 26 липня 1830 р. було опубліковано протест на ордонанси короля, де проголошувалося: «Дію правового порядку припинено, розпочався режим насильства. Уряд порушив законність і цим звільнив нас від обов'язку підпорядковуватися йому».

5 Липнева революція 1830 р. Липнева монархія у Франції. 27 липня 1830 р. вулиці Парижа вкрилися барикадами. Урядові війська були безсилі: у Липневій революції брав участь кожен десятий парижанин. Спроба уряду використати проти повстанців артилерію на вузьких і звивистих вулицях старого міста провалилася.

28 липня 1830 р. повсталі парижани оволоділи арсеналом, міською ратушею та собором Паризької Богоматері. Над ними замість білого прапора Бурбонів підняли революційний триколір. Коли на кінець дня на бік повстанців цілими підрозділами почали переходити урядові війська, стало зрозуміло, що в революції відбувся перелом.

29 липня 1830 р. було сформовано Національну гвардію, очолювану генералом Лафайетом, яка ввечері захопила королівський палац Тюільрі. Було створено Тимчасовий уряд, який очолили банкір Лаффіт і генерал Лафайет. Карл X направив до них посланців із пропозицією розпочати переговори, але їх відмовилися прийняти. Липнева революція, яка тривала «три славні дні», перемогла.

Лідери повстанців вирішили зберегти в країні монархію, але змінити короля. Корону запропонували близькому до ліберальної опозиції герцогу Луї Філіппу Орлеанському, представнику молод-

Свобода, що веде народ.
Художник Е. Делакруа

Невдалий замах на Луї Філіппа в липні
1835 р. під час військового параду

шої (Орлеанської) гілки Бурбонів. 2 серпня 1830 р. Карл X зрікся престолу, а 7 серпня 1830 р. Законодавчий корпус прийняв нову Конституцію («Хартія 1830 року») і проголосив Луї Філіппа Орлеанського королем. Правління **Луї Філіппа** (1830—1848 рр.) дістало назву *Липневої монархії*.

«Хартія 1830 року» зберігала органи виконавчої та законодавчої влади, що існували за «Хартією 1814 року», та їх порядок формування. Однак майновий ценз виборців знижувався до 200 франків, а вік — до 25 років. Унаслідок цього кількість виборців збільшилася й досягла 200 тис. осіб із 31 млн населення. Проголошувався принцип народного суверенітету (зверхності) і скасовувалося божественне право короля на управління. Католицизм перестав уважатися державною релігією. Гарантувалися права і свободи громадян, заборонялися надзвичайні суди. Коронація нового монарха була замінена складанням ним присяги французькому народу в присутності обох палат Законодавчого корпусу.

Історичне значення Липневої революції полягало в тому, що вона засвідчила безперспективність спроб відновлення у Франції «старого порядку». Одночасно вона стала свідченням завершення доби політичної реакції в Європі. Цього ж року відбулася революція в Бельгії, унаслідок якої вона здобула незалежність від Голландії. За відновлення своєї державності також підняли повстання поляки, але були розгромлені російською армією. Активізувалася боротьба за об'єднання в Німеччині та Італії.

У результаті Липневої революції 1830 р. до влади у Франції прийшла «фінансова аристократія» — банкіри, великі біржові спекулянти, власники шахт, рудників, земель тощо. Якщо до Липневої революції вони захищали свої права і власність від зазіхань старого дворянства, то після неї для них виникла нова небезпека знизу — із боку середньої та дрібної буржуазії та робітників. Дуже швидко

з'ясувалося, що Липнева монархія не влаштовує більшість політичних сил у країні.

У тогочасній Франції було чимало прихильників повернення до республіканської форми правління, що поділялися на *поміркованих* і *радикальних*. Поміrkовані республіканці, виступаючи за встановлення республіки, заперечували необхідність радикальних соціальних перетворень, спрямованих на демократизацію суспільства та покращення життя трудящих. Вони виступали лише за зниження майнового цензу й збільшення кількості виборців шляхом парламентської реформи, як це відбулося в 1832 р. у Великій Британії. Радикальні республіканці виступали за ліквідацію існуючих порядків і побудову нового суспільства, що ґрунтується на соціальній рівності й відсутності експлуатації. Вони вели боротьбу з режимом Липневої монархії, створюючи таємні товариства («Друзі народу», «Права людини і громадянина», «Пори року»), організовували змови й повстання. У 1832, 1834 і 1839 рр. вони здійснили збройні повстання в Парижі з метою встановлення республіки, які були жорстоко придушені урядовими військами.

Прихильники монархії в той час поділялися на *орлеаністів*, які підтримували правління Луї Філіппа Орлеанського, *легітимістів*, що вважали законною (легітимною) лише позбавлену влади династію Бурбонів і виступали за її відновлення, та *бонапартистів*, які були прибічниками відродження наполеонівської імперії. Орлеаністи намагалися захистити режим Липневої монархії, а легітимісти й бонапартисти — його повалити. У 1832 р. легітимісти підняли повстання у Вандеї, вимагаючи відновлення «законної» династії Бурбонів. У 1836 і 1840 рр. відбулися військові заклоти у Страсбурзі та Булоні з метою відновлення наполеонівської імперії, організовані племінником Наполеона I, принцем Луї Бонапартом. Усі виступи легітимістів і бонапартистів влада придушила, а їх учасників заарештувала й засудила.

Про зростаюче невдоволення французів правлінням Луї Філіппа також свідчили численні замаху на його життя (щонайменше сім), які готувалися та здійснювалися не конкретними політичними силами, а окремими особами або невеликими групами.

Постійне застосування владою репресій та військової сили для придушення безладдя, заклотів і повстань спричинило те, що в 40-х рр. XIX ст. Липнева монархія стала нагадувати режим реставрації Бурбонів, а в країні сформувалися умови для нової революції.

У період Липневої монархії Франція знову повернулася до колоніальних загарбань. У 1830 р. вона розпочала криваву тридцятилітню війну за підкорення Алжиру. Загарбники жорстоко розправлялися з алжирцями. Так, під час придушення французами повстання 1845—1846 рр. 1,5 тис. алжирців із жінками й дітьми заживо замурували в гірських печерах, де вони переховувалися, а кілька тисяч отруїли димом.

Привідні парові машини. Гравюра XIX ст.

Ткацький верстат. Кінець XIX ст.

6 Економічний розвиток Франції. У французькій промисловості цього періоду набирала обертів промислова революція, яка розпочалася в країні наприкінці XVIII ст. Зокрема, кількість парових машин зросла з 65 штук у 1820 р. до 625 — в 1830 р. і 4853 — у 1848 р. У 1818—1848 рр. виплавка чавуну збільшилася зі 114 тис. тонн до 600, видобуток вугілля — з 1 до 5 млн тонн. Обсяги промислового виробництва за цей період збільшилися на 60 %. Країна посіла перше місце у світі за випуском шовкових тканин, інтенсивно розвивалися вовняна і особливо бавовняна промисловість, що розміщувалася в Ельзасі та Нормандії та виробляла дешевий ситець для масового збуту. Париж став центром виробництва готового одягу та взуття — у 40-х рр. XIX ст. тут було збудовано першу у Франції взуттєву фабрику. У 30-х рр. XIX ст. з'явилися перші пароплави, а від 1831 р. розгорнулося будівництво залізниць. До 1848 р. їхня довжина становила 2 тис. км.

На 1848 р. промислова революція у Франції в цілому завершилася. Однак у країні залишалося також чимало мануфактур і дрібних майстерень, особливо з виробництва предметів розкоші й галантерейних товарів, за якими Франція утримувала першість у Європі.

Одночасно з розвитком промисловості зростала кількість робітників. Умови їх життя і праці були надзвичайно важкими. Робочий день на фабриках тривав 12—16 годин. Активно застосовувалася праця жінок та дітей. Заробітна плата була низькою, а страйки та професійні спілки — заборонені. Неможливість розв'язання конфліктів законним шляхом викликала великі повстання робітників ткацьких фабрик у Ліоні в листопаді 1831 та квітні 1834 р. В обох випадках повстанці на кілька днів захоплювали місто й припиняли боротьбу після втручання військ. Повстання супроводжувалися жорстокістю та насильством з обох боків.

Сільське господарство зберігало в цей період провідні позиції у французькій економіці. Збільшувалися площі картоплі, виноградників, розвивалося тваринництво. У цілому обсяг продукції сільського господарства в 1815—1848 рр. збільшився на 50 %.

Висновки

У 1815—1847 рр. у суспільно-політичному житті Великої Британії відбувалося становлення демократичних засад і основ правової держави.

► У Великій Британії поступово формувався механізм розв'язання соціальних протиріч шляхом компромісу, уникаючи насильницьких методів боротьби.

► У результаті завершення промислової революції Велика Британія стала першою у світі країною, де виникло індустріальне суспільство.

► Франція в цей період уособлювала революційну модель розвитку. Прихильники «старого порядку», що повернулися до влади в 1815 р., спробували відновити його, однак зустріли рішучу протидію, що й привело до Липневої революції 1830 р.

► Небажання режиму Липневої монархії йти на поступки іншим політичним силам знову загострило ситуацію в країні.

Запитання та завдання

1. Представники якої з британських партій провели через парламент закони, які називали «актами для затикання рота»? 2. Коли відбулася перша парламентська реформа у Великій Британії? 3. Що таке фритредерство? 4. Що таке чартизм? 5. Коли відбулася Липнева революція у Франції? 6. Коли відбулися повстання ткачів у Ліоні?
- ✦ 7. Порівняйте, яку політику здійснювали торі та вігі в період їх перебування при владі у Великій Британії. 8. Визначте спільні й відмінні риси в економічному розвитку Великої Британії та Франції. 9. Охарактеризуйте чартистський рух у Великій Британії. 10. Якими були характерні риси суспільного й політичного життя Франції в період Реставрації? 11. Як розвивалася Франція в період Липневої монархії?
- ★ 12. Складіть характеристику Липневої революції 1830 р. у Франції за планом: а) причини; б) мета; в) основні події; г) результати; д) історичне значення.
- ★ 13. Опозиційна французька газета «Триб'юн», що видавалася в роки Липневої монархії та виступала за встановлення республіки й загальне виборче право, за чотири роки витримала 111 судових процесів, її редактора 200 разів було засуджено загалом до 49 років ув'язнення та 157 тис. франків штрафу. Які висновки про суспільно-політичне життя Франції в період Липневої монархії можна зробити за цими фактами?

§ 6. Німеччина та Італія

- 1. Якими були форми національно-визвольної боротьби проти наполеонівського панування в Німеччині та Італії? 2. Які рішення щодо Німеччини та Італії були прийняті на Віденському конгресі? 3. Що таке «національне відродження»?

Рішення Віденського конгресу закріпили політичну роздробленість Німеччини та Італії. Такий стан речей не міг задовольнити їхні народи. В історії Німеччини та Італії 1815—1847 рр. стали періодом формування передумов для об'єднання цих країн у 50—60-х рр. XIX ст.

1 Німецький союз. Економічний розвиток Німеччини. Більшість німецьких політиків і суспільних діячів розраховували, що після перемоги над Наполеоном їх народ нарешті здобуде державну єдність. Однак ці сподівання не справдилися. Створений за рішеннями Віденського конгресу Німецький союз існував лише на папері, не мав спільного законодавства, уряду, збройних сил тощо. Два головні суперники за провідну роль у ньому, Австрія та Пруссія, увійшли до союзу лише частково. Східні частини цих держав залишалися за його межами. Союзний сейм, який під головуванням представника Австрії збирався у Франкфурті-на-Майні, реальної влади не мав. До того ж його авторитет у державах Німецького союзу зменшувало те, що голоси в сеймі було розподілено так, що за Австрією завжди залишалася гарантована більшість. Кожна з держав союзу мала свого монарха, уряд, армію, митні тарифи, грошову й судову системи. У більшості німецьких держав влада монархів мала абсолютний характер, а їхні піддані не мали політичних і громадянських прав.

У період наполеонівських завоювань у німецьких державах було проведено реформи, які сприяли знищенню старих порядків. Так, у Пруссії на основі викупу селянами феодальних повинностей було скасовано кріпосну залежність. Стало розвиватися міське самоуправління. Знать позбавили привілеїв на отримання офіцерських посад.

У сільському господарстві зберігалася чимало залишків кріпосництва, які заважали його розвитку. Промислова революція в Німеччині розпочалася лише в 30-х рр. XIX ст. На її розгортання негативно впливали відсутність єдиного ринку вільної робочої сили та наявність митних кордонів між німецькими державами. Найбільших успіхів промислове виробництво досягло в трьох регіонах: Рейнсько-Вестфальському, Сілезії та Саксонії. Розвитку промисловості сприяло використання машин і запровадження технічних винаходів. У 1822 р. в усій Німеччині працювало лише дві парові машини, у 1847 р. — близько тисячі. Серед галузей промисловості провідними були вугільна, металургійна й текстильна.

Найбільшим торговельно-промисловим центром Німеччини наприкінці 40-х рр. XIX ст. стала столиця Пруссії — Берлін. Тут були зосереджені дві третини машинобудівних і ситцевививних підприємств Пруссії, поряд із мануфактурами діяли перші фабрики. У 1846 р. з 400 тис. берлінців 70 тис. осіб працювали найманими робітниками на великих мануфактурах і фабриках. Однак їхнє становище було дуже важким: низька заробітна плата, робочий день тривав 14—15 годин.

У 1835 р. в Німеччині збудували першу залізницю завдовжки 6 км. Це було на десять років пізніше, ніж у Великій Британії, і на п'ять років пізніше, ніж у Франції.

У 1818 р. Пруссія розпочала укладати з іншими німецькими державами угоди про встановлення єдиного митного кордону. У 1834 р.

Берлін. XIX ст.

Мануфактура. XIX ст.

18 німецьких держав об'єдналися в новий Митний союз, учасники якого скасовували мито на товари, що перевозилися через їхні кордони. Провідну роль у союзі відігравала Пруссія. Створення союзу сприяло становленню в Німеччині єдиного національного ринку.

2 **Боротьба за демократичні реформи та єдність Німеччини.** Створення Німецького союзу зумовило поширення в німецьких державах сподівань, що він сприятиме їх економічній єдності та впровадженню ліберальних конституцій. Однак цього не відбулося.

Мрії про єдину Німеччину, у якій невід'ємні права людини і громадянина будуть забезпечені конституцією, набули поширення насамперед у студентському середовищі. У 1815 р. студенти Енського університету створили товариство, яке пропагувало ідею об'єднання німецьких держав. Ці погляди вони поєднували з виступами проти реакційних порядків. Восени 1817 р. у Вартбурзі студенти влаштували святкування 300-річного ювілею початку Реформації. На святі несподівано для багатьох вони влаштували спалення на багатті символів реакції в німецьких державах, із-поміж яких були австрійський поліцейський, офіцерський корсет і «Кодекс жандармерії». Ці події стали для австрійського канцлера Клеменса Меттерніха приводом для того, щоб розпочати кампанію проти «надзвичайного лібералізму» і «бунтівного духу німецького студентства». Однак рух за демократизацію та об'єднання Німеччини серед студентської молоді не припинявся.

У серпні 1819 р. на з'їзді німецьких монархів у Карлсбаді (Карлових Варах) було ухвалено заходи для придушення опозиційних настроїв. В університетах запровадили жорсткий контроль за студентами, багатьох за підозрою в опозиційній діяльності було заарештовано, розпочався поліцейський терор.

3 **Активізація опозиційного руху в 30—40-х рр. XIX ст. Фрідріх Ліст.**

Події Липневої революції 1830 р. у Франції викликали активізацію опозиційних настроїв у німецьких державах. Так, 27—30 травня 1832 р. у Пфальці відбулося «Гамбахське свято» за участю майже 30 тис. осіб. Якщо у «Вартбурзькому святі» 1817 р. взя-

Фрідріх Ліст

ли участь лише студенти і професори, то в Гамбаху зібралися підприємці, ремісники, робітники, інтелігенція. У промовах, що лунали, висувалися вимоги боротьби за демократичні реформи та об'єднання Німеччини.

Унаслідок переслідувань у період політичної реакції чимало німецьких патріотів були змушені залишити країну. У 1834 р. у Швейцарії виникло товариство «Молода Німеччина». Члени цієї таємної організації своєю метою вважали боротьбу за об'єднання Німеччини та створення республіки. У програмових документах товариства висувалися

вимоги свободи друку і зборів, запровадження вільної підприємницької та торговельної діяльності, ліквідації залишків кріпосництва. Здійснити це збиралися шляхом революційного перевороту за допомогою групи змовників, які мали усунути від влади уряди німецьких держав. Висилка в 1836 р. німецьких емігрантів зі Швейцарії привела до розпаду «Молодої Німеччини».

Однією з найвідоміших постатей у національному русі Німеччини 30—40-х рр. XIX ст. був професор-економіст **Фрідріх Ліст** (1789—1846). Пропагуючи ідею об'єднання німецьких держав, він першим розкрив взаємозв'язок між розвитком економіки й національним об'єднанням Німеччини.

ІЗ ПРАЦІ ФРІДРІХА ЛІСТА «НАЦІОНАЛЬНА СИСТЕМА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ»

Система залізниць і митний союз — це сіамські близнюки, народжені разом, фізично невідривні один від одного, з однією душею і волею. Вони взаємно підтримують один одного, змагаються за одну велику мету, за об'єднання німецького народу в єдину культуру, заможну, могутню й незламну націю. Без митного союзу система німецьких залізниць ніколи не стане навіть предметом обговорення, а про її побудову годі й говорити. Тільки з допомогою цієї системи об'єднана економіка німців здатна піднятися на висоту національної величі, і тільки внаслідок цього розвитку залізнична система покаже свої переваги.

- ? 1. Які економічні чинники автор вважає визначальними для об'єднання Німеччини? 2. Чи поділяєте ви позицію автора? Обґрунтуйте свою точку зору.

Ф. Ліст уважав, що економічні інтереси є відображенням потреб нації. На тогочасний світ учений дивився як на «світ націй», що мають власні інтереси та діють задля досягнення сприятливих умов для їх задоволення. На думку сучасних дослідників, Ф. Ліст став одним із засновників німецького економічного націоналізму, убачаючи в ньому дієву силу для формування нації і побудови національної держави.

4 Італія після Віденського конгресу. Рішення Віденського конгресу негативно вплинули на розвиток Італії. Її знову переділили на вісім королівств і герцогств, а в північно-східній частині утворили Ломбардо-Венеціанське королівство, що входило до складу Австрій-

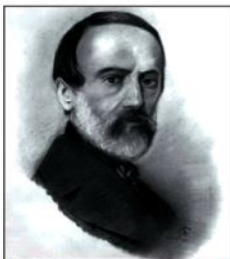
ської імперії. 1815—1830 рр. стали для Італії, як і інших регіонів Європи, періодом Реставрації — відновлення старих порядків і політичної реакції. У всіх італійських державах було відновлено абсолютну владу монархів, панівні позиції знову посіли дворяни й духівництво, негативно налаштовані до всіх змін, що відбувалися тут під впливом революції у Франції та наполеонівських війн. Ліквідація панування Наполеона не призвела до національного визволення Італії, французьке гноблення поступилося австрійському, оскільки всі держави півострова певною мірою залежали від Австрії. Однією з найвідсталіших держав Італії була Папська область, що перебувала під світською владою Папи Римського. З-поміж усіх держав півострова лише Сардинське королівство (П'ємонт), користуючись своїм розташуванням між Францією та Австрією, наважувалося проводити самостійну політику.

Дуже швидко проявилися негативні наслідки австрійського панування для Ломбардо-Венеціанського королівства. Воно не отримало передбаченої рішеннями Віденського конгресу автономії та управлялося австрійцями. Італійців позбавили можливості обіймати будь-які важливі посади в адміністрації, судах та армії. На території королівства перебувала австрійська армія і діяла австрійська поліція. Усі періодичні видання підлягали цензурі, переслідувалися будь-які національно-ліберальні ідеї. Імператор Австрії Франц I, характеризуючи свою політику, говорив: «Насамперед необхідно, щоб ломбардці забули про те, що вони італійці». Однак це мало протилежний результат: саме в тогочасній Ломбардії набагато активніше, ніж в інших регіонах півострова, розвивався національно-визвольний рух.

Період від кінця XVIII ст. до 1870 р. в італійській історії називають «*епохою Рісорджименто*» (Відродження). Це був час розгортання національно-визвольного руху й боротьби за відродження італійської державності.

У 1818 р. в Ломбардії граф Федеріко Конфалоньєрі очолив таємне товариство «Італійська федерація». Метою організації було звільнення від австрійського панування, здобуття незалежності й створення конституційної монархії в Північній Італії. Діяло також чимало невеликих революційних підпільних організацій, які вели боротьбу з австрійцями.

У Центральній та Південній Італії активно діяли карбонарії, які з'явилися тут на початку XIX ст. Після 1815 р. карбонарії створили там розгалужену мережу таємних, суворо законспірованих вент (осередків), члени яких своєю самовідданою боротьбою зробили значний внесок в італійське Рісорджименто. Серед карбонаріїв були представники ліберального дворянства, буржуазії та інтелігенції. Своєю головною метою вони вважали боротьбу за національну незалежність Італії. Щодо її майбутнього державного устрою, то більшість карбонаріїв виступала за створення конституційної монархії. Однак серед них були також радикали, прибічники республіки.

Джузеппе Мадзіні

Політична роздробленість Італії стала головною перешкодою для її економічного розвитку. Між італійськими державами існували митні кордони, у кожному королівстві й герцогстві діяли власні системи міри й ваги, грошові системи, закони. За рівнем економічного розвитку Італія суттєво поступалася Великій Британії, Франції і навіть Пруссії. Промислова революція розпочалася тут лише в 30—40-х рр. XIX ст. Слаборозвинена промисловість не могла забезпечити працюючих тих, хто не знаходив її на селі. Розвиток сільського господарства відбувався дуже повільно. Селяни не мали достатньо землі

та орендували її у дворян-землевласників, віддаючи за це частину врожаю. Деякі працювали батраками лише за їжу. Злидні, голод і відсутність праці перетворювали селян на жебраків і волоцюг.

5 Революції 20—30-х рр. XIX ст. Складовою італійського Рісорджименто став революційний рух, що охопив держави півострова на початку 30-х рр. XIX ст. У липні 1820 р. першими в Італії підняли повстання карбонарії в Неаполітанському королівстві. Революція тривала тиждень і завершилася їхньою перемогою. Король змушений був затвердити запропоновану повстанцями конституцію та скликати парламент. Тим часом європейські монархи на засіданні Священного союзу обговорили становище у Неаполі та доручили Австрії придушити революцію. Австрійська армія розгромила неаполітанську й відновила в країні абсолютну монархію. На всіх учасників революції чекала жорстока розправа.

У ніч із 9 на 10 березня 1821 р. розпочалася революція в Сардинському королівстві (П'ємонті). Її очолили карбонарії — офіцери сардинської армії. Повстанці висунули гасло національної незалежності всієї Північної Італії. Було проголошено конституцію і сформовано тимчасовий уряд. Австрійська армія разом із прибічниками сардинського короля Віктора Еммануїла I придушила революцію.

Після революцій 1820—1821 рр. у Неаполі та П'ємонті арешти карбонаріїв розпочалися в усій Італії. Організація офіційно заявила про свою ліквідацію, однак таємно готувалася до подальшої боротьби. Цього разу карбонарії виступили в Центральній Італії. Під впливом Липневої революції 1830 р. у Франції в лютому 1831 р. вони підняли повстання в Пармі, Модені та Папській області. Спочатку повстанці перемагали, але внаслідок інтервенції австрійців зазнали поразки.

Ці невдачі змусили італійських патріотів шукати нових форм боротьби. Однією з причин поразок карбонаріїв було те, що вони діяли переважно ізольовано в межах окремих держав. У 1831 р. в Марселі колишній карбонарій **Джузеппе Мадзіні** (1805—1872) створив «*Молоду Італію*» — єдину загальноіталійську національно-революційну організацію. Він сформулював принцип «кожний на

ції — держава» і розгорнув боротьбу за створення італійської національної держави. Дж. Мадзіні сподівався досягти цього шляхом революції, здійсненої «із народом і для народу». У майбутньому члені «Молодої Італії» бачили свою батьківщину єдиною незалежною демократичною республікою.

Палкий ентузіазм і відданість Дж. Мадзіні справі визволення Італії сприяли швидкому зростанню впливу створеної ним організації. У різних місцях півострова з'явилися місцеві осередки «Молодої Італії», які мали готувати загальноіталійську революцію. Однак неодноразові спроби підняти повстання в 1833—1834 рр. і на початку 40-х рр. XIX ст. виявилися невдалими. Унаслідок цього Дж. Мадзіні та його прибічники дійшли висновку, що найближчим часом здійснити італійську революцію неможливо.

Із-поміж членів «Молодої Італії» вирізнявся один із майбутніх героїв італійського Рісорджименто **Джузеппе Гарібальді** (1807—1882). За участь у революційній змові, організованій Дж. Мадзіні в 1834 р., його було засуджено до смертної кари, і він емігрував до Південної Америки. Там Дж. Гарібальді перебував до 1848 р. в оточенні тих, хто виборював незалежність південноамериканських держав. У 1848 р. він повернувся до Італії та присвятив життя боротьбі за її об'єднання.

6 Діяльність поміркованих лібералів наприкінці 30 — у 40-х рр. XIX ст. Невдалі спроби здійснити об'єднання Італії революційним шляхом призвели до того, що від середини 30-х рр. XIX ст. в італійському національно-визвольному русі на перший план висуваються помірковані ліберали. Серед них були великі землевласники, банкіри, підприємці, юристи тощо. Вони вважали єдино можливим способом об'єднання Італії перетворення згори шляхом реформ. Їхній ідеолог **Вінченцо Джоберті** (1801—1852) уявляв майбутню об'єднану Італію федерацією держав, створеною за згодою їх монархів «без крові, без хвилювань, без революцій». Свою практичну діяльність ліберали спрямовували на здійснення заходів, які мали сприяти зростанню національної свідомості італійців. У 1839—1847 рр. вони щорічно збирали загальноіталійські конгреси вчених. Хоча політичні проблеми на них відверто не обговорювалися, ця форма спілкування сприяла згуртуванню прибічників поглядів поміркованих лібералів. Із часом ставлення лібералів до австрійців та їх втручання у справи в Італії ставало більш різким. У 1846—1847 рр. у багатьох їхніх газетах і журналах почали з'являтися заклики до загальноіталійської війни проти Австрії.

! Висновки

У Німеччині 1815—1847 рр. стали періодом згуртування сил, які виступали за об'єднання німецьких держав і вимагали запровадження конституційного ладу з гарантіями основних прав і свобод людини.

► В Італії об'єднання країни стало першочерговим питанням для її розвитку. В італійському Рісорджименто цього періоду визначилися два напрямки — шляхом революції або за допомогою реформ.

Запитання та завдання

1. У якому місті постійно збирався сейм Німецького союзу? 2. Коли виникло товариство «Молода Німеччина»? 3. Яку назву мала головна праця Ф. Ліста? 4. Що таке національне відродження? 5. У якій із держав Італії карбонарії розпочали першу у 20-х рр. XIX ст. революцію? 6. Хто створив організацію «Молода Італія»?
- ✦ 7. Які факти свідчать про те, що політична роздробленість заважала подальшому розвитку Німеччини? 8. Як відбувалася боротьба за демократичні реформи та об'єднання німецьких держав у 1815—1847 рр.? 9. Яку роль у національному русі Німеччини відіграв Ф. Лист? 10. Охарактеризуйте становище Італії після Віденського конгресу. 11. Порівняйте розвиток національно-визвольного руху в Італії у 20—30-х рр. та наприкінці 30 — у 40-х рр. XIX ст.
- ★ 12. Складіть порівняльну таблицю «Німеччина та Італія в 1815—1847 рр.».

Критерії порівняння	Німеччина	Італія
Політичне становище		
Економічне життя		
Опозиційний, національно-визвольний рухи		

- ★ 13. У 1831 р. німецький письменник Йоган Вірт писав, що «Німеччину розривають на частини, вона знекровлена, попрана, сплюндрована. Вона викреслена зі списку європейських держав і віддана на посміховисько іноземцям... Нещастя нашої вітчизни одночасно є прокляттям для всієї Європи». Поясніть, як ви розумієте цей вислів письменника. Чому «роздробленість Німеччини» була прокляттям для Європи?

§ 7. Австрійська та Російська імперії

- 1. Що ви знаєте про реформи Марії Терезії та Йосифа II в імперії Габсбургів? 2. Які українські землі входили до складу імперії Габсбургів наприкінці XVIII ст.? 3. Яким був державний устрій Російської імперії наприкінці XVIII ст.? 4. Яку роль відігравали Австрія та Росія в міжнародних відносинах у Європі в 1789—1815 рр.?

Особливості політичного, суспільного та економічного життя Австрійської імперії.

Австрійська імперія за своїм державним устроєм була абсолютною монархією з необмеженою владою імператора. Дорадчими органами при імператорі були Придворна військова рада, Гофрат (Палацова рада) і Таємна рада. Імператор призначав склад уряду й канцлера, що був його керівником. За правління Франца I (1806—1835 рр.) та Фердинанда I (1835—1848 рр.) визначальну роль в імперії відігравав міністр закордонних справ і фактичний голова уряду в 1809—1821 рр. та канцлер у 1821—1848 рр. Клеменс Меттерніх (1773—1859).

Граф (пізніше князь) К. Меттерніх став одним із найвидатніших політиків XIX ст. На Віденському конгресі 1814—1815 рр. він став творцем нової системи міжнародних відносин у Європі після повалення Наполеона I. Меттерніх уважав, що період існування відносно ізольованих одна від одної держав завершився, склалася їх спільність, і кожна своїми інтересами пов'язана з іншими. Саме він запровадив у тогочасну європейську дипломатію терміни «політика рівноваги у Європі», «політика союзів», «політика європейської безпеки». Однак для підтримки рівноваги у Європі К. Меттерніх уважав за необхідне застосування «права сили» — втручання у справи інших держав із метою їх підпорядкування загальному порядку. Саме тому він став одним з організаторів Священного союзу.

За своїми поглядами К. Меттерніх був консерватором. Його зовнішня політика сприяла поверненню Австрії до складу великих держав. Однак за нього Австрійська імперія стала головним оплотом Реставрації у Європі, противником об'єднання Німеччини та Італії.

У внутрішній політиці К. Меттерніх намагався засобами політичної реакції зберегти панування над неавстрійськими народами імперії, які в цей час переживали період національного відродження. Він також багато зробив для збереження в країні старих порядків і привілеїв дворянства. Щодо загрози можливої революції в імперії він говорив, що це «пожежа», яку необхідно гасити в зародку. Однак подолати революційний рух в Австрії К. Меттерніх не зміг.

Австрійська імперія мала територію 576 тис. км² і була другою за розмірами після Росії. У Європі її називали «клептиковою» монархією, оскільки вона складалася з адміністративних утворень (королівства, провінції тощо) із багатонаціональним населенням. У середині XIX ст. із близько 37 млн її населення австрійські німці становили 7 млн, слов'янські народи — 18 млн, мадяри (угорці) — 5 млн осіб. Утримуючи владу в такій державі, австрійці дотримувалися давнього імперського принципу «поділяй і володарюй».

Завдяки зусиллям К. Меттерніха народи багатонаціональної Австрійської імперії страждали від політичного та духовного гноблення. Освіта перебувала під контролем католицької церкви. Під забороною цензури опинилося чимало творів світових класиків — Й. Ф. Шіллера, Й. В. Гете, Г. Е. Лессінга тощо. Звичним явищем стали таємні суди, затримання неблагонадійних осіб на невизначений термін без висування звинувачень, друкування приватних і дипломатичних листів, політичний нагляд тощо.

Зростання політичного впливу Австрії на європейські справи не супроводжувалося досягненнями в розвитку її економіки. У 1815—1847 рр. вона залишалася аграрною країною, дві третини населення якої працювало в сільському господарстві. Розвитку останнього за-

Іштван Сечені

Йозеф
Добровський

Людівіт Штур

важало збереження залишків феодальних відносин. Втручання влади перешкоджало розвитку промисловості. Так, Франц I забороняв створювати у Відні нові мануфактури й фабрики, побоюючись збільшення у своїй столиці кількості робітників, схильних до страйків. Промислова революція розпочалася в Австрії в 30—40-х рр. XIX ст. в її найбільш розвинених провінціях — Нижній Австрії та Чехії. Перша в імперії парова машина з'явилася на фабриці в Брно в 1816 р. Наприкінці 20-х рр. XIX ст. в Австрії було лише 11 парових машин, у 40-х рр. — 30, у середині XIX ст. — 900. Будівництво залізниць в імперії розпочалося в 1828 р., але в 1846 р. їх протяжність становила лише 148 км. У 1830 р. відкрилася перша пароплавна лінія, яка з'єднала Відень із Пештою в Угорщині. Характерною для Австрійської імперії була нерівномірність розвитку її частин: якщо одні провінції (Чехія, Ломбардо-Венеція, Нижня Австрія) виробляли основну частину промислової продукції, то інші (Галичина, Буковина, Далмація) відігравали роль аграрно-сировинних придатків, ринків збуту готової продукції.

2 Передберезневий період. Вплив Липневої революції у Франції призвів до загострення протиріч в Австрійській імперії. Добу від 1830 р. до революції 1848—1849 рр. в історії Австрії називають *передберезневим періодом* (революція 1848—1849 рр. розпочалася в країні в березні). У цей час Австрію охопило громадсько-політичне піднесення. Представники більшості верств населення, за винятком правлячої верхівки, поділяли думку про необхідність здійснення в державі соціальних перетворень і реформування державного устрою. Незважаючи на суттєві відмінності в поглядах, вони погоджувалися в необхідності встановлення обмеженої монархії, скликання представницького органу влади із законодавчими функціями для прийняття Конституції, запровадження основних громадянських і політичних свобод.

На початку 30-х рр. XIX ст. граф **Іштван Сечені**, один із видатних діячів тогочасної Угорщини, розробив програму реформ, яка передбачала ліквідацію залишків кріпосництва й заміну панщини найманою працею в сільському господарстві, ліквідацію ремісничих цехів, підтримку національної промисловості, створення Національного банку та

мережі кредитних установ. Однак при цьому він був переконаний у необхідності підтримки угорським дворянством династії Габсбургів і збереження ним провідних політичних та економічних позицій у державі. Але уряд К. Меттерніха відкидав навіть можливість обговорення будь-яких перетворень в імперії.

3 Національне відродження слов'янських народів Австрійської імперії. Поширення у Європі за доби наполеонівських війн уявлень про те, що кожна нація має право на самовизначення, призвело до того, що народи Австрійської імперії стали все наполегливіше вимагати надання громадянських свобод і забезпечення національного рівноправ'я. В історії словенців, хорватів, сербів, чехів, словаків, поляків, українців, що перебували під австрійською владою, кінець XVIII — перша половина XIX ст. стали періодом початку доби національного відродження.

Пробуджуючись до національного життя, ці народи зверталися до свого фольклору (усної народної творчості) — звичаїв, історії та культури. Подальший розвиток і поширення національної літературної мови сприяли розквіту національної літератури, театру тощо, тобто становленню національної культури.

Велику роль у цьому відігравали слов'янські просвітителі, яких називали «будителями». Чимало зробили для національного відродження чехів **Йозеф Добровський** (1753—1829), автор праць з історії мови та культури чехів, і **Йозеф Юнгман** (1773—1847), який створив підручник чеської літератури та чесько-німецький словник. Видатними діячами словацького відродження були **Ян Коллар** (1793—1852), поет, автор збірок словацьких народних пісень, і **Людовіт Штур** (1815—1856), який розпочав створення словацької літературної мови.

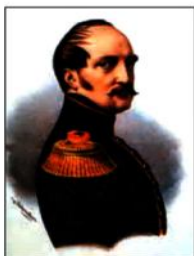
Вагомими були здобутки «будителів» західних українців, що перебували під владою Габсбургів. **Михайло Поп-Лучкай** (1789—1843) створив першу на західноукраїнських землях «Граматичку слов'яно-руську» та шеститомну «Історію карпатських русинів». Історик **Денис Зубрицький** (1777—1862) дослідив історію галицьких українців, корінного населення краю, в «Описі історії народу руського».

На національне відродження слов'ян, як і інших пригноблених народів Австрійської імперії, впливали здобутки угорців (мадяр) у боротьбі проти онімечування, а особливо — заміна середньовічної латини угорською мовою як офіційною мовою королівства. Однак угорці самі здійснювали мадяризацію слов'ян. Це ставало поштовхом для активізації національних прагнень слов'ян, зокрема карпатських русинів, які перебували у складі Угорського королівства.

4 Особливості політичного, суспільного та економічного життя Російської імперії. У період 1815—1847 рр. Російська імперія стала найбільшою за площею державою світу, що простягалася на величезних територіях Східної Європи, Північної Азії та частині Пів-

Олександр I

Микола I

нічної Америки (Аляска). На відміну від європейських колоніальних імперій, які склалися з метрополії та заморських володінь, Російська імперія мала єдину територію. Населення імперії упродовж першої половини XIX ст. збільшилося із 37 до 69 млн осіб, переважно завдяки приєднанню нових територій — Фінляндії, Царства Польського, Бессарабії, Північного Казахстану. Основна частина населення заселяла центральні й західні губернії, а на величезній території Сибіру проживало лише 3 млн осіб. Середня тривалість життя становила 27,3 року (у Великій Британії — 31,5 року) через велику дитячу смертність, нерозвиненість медичного обслуговування, періодичні епідемії. За складом населення Російська імперія була багатонаціональною державою. Її народи сповідували всі світові релігії (християнство, іслам, буддизм), однак статус державної релігії мало лише православ'я.

За структурою російське суспільство залишалося фактично феодальним із поділом на привілейовані (дворянство, духовництво, купецтво, козацтво) і непривілейовані стани (селянство і міщанство). Найбільшим за кількістю станом було селянство — понад 30 млн осіб. Із них близько 20 млн становили кріпосні селяни. Вони вважалися «хрещеною власністю» дворян-поміщиків, яких на той час у країні було майже 600 тис. осіб.

За політичним устроєм Російська імперія була самодержавною (абсолютною) монархією. Російський імператор уважався необмеженим правителем, відповідальним лише перед Богом. Конституції і парламентських установ у країні не існувало. Правителями імперії в цей період були **Олександр I** (1801—1825) і **Микола I** (1825—1855).

Олександр I на початку свого правління підтримував проекти перетворення Росії на конституційну монархію, однак після розгрому Наполеона утвердився в думці, що саме самодержавство об'єднало народ для боротьби з французами, і він не бажав його скасування.

Правління Миколи I розпочалося жорстоким придушенням виступу *декабристів*, які представляли опозиційно налаштоване до самодержавства російське дворянство та офіцерів. Микола I не підтримував ідей будь-яких змін в управлінні імперією та намагався «вдосконалити» його бюрократизацією та посиленням ролі поліції.

Сучасники розповідали, що одного разу Микола I спитав свого 15-річного сина, майбутнього імператора Олександра II, на чому тримається управління багатомовною сім'єю народів, які населяють імперію. Наступник престолу відповів: «На самодержавстві й законах». Микола I обурився. «Законах — ні! Лише на самодержавстві, і ось чому, ось чому, ось чому!» — тричі вигукнув він, розбурхуючи повітря затиснутим кулаком.

Однією з головних проблем внутрішньополітичного життя імперії стало кріпосне право. Ситуація, коли більшість населення були кріпосними селянами, становище яких нагадувало рабське, ставала дедалі небезпечнішою. Однак влада не наважувалася на рішучі зміни, оскільки її опорою були дворяни — власники кріпосних.

Для національної політики імперії було характерне здійснення щодо неросійських народів політики національно-культурної асиміляції, ігнорування особливостей національного походження та історичних традицій, їх русифікація. Будь-які спроби неросійських народів боротися за національні права придушувалися.

За рівнем свого економічного розвитку Російська імперія значно поступалася тогочасним провідним країнам Заходу. Промислова революція розпочалася в країні на межі 30—40-х рр. XIX ст. і розгорталася дуже повільно. Їй заважала відсутність ринку вільнонайманої робочої сили та збуту продукції в умовах панування кріпосництва. Перші фабрично-заводські підприємства виникли в 30-х рр. XIX ст. в текстильній і гірничодобувній галузях промисловості.

Російська імперія була аграрною країною. Характер розвитку сільського господарства визначався пануванням кріпосницьких відносин. Урожаї були низькими, сільське господарство розвивалося за рахунок збільшення посівних площ із використанням примітивної техніки. Чимало господарств зберігали натуральний характер. Російська зовнішня торгівля була спрямована на постачання сировини (зерно, льон, деревина, залізо) до Західної Європи та завезення промислового обладнання, предметів розкоші й так званих «колоніальних товарів» (чай, кава, прянощі).

5 Рух декабристів. Відмова Олександра I від намірів реформування Російської імперії викликала велике розчарування в прибічників цього шляху. Відтоді в Росії виникло протистояння між владою, що діяла методами політичної реакції, і патріотами, які прагнули змін у суспільно-політичному житті.

Перші таємні опозиційні організації створили гвардійські офіцери, учасники закордонних походів 1814—1815 рр. У 1816 р. виник «Союз порятунку», який через два роки трансформувався в «Союз благоденства». Його учасники виступали за ліквідацію кріпосного права, перетворення самодержавства на конституційну монархію. Однак через розбіжності у поглядах на шляхи реалізації цих намірів у 1821 р. він розпався. У 1821—1822 рр. на його основі в місті Тульчин в Україні виникли

Південне товариство, очолюване **Павлом Пестелем**, та Північне товариство в Петербурзі, очолюване **Микитою Муравйовим** і **Кіндратом Рилєєвим**. Програма Південного товариства «Руська правда», розро-

Декабристи — учасники таємних організацій у Російській імперії, що готували державний переворот, спрямований проти самодержавства та кріпосного права. Підняли повстання в грудні (російською мовою — декабрь) 1825 р.

блена П. Пестелем, передбачала запровадження республіканської форми правління з однапалатним парламентом (Народним вічем) і виконавчим органом — Державною думою. Визнати права на окреме державне існування за неросійськими народами Південне товариство відмовлялося. Лише Польща могла стати окремою державою. Програма Північного товариства «Конституція», розроблена М. Муравйовим, передбачала перетворення Росії на конституційну монархію з федеративним устроєм за зразком США. Законодавчу владу планувалося надати двопалатному Народному вічу, а виконавчу — імператору. Обидві програми передбачали ліквідацію самодержавства, кріпосного права, поділу на стани, упровадження конституцій із широкими громадянськими правами і свободами (друку, слова, зборів, віросповідання тощо). Програмою Південного товариства пропонувалося запровадити пряме й рівне для всіх громадян виборче право, а Північне товариство планувало встановити для виборців високий майновий ценз.

Нові організації вдалися до змови й підготовки військового перевороту. 14 грудня 1825 р., після смерті Олександра I, Північне товариство вивело кілька гвардійських полків на Сенатську площу в Петербурзі, щоб зірвати присягу новому імператору Миколі I, але запізнилося. 29 грудня 1825 р. Південне товариство підняло повстання Чернігівського полку в Україні. Обидва виступи були придушені владою, яка потім жорстко розправилася з їхніми учасниками.

6 Суспільний рух у 30—40-х рр. XIX ст. в Російській імперії.

Правління Миколи I було періодом політичної реакції в Російській імперії. Глибокі соціальні протиріччя, існування яких визнавали як влада, так і її критики, обумовили виникнення в 30—40-х рр. XIX ст. різних напрямків суспільного руху, що пропонували відмінні шляхи розвитку Росії.

Урядовий табір представляли консерватори. Оскільки вони виступали за збереження самодержавного устрою Російської імперії в незмінному вигляді, їх називали «охоронцями». До них належали **Сергій Уваров, Михайло Погодін, Микола Карамзін** та ін. Ідеологічною базою прибічників урядового табору стала «теорія офіційної народності», вперше сформульована міністром народної освіти графом С. Уваровим у 1833 р.

Москва на початку XIX ст.

Повстання 14 грудня 1825 р.
Художник В. Ф. Тімм

ІЗ ДОПОВІДНОЇ «НАКРЕСЛЕННЯ ГОЛОВНИХ ПОЧАТКІВ» С. УВАРОВА ДЛЯ МИКОЛИ І

...Без любові до віри предків народ, як і приватна особа, має загинути. Росіянин, відданий вітчизні, так само мало погодиться на втрату одного з догматів православ'я, як і на крадіжку однієї з перлин з вінця Мономахова.

Самодержавство становить головну умову політичного існування Росії... Цю істину відчуває більшість підданих Вашої Величності... Рятівне переконання, що Росія живе й зберігається духом самодержавства, сильного, людинолюб-ного, освіченого, має проникати до народної освіти і з нею розвиватися.

Поряд із цими двома національними початками є і третій, не менш важливий, не менш сильний: народність. Питання народності не має такої єдності, як попереднє, але обидва мають витоки з одного джерела і пов'язуються на кожній сторінці Російського царства. Відносно народності вся складність полягала в погодженні давніх і нових понять...

- ? 1. У чому полягала «теорія офіційної народності»? 2. Які наслідки мало спричинити здійснення «теорії офіційної народності» в умовах різновірної і багатонаціональної Російської імперії?

В опозиції до урядового табору перебували ліберали, які виступали за реформування російської дійсності мирним шляхом. Ініціатором реформ, на їхню думку, мала стати державна влада. Наприкінці 30-х рр. XIX ст. серед лібералів сформувалися відмінні бачення шляху розвитку Росії — *слов'янофіли* (слов'янолюби) та *західники*. Слов'янофіли підкреслювали самотність шляху розвитку як російського, так і будь-якого іншого народу. Петро І, запроваджуючи в Росії досягнення європейського життя, порушив її природний шлях розвитку. Тому головна мета Росії — повернутися до «старого природного стану». Слов'янофіли вбачали можливість уникнення згубного західного шляху в селянській общині, православ'ї та морально-релігійних якостях російського народу. Політичним ідеалом слов'янофілів було самодержавство допетровських часів, коли царі правили, спираючись на підтримку народу, періодично скликаючи Земські собори. Вони виступали за негайну ліквідацію кріпосного права шляхом реформ, які повинні були мати поміркований харак-

тер, щоб уникнути революції. До основоположників слов'янофільства належали **Олексій Хом'яков, Іван Киреевський, Юрій Самарін** та ін.

Західники вважали, що європейська цивілізація спільна і штучне відокремлення будь-якого народу призведе до його занепаду. На їхню думку, Росія і Захід мають спільне історичне коріння та шлях розвитку. Західники звеличували роль Петра I в російській історії та схвалювали здійснені ним за європейськими зразками перетворення. Головною метою Росії, на їхню думку, є приєднання до європейського Заходу. При цьому вирішальне значення вони надавали не вірі, а розуму, а на противагу селянській общині висували вільну особистість. Політичним ідеалом західників була конституційна монархія західноєвропейського зразка з обмеженням влади монарха парламентом, гарантіями свободи слова, друку, недоторканності особи та гласності суду. Опозиційно ставлячись до урядової політики, вони виступали за ліквідацію кріпосного права згори, вважали, що влада має змінити російську дійсність шляхом реформ. Основоположниками поглядів західників уважалися **Тимофій Грановський, Сергій Соловйов, Константин Кавелін** та ін.

Іншими представниками опозиційних сил були радикали, які обстоювали необхідність зміни існуючого державного устрою Росії шляхом революції. За своїми поглядами переважна більшість російських радикалів були прибічниками поширених тоді у Європі соціалістичних ідей. Не поділяючи надій на реформування Росії існуючою владою, вони вважали, що лише завдяки революції буде знищено самодержавство та кріпосне право. Після цього необхідно створити нове соціалістичне суспільство, вільне від будь-яких форм гноблення людини людиною. Найвідомішими російськими *радикалами-соціалістами* були **Михайло Буташевич-Петрашевський, Олександр Герцен, Микола Огарьов** та ін.

Результатом політики асиміляції та русифікації стала поява в Російській імперії національно-визвольних рухів. У їхньому складі були як ліберали, так і радикали, яких об'єднувало усвідомлення необхідності боротьби за збереження національно-культурних традицій своїх народів, ліквідацію самодержавства й національне звільнення неросійських народів імперії. Видатними представниками національно-визвольного руху цього періоду були **Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Ніколож Бараташвілі, Олександр Чавчавадзе, Грігол Орбеліані, Шимон Конарський, Адам Міцкевич, Валеріан Лукасінський** та ін.

Висновки

У суспільно-політичному житті Австрійської імперії в 1815—1847 рр. панували консервативні тенденції, уособленням яких стала діяльність К. Меттерніха.

► Слов'янські землі у складі Австрійської імперії в цей період охопило національне відродження.

► У Російській імперії в цей час тривала політична реакція. Головною проблемою, відчутною для влади й опозиції, стало реформування життя країни. Проте правлячі кола не наважувалися на здійснення перетворень, що обумовлювало поступове відставання Росії від провідних держав Заходу.

Запитання та завдання

1. Коли К. Меттерніх став канцлером Австрійської імперії? 2. Який період в історії Австрії називають «передбережним»? 3. Назвіть імена «будителів» слов'янських народів. 4. Хто був правителем Російської імперії в 1825—1855 рр.? 5. Програма якого з товариств декабристів передбачала перетворення Росії на конституційну монархію? 6. Хто був автором «теорії офіційної народності»?
- ✦ 7. Охарактеризуйте політичне, суспільне та економічне життя Австрійської імперії в період 1815—1847 рр. 8. Що вам відомо про передбережний період в історії Австрії? 9. Як відбувалося національне відродження слов'янських народів Австрійської імперії? 10. Визначте характерні риси політичного, суспільного та економічного життя Російської імперії. 11. Охарактеризуйте рух декабристів. 12. Чим відрізнялися погляди представників різних напрямків суспільного руху Російської імперії 30—40-х рр. XIX ст.?
- ★ 13. Складіть порівняльну таблицю «Економічне, політичне та суспільне життя в Австрійській та Російській імперіях у 1815—1847 рр.».
- ★ 14. За додатковою літературою підготуйте повідомлення про розгортання національно-визвольного руху на українських землях у складі Австрійської та Російської імперій цього періоду.
- ★ 15. Міністр народної освіти Російської імперії С. Уваров, автор «теорії офіційної народності», розглядав її як «останній якір порятунку», як «розумову греблю» проти проникнення із Заходу «руйнівних ідей» і поширення їх у Росії. Від яких саме ідей, на вашу думку, хотів урятувати Росію С. Уваров? Чому саме «православ'я, самодержавство, народність» мали стати «розумовою греблею» для поширення в російському суспільстві західноєвропейських ідей?

§ 8. Суспільно-політичні течії та рухи

- 1. Що таке консерватизм? 2. Що таке лібералізм? 3. Яких поглядів на роль націй дотримувалися прибічники націоналізму?

Розвиток консерватизму. Значного поширення в тогочасних країнах Заходу набули ідеї консерватизму. Його прибічники віддавали перевагу тому, що вже виправдане часом, з обережністю ставилися до реформ, категорично відкидали будь-які радикальні, революційні методи перетворення суспільства й держави. Визнаючи природу людини недосконалою, консерватори вважали, що в суспільстві мають діяти сили, які будуть її обмежувати. Наявність приватної власності та нерівність між людьми були для консерваторів природними. Дуже важливою для них була стабільність.

Жан Шарль Сисмонді

Ієремія Бентам

Алексіс де Токвіль

Консерватори зі співчуттям ставилися до проблем бідноти й нездолених. Покращення їхнього життя вони пов'язували лише з церковною та громадською благодійністю — лікуванням, навчанням і створенням житла для них за рахунок добровільних пожертвувальців заможних людей. Благодійність у цей час у Європі стала сприйматися як своєрідний громадський обов'язок знаті.

Прибічником консерватизму був англійський історик **Томас Карлейль** (1795—1881), автор «Історії Французької революції». Незважаючи на свавілля дворян, він вважав «старий порядок» більш справедливим, ніж ті взаємини, що існували між тогочасними європейськими підприємцями та найманими робітниками. Феодали, на його думку, більше турбувалися про своїх селян.

Швейцарський економіст та історик **Жан Шарль Сисмонді** (1773—1842) у дусі консерватизму засуджував промислову революцію. Застосування машин, на його думку, збільшило кількість безробітних, погіршило ставлення підприємців до найманих робітників, збільшило обсяги застосування дитячої праці. Сисмонді вважав, що життя більшості населення за «старого порядку» було набагато кращим: селяни й робітники мали невеликі прибутки, але не перебували в таких злиднях, що призводили до морального занепаду й бунтів.

2 Розвиток лібералізму. Ліберали були послідовними противниками абсолютизму та права монархів за своїм бажанням розпоряджатися майном і життям підданих. Заперечуючи станові привілеї, ліберали виступали за рівність усіх громадян перед законом. За найманими робітниками ліберали визнавали право вести діалог на рівних із власниками підприємств про умови праці та створювати власні організації (професійні спілки). Вони вважали за необхідне поступово збільшувати кількість виборців і посилювати роль парламенту в державному житті.

Англійський мислитель **Ієремія Бентам** (1748—1832), один із найвідоміших прибічників лібералізму, уважав, що суспільство — це сукупність людей із їхніми власними інтересами. Досягти його процвітання можна лише за

умови забезпечення прав особистості й недоторканності приватної власності. І. Бентам стверджував, що для розвитку вільного підприємництва не має існувати будь-яких перешкод, крім тих, що обмежують можливу шкоду для інших людей. Категорично відкидаючи можливість суспільного прогресу через революції, мислитель пов'язував його з реформами. Убачаючи в тогочасному політичному устрої Великої Британії чимало пережитків минулого, І. Бентам висував вимогу реформи парламенту на основі розширення виборчого права.

Представник французького лібералізму **Бенджамен Констан** (1767—1830) вважав справді вільним лише те суспільство, де визнається пріоритет прав окремої особистості. Захищаючи вільне підприємство, Б. Констан стверджував, що держава не повинна його обмежувати. Політичним ідеалом мислителя була конституційна монархія. Він критикував республіканську форму правління, яка, на його думку, не забезпечувала необхідної незалежності особистості від державної влади. Лише королівська влада, яка має стати четвертою гілкою влади, може бути захисником прав підприємців.

Виразником ідей класичного європейського лібералізму називають французького державного діяча й дослідника політики **Алексиса де Токвіля** (1805—1859). Перебуваючи за дорученням владних органів у США, де він вивчав їхню соціально-політичну систему, А. де Токвіль видав книгу «Демократія в Америці». У ній він проаналізував взаємозв'язки між свободою та рівністю, політичною владою та суспільством. Зокрема, А. де Токвіль у дусі лібералізму виступав проти посилення влади держави, оскільки вона завжди супроводжується адміністративною централізацією, бюрократизацією і через це обмежує права особистості. Він відкидав ідею встановлення соціальної рівності, підкреслюючи, що може бути лише «рівність у рабстві». Із цим також було пов'язане заперечення А. де Токвілем загального виборчого права, оскільки це призведе до переходу влади до рук черні, яка намагатиметься встановити загальну рівність.

3 Націоналізм. На думку деяких дослідників, ХІХ ст. в історії Європи можна назвати добою націоналізму, який став однією з найвпливовіших і найжиттєздатніших ідеологій людства. Початок його поширення у Європі пов'язують із Великою Французькою революцією кінця ХVІІІ ст., яка проголосила націю об'єднанням вільних громадян і джерелом державної влади. Завдяки наполеонівським війнам нові ідеї стали поширюватися на континенті. Наполеон І, якого інколи називають «мандрівним торговцем націоналізмом», підтримував (не забуваючи при цьому про власні інтереси) національні рухи в Італії та Польщі, а також сприяв піднесенню патріотичних почуттів серед інших бездержавних народів.

Подальший розвиток ідей націоналізму пов'язують із діяльністю німецьких мислителів. Так, **Йоганн Готліб Фіхте** (1762—1814)

Георг Вільгельм
Фрідріх Гегель

після поразки Пруссії у війні з Наполеоном у своїх «Промовах до німецької нації» закликав німців до об'єднання та національного відродження, що дозволить їм досягти культурної першості в Європі. **Георг Вільгельм Фрідріх Гегель** (1770—1831), підтримуючи ідею створення національних держав у Європі, вважав, що це є найоптимальнішою формою об'єднання громадян заради реалізації ідеалів свободи, безпеки, щастя та утіленням божественної ідеї.

Серед дослідників відсутня єдина думка щодо того, кого вважати теоретиками європейського націоналізму цієї доби. Частина вчених знаходить його витоки в працях Жан-Жака Руссо та Едмунда Берка, інші вважають основоположником націоналізму Фрідріха Ліста. Можливо, ці розбіжності в поглядах пов'язані з тим, що в XIX ст. націоналізм став універсальним явищем в історії Європи.

Шарль Фур'є

4 Утопічний соціалізм. У тогочасній Європі було чимало прихильників здійснення радикальних змін в існуючих порядках і побудови нового суспільства. Саме серед європейських радикалів набули поширення ідеї *соціалізму*. Хоча термін «соціалізм» уперше запровадив у другій половині XIX ст. французький мислитель П'єр Леру (1797—1871), уявлення про соціально справедливий устрій сягають давніх міфів про «золотий вік» людства, розвиваються в різних релігіях, а потім в ідеях *утопічного соціалізму*. У період розгортання промислової революції в європейських країнах утопічний соціалізм став відображенням несприйняття її негативних проявів: соціальної незахищеності й жорстокого визиску найманих робітників, жорсткої конкуренції тощо. Цим та іншим явищем соціалістичні утопісти протиставляли своє бачення ідеального суспільства.

Англійський утопіст **Роберт Оуен** (1771—1858) дійшов висновку, що основним джерелом соціальних проблем є ринкова економіка, яка ґрунтується на вільній конкуренції і приватній власності на засоби виробництва. Він висунув ідею створення суспільства, де робітники будуть

П'єр Жозеф Прудон

об'єднані в самоврядні товариства, не існуватиме приватної власності. Для того щоб отримати необхідне, члени одних товариств обмінюватимуться з іншими товариствами безпосередньо, уникаючи ринку. Поступово такі товариства охоплять усю планету і настане «земний рай, у якому незмінно пануватимуть мир і щастя».

Французький утопіст **Анрі Сен-Сімон** (1760—1825) був прихильником створення «нової промислової системи», за якої буде забезпечено процвітання всіх громадян. На його думку, у новому суспільстві необхідно було запровадити загальну обов'язкову працю, планову організацію виробництва, принцип отримання посад за здібностями. Приватна власність при цьому зберігається. Обов'язок держави — управляти економікою та усувати соціальні протиріччя виключно мирним шляхом.

Французький утопіст **Шарль Фур'є** (1772—1827) вважав за необхідне ліквідувати приватну власність не лише на засоби виробництва, а й на житло й предмети особистого використання. Він розробив проект нового «суспільства гармонії», де зможуть розвинутися здібності людини. Нове суспільство має складатися з поселень-«фаланг», у яких люди займатимуться промисловим і сільськогосподарським виробництвом. Кожний житель «фаланги» займатиметься лише тією справою, яка йому подобається. Разом вони вироблятимуть усе необхідне й ділитимуть порівну. «Фаланги» обмінюватимуться продуктами, а торгівля, яку він уважав головним джерелом зла, зникне. Сформуватися нове суспільство мало завдяки пропаганді соціалістичних ідей.

Французький утопіст **П'єр Жозеф Прудон** (1809—1865) висунув ідею мирної перебудови суспільства шляхом реформи системи кредитування. Він пропонував створити «Народний банк», який видаватиме безкоштовні кредити для організації обміну на справедливих засадах продуктами праці між дрібними товаровиробниками. За таких умов, уважав Прудон, держава як джерело соціальної несправедливості стане непотрібною. Дрібну приватну власність він розглядав як необхідну ланку виробництва, а велику власність оголо-

Утопія — назва вигаданого острова з однойменного твору англійського мислителя Т. Мора, де нібито було створено ідеальний суспільний лад. Термін «утопія» використовується щодо науково не обґрунтованих проєктів створення зразкового суспільства.

Соціалізм — учення, ідеалом і метою якого є здійснення ідеалів соціальної справедливості, свободи й рівності.

Соціалізм — учення, ідеалом і метою якого є здійснення ідеалів соціальної справедливості, свободи й рівності. Утопічний соціалізм — учення про ідеальне суспільство, що ґрунтується на спільності майна, обов'язковій праці та справедливому розподілі її результатів.

Анархізм — суспільно-політична течія, що заперечувала необхідність державної влади, виступала за повне самоуправління общин, трудових колективів.

сив крадіжкою. П. Ж. Прудона вважають засновником європейського *анархізму*.

5 Виникнення марксизму. Подальший розвиток соціалістичних ідей пов'язаний із німецькими мислителями **Карлом Марксом** (1818—1883) і **Фрідріхом Енгельсом** (1820—1895), які розробили вчення, що дістало назву *марксизм*. На їхню думку, свобода в суспільстві, де панують капіталістичні відносини, набуває форми свободи гноблення працюючої людини. Держава стає знаряддям панування капіталістів, і тому її необхідно

знищити. Соціальної рівності неможливо досягти, поки існує приватна власність.

Марксизм — філософське, соціальне та політичне вчення, розроблене німецькими мислителями К. Марксом та Ф. Енгельсом.

Комунізм (від латин. — «спільний») — у теорії: суспільно-економічний і політичний лад із колективною власністю як на знаряддя праці, так і на предмети споживання, із безкласовим і бездержавним устроєм.

Підавши критиці ідеї соціалістів-утопістів, Маркс заявив, що соціалізм — не вигадка мислителів, а реальний суспільний лад, який установиться після капіталізму. Він ґрунтуватиметься на суспільній власності,

а гноблення людини людиною і поділ на *класи* мають зникнути після ліквідації приватної власності. Замість держави, що захищала інтереси капіталістів, установиться держава диктатури *пролетаріату*, яка втілить у життя ці перетворення. Соціалізм, на думку Маркса, установиться в результаті перемоги світової соціалістичної революції, здійсненої пролетаріатом. Саме тому існує необхідність організації класової боротьби пролетаріату й усвідомлення ним своєї ролі в суспільному розвитку. Соціалізм Маркс і Енгельс розглядали не як кінцеву мету суспільного розвитку, а лише як перехідний етап до встановлення *комунізму*.

У 1847 р. К. Маркс і Ф. Енгельс із метою реалізації свого вчення створили в Лондоні «Союз комуністів» — першу в історії міжнародну комуністичну організацію. Її програмою став написаний у 1848 р. ними «Маніфест Комуністичної партії».

У ньому стверджувалося, що вся попередня історія людства є результатом боротьби класів і що саме пролетаріат покликаний

Клас — велика група людей (частина суспільства), пов'язаних певними стосунками в процесах виробництва й схожих за рівнем добробуту, можливістю доступу до освіти й здобутків культури.

Пролетаріат — сукупна назва пролетарів — позбавлених засобів виробництва найманих працівників.

Маніфест — заклик, декларація партії, суспільної організації, що містить її програму та принципи діяльності.

створити безкласове суспільство із суспільною власністю на засоби виробництва. У «Маніфесті» розкривався зв'язок між соціалізмом і комунізмом та визначався шлях досягнення останнього. Однак поява цього документа не викликала помітної реакції, і після поразки революцій 1848—1849 рр. у Європі Маркс дійшов висновку, що здійснити висунуті в «Маніфесті» завдання в найближчому майбутньому неможливо.

ІЗ «МАНІФЕСТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ» К. МАРКСА ТА Ф. ЕНГЕЛЬСА

Основною умовою існування і панування класу буржуазії є накопичення багатств у приватних осіб, створення й збільшення капіталу. Умовою існування капіталу є наймана праця. Наймана праця тримається виключно на конкуренції робітників між собою.

Прогрес промисловості, вимушеним носієм якого є буржуазія, що не в змозі чинити опір йому, створює замість роз'єднаних конкуренцією робітників їх революційне об'єднання. Отже, із розвитком великої промисловості... вона виробляє насамперед власних могильників. Її загибель і перемога пролетаріату однаково неминучі.

- ? 1. Як автори документа обґрунтовують неминучість загибелі капіталізму?
2. У чому автори вбачали історичну роль пролетаріату?

Висновки

Консерватори, пропонуючи шляхи подолання проблем, пов'язаних зі становленням у країнах Заходу індустріального суспільства, уважали найважливішим стабільність і вірність традиціям, а ліберали були прибічниками змін, дотримуючись точки зору, що майбутнє має бути кращим за сучасність так само, як сучасність краща за минуле.

► Чимало послідовників мав націоналізм, поширення якого сприяло створенню національних держав на Заході.

► Результатом непривабливої дійсності початкового етапу становлення індустріального суспільства в західних країнах став розвиток соціалістичної ідеї від утопічного соціалізму до марксизму.

Запитання та завдання

1. Назвіть імена представників тогочасної консервативної думки. 2. Хто з теоретиків лібералізму вважав, що в суспільстві може бути лише «рівність у рабстві»? 3. Назвіть ім'я автора «Промов до німецької нації». 4. Що таке утопічний соціалізм?

★ 5. Яких поглядів на суспільний розвиток дотримувалися консерватори?

6. Теоретик французького лібералізму Б. Констан писав: «Під свободою я розумію панування особистості над владою». Як пропонували реалізувати цей принцип представники тогочасного лібералізму? 7. Якими були особливості виникнення та розвитку ідей націоналізму? 8. Охарактеризуйте проекти побудови справедливого суспільства, які висували соціалісти-утопісти.

★ 9. Складіть таблицю «Суспільно-політичні течії країн Заходу першої половини XIX ст.».

Назва	Видатні представники	Погляди на розвиток держави й суспільства

★ 10. Підготуйте учнівський проект-дослідження. Упродовж тижня за матеріалами засобів масової інформації зберіть приклади, які розкривають роль розглянутих у параграфі суспільно-політичних течій у житті сучасного західного суспільства. На підставі цього зробіть висновок, які з них переважають сьогодні на Заході.

§ 9. Революції 1848—1849 рр. у Європі

- 1. Які соціальні верстви населення прийшли до влади у Франції в результаті Липневої революції 1830 р.? 2. Якими були особливості становища Німеччини та Італії в 1815—1847 рр.? 3. Яка політика здійснювалася урядом К. Меттерніха в Австрійській імперії?

У 1848—1849 рр. Європу охопила революційна буря. Вона розпочалася у Франції та стрімко поширилася на Австрійську імперію, німецькі та італійські держави. Події «весни народів», як називали ці революції сучасники, поєднували боротьбу представників різних соціальних верств із залишками «старого порядку», виступи за демократизацію політичного устрою, протести робітників проти підприємців, об'єднавчі й визвольні національні рухи.

1 Революція у Франції. У другій половині 40-х рр. XIX ст. у Франції загострилася соціально-економічна ситуація. Кілька неврожайних років призвели до зростання цін на хліб. У 1847 р. Францію, як і інші країни Європи, охопила економічна криза, унаслідок чого стали закриватися банки, фабрики, заводи, ремісничі майстерні, почали зростати ціни. Значно збільшилася кількість безробітних.

Загальне обурення викликали поширення хабарництва й скандали, пов'язані зі зловживаннями своїм становищем членів королівської родини. Здійснення виборчої реформи вимагала середня та дрібна буржуазія, що не мала виборчих прав за часів Липневої монархії. Проте уряд категорично відкидав такі вимоги.

У відповідь на це прибічники виборчої реформи із заможних верств стали влаштовувати в Парижі спеціальні «реформістські бенкети», де обговорювали проекти змін виборчої системи. У влади ці заходи викликали невдоволення. Черговий бенкет, призначений на 22 лютого 1848 р., було заборонено. Уранці 23 лютого 1848 р. організатори забороненого бенкету в супроводі величезного натовпу парижан, співаючи «Марсельезу» і вигукуючи «Хай живе реформа!», рушили до центру міста. Коли поліція атакувала демонстрантів, місто вкрилося барикадами. Наляканий Луї Філіпп оголосив про згоду виконати вимоги повстанців, однак це їх не задовольнило.

24 лютого 1848 р. повстанці оточили королівський палац Тюільрі й стали вимагати зречення короля. Луї Філіпп був змушений підписати акт зречення престолу й утекти. Повсталі парижани увірвалися до палацу та спалили трон — символ королівської влади. Після цього вони захопили залу засідань Палати депутатів і, погрожуючи застосувати силу, почали вимагати створення нового уряду з представників опозиції. Цю вимогу було виконано.

25 лютого 1848 р. Тимчасовий уряд проголосив Другу республіку та затвердив її прапором червоно-біло-синій триколір. Із поваленням Липневої монархії революція 1848 р. у Франції завершилася.

2

Встановлення Другої республіки у Франції.

Тимчасовий уряд скасував дворянські титули, запровадив свободу друку, політичних зборів і призначив на основі загального виборчого права для чоловіків від 21 року вибори до Установчих зборів, які мали розробити нову конституцію. Унаслідок цього кількість виборців у Франції збільшилася до 9,3 млн осіб. Для працевлаштування безробітних запровадили систему громадських робіт. Для цього створили так звані «національні майстерні», де безробітних забезпечували роботою, сплачуючи за неї 1—2 франки на день. Однак коли витрати на утримання «національних майстерень» досягли 14 млн франків, уряд їх закрити. Відповіддю на це стало повстання 23—26 червня 1848 р. в Парижі, у якому взяли участь близько 50 тис. робітників. Повстання відрізнялося надзвичайною жорстокістю з обох боків. Для його придушення Установчі збори надали необмежені повноваження військовому міністру генералу **Луї Кавеньяку**. Після чотирьох днів запеклих боїв із застосуванням артилерії в робітничому передмісті Сент-Антуан він розгромив повстанців. Кількість загиблих при цьому досягала 10 тис. осіб. Після придушення Червневого повстання було заборонено радикальні газети, клуби й товариства. Близько 3,5 тис. учасників повстання заарештували й без суду відправили в заслання.

4 листопада 1848 р. Установчі збори прийняли Конституцію Другої республіки, яка вперше в історії Франції запроваджувала посаду президента, що мав чималі повноваження для захисту порядку в країні. Законодавча влада надавалася Національним зборам, а виконавча — президенту республіки, який керував діяльністю міністрів. Конституція закріплювала загальне виборче право для чоловіків від 21 року.

10 грудня 1848 р. відбулися перші вибори президента республіки. Перемогу на них здобув 40-річний принц **Луї Наполеон Бонапарт** (1808—1873), племінник Наполеона I, отримавши три чверті всіх голосів виборців. Перемогою він був зобов'язаний тим, хто пам'ятав

Барикади Парижа.
Художник О. Верне

його дядька і вірив, що Луї Наполеон відновить велич країни і буде так само піклуватися про потреби пересічних французів.

Луї Кавеньяк

3 Революція 1848 р. в Німеччині. Події Лютневої революції у Франції мали великий вплив на німецькі землі. 1—5 березня 1848 р. в Бадені, Вюртемберзі, Баварії та інших німецьких державах відбулися маніфестації, де висувалися вимоги свободи друку, суду присяжних і скликання загальнонімецького парламенту для вирішення питання об'єднання країни. Під тиском опозиції реакційні уряди отримали відставку, а до складу нових увійшли ліберали. У Німеччині почалася революція.

Бурхливого характеру набули події в столиці Пруссії Берліні. 18 березня 1848 р. поліція застосувала зброю щодо учасників демонстрації на підтримку реформ. Місто вкрилося барикадами. Бої тривали всю ніч, а на ранок берлінці відтіснили урядові війська. Король Фрідріх Вільгельм IV наказав їм залишити місто, заявив про намір дарувати конституцію, запровадити свободу друку й зібрати Установчі збори. Скликані незабаром Установчі збори одним із перших рішень ліквідували залишки феодальних повинностей селян.

18 травня 1848 р. у Франкфурті-на-Майні розпочав роботу над конституцією об'єднаної Німеччини перший загальнонімецький парламент. Німецькі ліберали після цього не здійснювали активних дій, очікуючи на результати його роботи. Наприкінці 1848 р. в усіх німецьких державах влада розгорнула наступ на опозицію. У грудні 1848 р. прусський король розпустив Національні збори й «дарував» народу конституцію.

28 травня 1849 р. Франкфуртський парламент прийняв конституцію об'єднаної Німеччини, за якою вона ставала федерацією тогочасних німецьких держав у формі імперії. Імперську корону парламент запропонував прусському королю Фрідріху Вільгельму IV. Однак той відмовився, заявивши, що прийняти її може лише від німецьких монархів, а не від парламенту, створеного революцією. Пруський король розумів, що оскільки проти загальнонімецької конституції вже висловилися уряди Австрії, Баварії та Саксонії, позитивна відповідь створить для нього складну ситуацію.

Луї Наполеон
Бонапарт

Франкфуртський парламент.
Літографія середини XIX ст.

Революція в Берліні. Березень 1848 р.

Через деякий час Австрія, розчарована тим, що їй не запропонували імперську корону, відкликала своїх представників із франкфуртського парламенту. Її приклад наслідували делегації деяких інших німецьких держав, що призвело до втрати парламентом авторитету. Засідання було перенесено до Штутгарта у Вюртемберзі. У червні 1849 р. вюртемберзький король силою розігнав парламент. Тим часом у травні 1849 р. в Пруссії за новим виборчим законом ліквідували завойоване народом загальне виборче право й запровадили нову систему, що ґрунтувалася на майновому цензі.

Об'єднання Німеччини парламентським шляхом, через волевиявлення народу, у роки революції 1848—1849 рр. зазнало невдачі. У політичній сфері єдиним здобутком стало прийняття пруської конституції. Надії на об'єднання країни німецькі патріоти стали пов'язувати з Пруссією — єдиною державою, здатною силою об'єднати Німеччину.

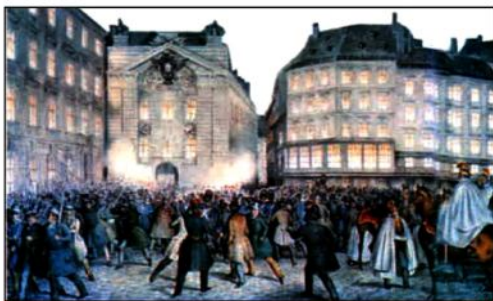
4

Революція в Австрії. Революція в Парижі сколихнула Відень.

13 березня 1848 р. в австрійській столиці відбулися маніфестації під гаслами «Конституція!», «Свобода!», «Геть Меттерніха!». Імператор Фердинанд I під тиском віденців відправив канцлера К. Меттерніха у відставку, пообіцяв скликати парламент і запровадити конституцію.

Конституція Австрійської імперії, оприлюднена 25 квітня 1848 р., проголошувала свободу слова, друку, зборів і відповідальність уряду перед парламентом (рейхстагом), який складався з двох палат — сенату й палати депутатів. Депутати останньої обиралися, однак виборче право поширювалося лише на власників нерухомості. Вища виконавча влада залишалася за імператором. Переважну більшість австрійських патріотів це не влаштовувало, і боротьба не припинялася.

15—26 травня 1848 р. в столиці відбулися нові революційні виступи. Імператор з урядом утекли з Відня. Фердинанд I був змуше-

Повстання у Відні 1848 р.

Франц Йосиф I

ний надати повстанцям письмову згоду на запровадження загального виборчого права. Революційні виступи охопили слов'янські землі у складі імперії — Чехію, Галичину, Буковину, Закарпаття, Словачку, Воеводину, Хорватію.

У червні 1848 р. в Празі, на противагу Франкфурту, відбувся З'їзд представників слов'янських народів Австрійської імперії. Більшість депутатів висловилося за збереження імперії Габсбургів і проти її входження до складу об'єднаної Німеччини. Вони вважали, що дрібні незалежні слов'янські держави не зможуть існувати, а у складі Німеччини слов'яни втратять національну самобутність. Тому потрібно підтримувати збереження Австрійської імперії та її перетворення на багатонаціональну федерацію. Їхні противники виступали за самовизначення всіх ненімецьких народів та їх відокремлення від імперії. Придушення австрійською армією повстання в Празі 12—17 червня 1848 р. зірвало роботу з'їзду.

10 липня 1848 р. розпочав роботу австрійський рейхстаг, більшість місць у якому належала поміркованим лібералам, чверть депутатів становили селяни. Одним із перших важливих рішень рейхстагу стало скасування панщини за сплату компенсації землевласникам. Завдяки здобутій прихильності селянських депутатів уряд провів через рейхстаг рішення про фінансування каральних експедицій до Італії та Угорщини.

6 жовтня 1848 р. віденці підняли нове повстання, намагаючись перешкодити відправленню частин столичного гарнізону на придушення революції в Угорщині. Бої в місті тривали до 1 листопада 1848 р., коли хорватські війська Й. Елачича взяли його штурмом. Близько 5 тис. віденців загинуло.

Наприкінці листопада 1848 р. Фердинанд I зрікся престолу. Новим імператором став його 18-річний племінник **Франц Йосиф I** (1848—1916). Він відмовився від поступок, зроблених його попередником під тиском революційних виступів. 7 березня 1849 р. він

розпустив рейхстаг і призупинив дію Конституції. Революція завершилася поразкою, в Австрії запанувала реакція.

5 Революція в Угорщині. Угорська революція розпочалася 15 березня 1848 р. виступами радикальної молоді, очолюваної поетом Шандором Петефі. Вони вимагали надання угорцям громадянських прав і свобод, створення власного самостійного уряду. 17 березня 1848 р. було сформовано перший національний угорський уряд. Одним із його перших заходів стала аграрна реформа, за якою скасовувалася панщина, а селяни ставали власниками третини оброблюваної землі. Здійснюючи ці та інші перетворення, новий уряд відмовився розглядати питання про національні права неугорських народів — закарпатських русинів, сербів, хорватів та ін. Це зумовило те, що вони залишалися прибічниками австрійської влади.

У вересні 1848 р. хорватська армія Й. Елачича за наказом імператора розгорнула військові дії проти Угорщини. У січні наступного року вона захопила Пешт. Усі рішення угорського сейму Франц Йосиф скасував й оголосив про перетворення Угорського королівства на провінцію імперії. Відповіддю на це став контрнаступ угорської армії та вигнання австрійців із країни.

14 квітня 1849 р. угорський сейм проголосив незалежність Угорщини та позбавив династію Габсбургів права керувати країною. Правителем-президентом Угорщини було обрано керівника національно-визвольної боротьби угорців **Лайоша Кошута** (1802—1894).

Франц Йосиф звернувся по допомогу в придушенні волелюбних угорців до російського імператора Миколи I. У результаті російської військової інтервенції угорська армія 13 серпня 1849 р. капітулювала. Увесь вищий командний склад армії, захоплений у полон, повісили. Розпочалися жорстокі розправи з учасниками революції. У містах і селах діяли каральні експедиції, військові суди. Повсюди відбувалися страти. Революція в Угорщині завершилася поразкою. Після її придушення революційний рух в Австрійській імперії почав ущухати.

6 Революція в Італії. В Італії революція розпочалася повстанням 12 січня 1848 р. в Палермо на острові Сицилія. Воно завершилося перемогою. Війська неаполітанського короля залишили острів. Звістка про перемогу активізувала діяльність італійських патріотів. У лютому—березні 1848 р. в Папській області, Тоскані й Сардинському королівстві були даровані конституції, обрано парламенти й сформовано уряди з поміркованих лібералів.

18 березня 1848 р. під впливом звісток про події у Відні антиавстрійське повстання спалахнуло в Ломбардії в Мілані. П'ятиденна боротьба з 15-тисячною австрійською армією завершилася перемогою повстанців. Антиавстрійське повстання перемогло також у Венеції, де після цього проголосили республіку. Звістка про звіль-

Шандор Петефі
звертається до народу

Лайош Кошут

Капітуляція угорської армії

нення від австрійців Ломбардо-Венеції миттю облетіла всю Італію.

Патріотичне піднесення, яке охопило Італію, спонукало короля Сардинії (П'ємонту) **Карла Альберта** 24 березня 1848 р. оголосити війну Австрійській імперії. Завдяки цьому він збирався приєднати звільнену від австрійців Ломбардо-Венецію. Однак наприкінці липня австрійці завдали поразки сардинській армії та відновили свою владу над Північною Італією.

У середині листопада 1848 р. спалахнуло народне повстання в Римі. Папа Пій IX був змушений погодитися на скликання Установчих зборів. 9 лютого 1849 р. вони позбавили Папу світської влади та проголосили Римську республіку. У березні 1849 р. військові дії проти Австрії відновив сардинський король. Проте вже через десять днів його армія було розгромлено. Після цього Карл Альберт зрікся влади на користь свого сина. Новий король Сардинії **Віктор Еммануїл II** уклав угоду з австрійцями, відмовившись від претензій на Ломбардію та Венецію. Після цього австрійці на прохання герцога Тоскани придушили революцію у Флоренції. Австрійська армія взяла в облогу Венецію та рушила до Рима. Там до них приєдналися французькі війська, що прибули туди на прохання Папи Римського. Із півдня на Рим розгорнула наступ армія неаполітанського короля. Облога міста тривала два місяці.

3 липня 1849 р. Установчі збори в Римі затвердили Конституцію Римської республіки — найдемократичнішу з усіх конституцій італійського Рісорджименто. Увечері того ж дня французи захопили місто. Останнім осередком боротьби залишалася Венеція, узята австрійцями в облогу. 22 серпня 1849 р. захисники міста капітулювали. Із загибеллю Венеціанської республіки революція в Італії завершилася.

Після поразки революції країну охопила хвиля терору: учасників революційних виступів страчували за вироками військово-польових судів як злочинців. Основне завдання революції — визволення та об'єднання Італії — залишилося нерозв'язаним. Проте вона надала італійцям досвід, необхідний для подальшої боротьби.

Революція в Італії. Гравюра XIX ст.

Гарібальді захищає Рим від французів

Висновки

Революції 1848—1849 рр. у європейських країнах стали відображенням протесту проти існуючих форм правління, боротьби за збільшення представництва у владі та покращення умов життя різних верств населення, пробудження національної свідомості народів Центральної та Східної Європи.

У 1849 р. контрреволюційні сили змогли подолати революційну хвилю. Однак основи старих порядків були значно послаблені.

Заяпитання та завдання

1. Коли було встановлено Другу республіку у Франції? 2. Кому надавалася виконавча влада за Конституцією Другої республіки? 3. Якою мала бути форма державного устрою об'єднаної Німеччини за Конституцією, розробленою Франкфуртським парламентом? 4. Коли розпочалася революція в Австрійській імперії? 5. Якою подією завершилася революція в Італії?
6. Як відбулася революція 1848 р. у Франції? 7. Охарактеризуйте зміни, які відбулися у Франції після революції 1848 р. 8. Чому, на вашу думку, не відбулося об'єднання Німеччини в 1848—1849 рр.? Поясніть свою точку зору. 9. Охарактеризуйте революцію 1848—1849 рр. в Австрійській імперії. 10. Якими, на вашу думку, були причини поразки революції в Угорщині? 11. Як розгортався національно-визвольний рух в Італії в 1848—1849 рр.?
12. Складіть таблицю «Революції 1848—1849 рр. у Європі».

Країна	Причини революції	Основні події	Результати революції

13. Міністр громадських робіт уряду Франції, створеного після перемоги революції 1948 р., Г. Марі вважав, що національні майстерні «доведуть робітникам усю недолугість і нежиттєздатність теорій і примусять їх на собі відчувати їх руйнівні наслідки». Які теорії він мав на увазі? Чому створення майстерень було покликано показати нежиттєздатність цих теорій? Чи справдилися прогнози міністра?

§ 10. Утворення незалежних держав у Латинській Америці

- 1. Які європейські держави мали колоніальні володіння в Південній Америці наприкінці XVIII ст.? 2. Що таке національно-визвольна боротьба? 3. Наведіть приклади національно-визвольної боротьби народів тогочасної Європи.

1 **Латинська Америка наприкінці XVIII — на початку XIX ст.** Назву «Латинська Америка» вживають стосовно країн Південної та Центральної Америки та островів Карибського моря. Європейські колонізатори, які панували тут упродовж трьох століть, спричинили поширення в цьому регіоні іспанської, португальської та французької мов, які походять від давньої латинської мови, що й обумовило його назву.

Наприкінці XVIII ст. більшість території Латинської Америки належала Іспанії. Її колоніальні володіння були об'єднані в чотири віце-королівства — *Ла-Плата* (сучасні Аргентина, Уругвай, Парагвай, Болівія), *Нова Гранада* (Колумбія, Панама, Венесуела, Еквадор), *Нова Іспанія* (Мексика й частина Центральної Америки), *Перу* (Чилі та Перу). Іспанія володіла також островами Куба, Пуерто-Рико та Гаїті. Португалії належала Бразилія, яка займала близько половини всієї території Південної Америки.

i За доби Великих географічних відкриттів португальський мореплавець Педру Кабрал відкрив східну частину Південної Америки. Тривалий час португальці із заснованих тут колоній вивозили лише цінні породи деревини, які називали «пау-бразил». Така назва з часом закріпилася за цією частиною Латинської Америки.

Колонія Сан-Домінго на острові Гаїті складалася з французької (західної) та іспанської (східної) частин, а Гвіана поділялася на британське, нідерландське і французьке колоніальні володіння. В усіх колоніях європейців у Латинській Америці влада належала колоніальній адміністрації, що призначалася з метрополій.

Вирішальне значення для становища людини в Латинській Америці мало її походження та колір шкіри. Перше місце посідали білі, що походили з Європи, далі *креоли* — білі, які народилися в колоніях. За ними йшли *метиси* (народжені від білих та індіанців), *мулати* (народжені від білих і чорношкірих), *самбо* (нащадки чорношкірих та індіанців) та індіанці. Нижчими за всіх уважали чорношкірих, що походили від негрів-рабів, завезених з Африки.

Населення Латинської Америки становили індіанці (корінні жителі регіону), європейські переселенці, вихідці із Африки й ті, хто народився від мішаних шлюбів. У складі 16-мільйонного населення іспанських колоній близько 7,5 млн осіб склали індіанці, 5,3 млн — метиси, мулати й самбо, 3 млн — креоли. Населення португальської Бразилії становило 3,2 млн осіб, серед яких було

Індіанці Бразилії. Середина XIX ст.

Аукціон рабів у Річмонді. 1840 р.

1,3 млн негрів-рабів. Загалом у тогочасній Латинській Америці було близько 2 млн негрів-рабів.

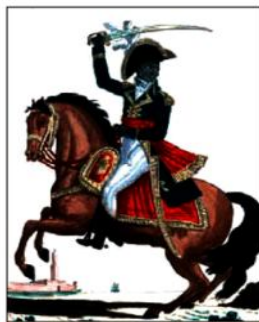
Переважна більшість індіанців перебувала у власності держави. Вони сплачували подушну подать, відробляли обов'язкову трудову повинність, безкоштовно працюючи в копальнях, на будівництві тощо. Змінювати місце проживання без дозволу колоніальної адміністрації їм заборонялося. Латифундисти (великі землевласники) привласнювали землі індіанців і перетворювали їх на батраків. Лише невелику кількість латиноамериканців складали вільні селяни-скотарі (гаучо в Ла-Платі та льянеро в Новій Гранаді). Значну частину працюючого населення становили боргові раби-пеони, залежність яких від кредиторів передавалася у спадок родині та переходила на наступні покоління. На плантаціях цукрової тростини в Бразилії працювали негри-раби. Індіанці, негри, метиси, мулати й самбо були позбавлені можливості обіймати посади в колоніальній адміністрації та органах місцевого самоврядування.

Більшість місцевої аристократії (креолів) становили досить заможні власники плантацій, торговельних підприємств тощо. Їхнє незадоволення викликали високі податки, дозвіл вивозити свою продукцію лише до метрополій, існування державних монополій (виключних прав) на продаж солі, тютюну та інших товарів. Унаслідок того, що креолам заборонялося обіймати адміністративні посади, вони виступали за надання колоніям самоуправління.

2 **Повстання на острові Гаїті.** Перше успішне в Латинській Америці антиколоніальне повстання розпочалося в західній французькій частині колонії Сан-Домінго на острові Гаїті. Тут зосереджувалося близько 500 тис. негрів-рабів і мулатів, якими володіли 4—5 тис. родин плантаторів. Жахливі умови праці на цукрових плантаціях часто викликали спалахи невдоволення. Звістки про події в охопленій революцією Франції мали значний вплив на ситуацію в колонії.

Битва в Сан-Домінго.
Художник Я. Суходольський

Ф. Д. Туссен-Лувертюр.
Малюнок 1802 р.

22 серпня 1791 р. на острові спалахнуло повстання, у якому взяли участь понад 10 тис. рабів. До них прилучилися «марони» (білі раби) і «маленькі білі» (дрібні фермери, наймані робітники, ремісники). Очолив повстанців колишній раб **Франсуа Домінік Туссен** (близько 1743—1803), якого пізніше стали називати *Лувертюром* (від фр. — відкриття) за те, що він відкрив усім шлях до свободи.

Ватажок повстанців виявив неабиякі здібності полководця та політика. Шляхом здійснення блискавичних кампаній він домогся звільнення рабів. Деякий час Туссен підтримував британські та іспанські війська, які в 1793 р. вторглися до колонії для боротьби з французами. Після того як Національний конвент оголосив про скасування рабства у французьких колоніях і визнав владу Туссена, той домогся виведення з Гаїті військ британців та іспанців, підпорядкував своїй владі весь острів і перетворив його на керовану неграми країну під протекторатом Франції. У 1800 р. він оголосив себе довічним генерал-губернатором острова.

У 1801 р. Туссен оприлюднив Конституцію Гаїті, яка підтвердила скасування рабства, оголосила рівність усіх громадян перед законом, недоторканність приватної власності. За Францією зберігалася лише номінальна влада над країною. Перший консул Наполеон Бонапарт у 1802 р. вирішив відновити французький контроль над Гаїті й спрямував туди експедиційний корпус із кількох десятків тисяч солдат. Однак він наштотхнувся на запеклий опір гаїтян. Тоді французи запропонували Туссену укласти мирну угоду і, заманивши його в пастку, заарештували. Лідер гаїтян помер у французькій в'язниці. Однак опір французам не припинився. Через два роки вони зазнали нищівної поразки.

Повстання на Гаїті завершилося перемогою. У 1804 р. тут було проголошено створення першої в Латинській Америці незалежної держави — Гаїтянської республіки.

3 Передумови боротьби латиноамериканців проти іспанського панування.

Велика Французька революція кінця XVIII ст., яка зруйнувала підвалини «старого порядку» і проголосила нові принципи суспільної організації у Франції, знайшла багато прихильників у Латинській Америці. Першим відгуком на неї стало повстання 1791 р. на острові Гаїті. Латинська Америка почала пробуджуватися.

Розгортанню національно-визвольної боротьби в іспанських колоніях сприяло послаблення економічних зв'язків із метрополією під час наполеонівських війн. Фактичне знищення союзного Наполеону I іспанського флоту в битві під Трафальгаром призвело до зникнення основного засобу підтримання відносин з Іспанією. Так, якщо в 1802 р. до найбільшого мексиканського порту Веракрус прибуло 148 іспанських суден, то в 1806 р. — лише вісім.

Ініціатором національно-визвольної боротьби латиноамериканських колоній виступили креоли. На початок XIX ст. національні почуття креолів настільки виросли, що вони стали усвідомлювати себе не європейськими переселенцями, а латиноамериканцями, корінними жителями цієї землі, що мають виключне право визначати її долю. Креоли вже мали перед собою приклад успішної перебудови держави в Північній Америці з колишніх англійських колоній і познайомилися з ідеями, які дозволили їм зробити теоретичне обґрунтування свого права на незалежність.

Останнім поштовхом до початку боротьби стали події в Іспанії, коли в 1808 р. туди вторглися французькі війська, а на її престол Наполеон I посадив свого брата Жозефа Бонапарта. Перед жителями іспанських колоній у Латинській Америці виникла складна проблема ставлення до нової влади: підтримати її, підкорятися старому королю або брати владу у свої руки. Відмова Хунти, яка очолила боротьбу з французькими загарбниками в Іспанії, піти на поступки колоністам і надати їм самоврядування збільшила кількість прибічників остаточного розриву з метрополією.

4 Війна за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці (1810—1826 рр.).

Важливу роль у поширенні в Латинській Америці уявлень про необхідність боротьби проти колоніальної експлуатації відіграв *масонський рух*, започаткований венесуельцем **Франціско де Мірандою** (1754—1816). Таємні організації масонів (ложі) діяли на всьому континенті. Вони нелегально видавали й поширювали документи Великої Французької революції кінця XVIII ст., пропагували ідеї здобуття незалежності від метрополії та побудови власної державності за зразком США.

Улітку 1810 р. в найбільших центрах іспанських колоній (Буенос-Айресі, Каракасі, Кіто, Боготі) спалахнули повстання, уна-

Масонство — наднаціональний релігійно-етичний рух, прихильники якого закликали до морального вдосконалення людей та об'єднання їх на принципах свободи, рівності та братерства.

слідок яких було повалено панування метрополії. Ці події вважають початком Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці. Оскільки в різних частинах континенту вона мала свої особливості, визначають три головні регіони: Венесуела і Нова Гранада (сучасна Колумбія), південь Латинської Америки, Мексика.

Спочатку центром боротьби стала Венесуела, де національно-визвольний рух очолювало створене креолами «Патріотичне товариство». Воно вимагало від креольської Хунти, до якої перейшла влада в Каракасі після повалення влади іспанців, рішучих дій. Одним із лідерів молодих венесуельських патріотів став **Симон Болівар** (1783—1830).

Симон Болівар — видатний латиноамериканський військовий і державний діяч, лідер Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці. Він походив із заможної венесуельської креольської родини. У 1799—1806 рр. навчався в Європі, був свідком подій, що в той час відбувалися в Іспанії, Італії та Франції. Під впливом поглядів європейських просвітителів Болівар заприсяг звільнити Латинську Америку від іспанського панування. До Венесуели він повернувся переконаним республіканцем і розпочав боротьбу з колонізаторами. Невичерпна енергія С. Болівара, його відданість Батьківщині, здатність вести за собою людей, талант полководця дозволили йому відіграти вирішальну роль у Війні за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці. Саме тому вдячні нащадки надали йому почесний титул «Визволитель».

5 липня 1811 р. в Каракасі Національний конгрес проголосив створення незалежної республіки Венесуела. Її конституція визначила основні громадянські права, скасувала дворянські титули та феодалні повинності. Однак нова влада не скасувала рабство та не задовольнила потреб індіанців та метисів. Цим скористалися іспанці, які, нацькувавши частину селян проти господарів-креолів, залучили їх на свій бік.

У 1812 р. іспанці розгромили повстанців і витіснили їх на чолі із С. Боліваром до Нової Гранади. Тут також спалахнуло повстання, після перемоги якого утворилися незалежні від метрополії Сполучені провінції Нової Гранади. Зібравши нове велике військо, С. Болівар розпочав новий наступ. Улітку 1813 р. він оволодів більшістю території Венесуели й відновив її незалежність. Однак у 1814 р. іспанці розгромили Венесуельську республіку, а повстанці знову відступили до Нової Гранади. У травні 1816 р. іспанські війська захопили Нову Гранаду. С. Болівар, рятуючись від переслідувань, виїхав на острів Гаїті, де зібрав загін із 300 вояків. Із ними в грудні 1816 р. він повернувся до Венесуели.

Поразки змусили С. Болівара піти на рішучі кроки. Він оголосив про скасування рабства й наділення селян землею в разі перемоги. Це дозволило Болівару залучити значну кількість добровольців до своєї армії. У 1816 р. розпочався новий етап війни, що завершився в 1821 р. визволенням Венесуели й Нової Гранади від іспан-

ців. Того ж року було ухвалено рішення об'єднати звільнені землі у федеративну республіку Велика Колумбія. Президентом країни тимчасово обрали С. Болівара.

У цей же час на півдні Латинської Америки відбувалася визвольна війна. 9 липня 1816 р. тут було проголошено незалежність Сполучених провінцій Ла-Плати (від 1826 р. — Аргентина). На початку 1817 р. генерал-креол **Хосе Франсіско де Сан-Мартін** (1778—1850), сформувавши сильну армію, здійснив надзвичайно важкий перехід через гірські пасма Анд до Чилі. Повстанці розгромили іспанські війська. 5 квітня 1818 р. було проголошено незалежність Чилі. У 1820—1821 рр. Сан-Мартін здійснив похід до Перу, де після перемоги над іспанцями 28 липня 1821 р. урочисто проголосив незалежність країни. Однак іспанці не склали зброї та продовжували утримувати високогірні райони Верхнього Перу. Лише через три роки завдяки допомозі С. Болівара цю частину країни остаточно звільнили від іспанців. Утворену тут державу на честь лідера Війни за незалежність назвали Болівією. Незалежність проголосили також Парагвай (1811 р.) та Уругвай (1825 р.).

Успішній боротьбі латиноамериканців сприяло те, що держави Священного союзу не змогли прийти на допомогу Іспанії. У 1823 р. президент США Джеймс Монро проголосив так звану «доктрину Монро», за якою американці не втручалися у справи Європи та вимагали відповідних дій від європейських держав. Дж. Монро висунув гасло: «Америка для американців». Його позицію підтримала Велика Британія, зацікавлена у витісненні іспанських товарів з Америки. Панування британського флоту в Атлантичному океані унеможливило інтервенцію Священного союзу до Латинської Америки.

У вересні 1810 р. війна за незалежність охопила Мексику. Вона поєднувалася з боротьбою негрів-рабів, індіанців-селян і міської бідноти проти гноблення. Спочатку повстання очолював сільський священик **Мігель Ідальго** (1753—1811), а після його загибелі — священик **Хосе Марія Морелос** (1765—1815). У 1813 р. повстанці проголосили незалежність Мексики, але через два роки іспанці розгромили їх і відновили своє панування. Політична нестабільність у метрополії та постійні репресії спо-

Франсіско де Міранда

Симон Болівар

Хосе Франсіско де Сан-Мартін

«Свобода
або смерть!».
Художник
П. Америкіо

нукали місцеву креольську верхівку до поновлення боротьби. Нове антиіспанське повстання очолили полковник-креол **Агустін де Ітурбіде** (1783—1824). У 1821 р. було проголошено незалежність Мексики, яка через два роки стала республікою. У 1823 р. південні регіони, що відокремилися від неї, утворили окрему незалежну державу — Сполучені провінції Центральної Америки.

У січні 1826 р. латиноамериканцям здався останній іспанський гарнізон. Війна за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці завершилася перемогою прихильників самостійного розвитку. У володінні Іспанії залишилися лише острови Куба та Пуерто-Рико в Карибському морі.

Жоан VI

5 Здобуття Бразилією незалежності. Упродовж XVIII ст. Бразилія успішно розвивалася завдяки відкритим там покладам алмазів і золота. Її населення збільшилося в десять разів і зрівнялося з метрополією. У період «золотої лихоманки» 1740—1760 рр. сюди щорічно завозилося 50 тис. негрів-рабів. Із бразильських копалин у 1780—1820 рр. було видобуто понад 524 тонни золота. Розвиток Бразилії прискорився після того, як сюди в 1808 р. внаслідок вторгнення наполеонівських військ до Португалії переїхав королівський двір. Після цього торговельна монополія, обмеження та інші елементи колоніальної системи фактично було ліквідовано. У 1815 р. Бразилія здобула новий політичний статус і перетворилася з колонії на рівноправну частину Португальського королівства.

Педро I

Після повернення в 1821 р. до Португалії короля **Жоана VI** (1816—1826 рр.) правлячі кола метрополії спробували повернути Бразилію до колоніального стану. У відповідь на це в країні став швидко поширюватися рух під гаслом «Свобода або

смерть!». Місцева знать, подолавши за допомогою загонів ополчення португальські гарнізони, створила бразильський уряд і примусила залишеного королем принца-регента Педро видати маніфест про незалежність країни. 7 вересня 1722 р. вона домоглася від принца затвердження рішення уряду про повний розрив відносин із Португалією. Цей день вважається офіційною датою проголошення незалежності країни. Бразилія стала імперією на чолі з імператором **Педро I**. За формою державного правління вона була конституційною монархією. Негри-раби не встигли підняти повстання та взяти участь у боротьбі. Через це в Бразилії упродовж наступних 66 років для третини населення країни зберігалася рабство.

Висновки

На середину 20-х рр. XIX ст. Латинська Америка фактично звільнилася від колоніального панування. Першою країною регіону, де внаслідок перемоги національно-визвольного повстання скасували рабство і встановили республіку, стала Гаїті.

► Унаслідок перемоги Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці утворилися нові держави: Мексика, Сполучені провінції Центральної Америки, Велика Колумбія, Перу, Болівія, Чилі, Сполучені провінції Ла-Плати, Уругвай і Парагвай. У Бразилії місцева аристократія домоглася перетворення країни на незалежну імперію.

► Ліквідація колоніального режиму та здобуття політичної незалежності дозволили латиноамериканським країнам звільнитися від багатьох обмежень і розпочати самостійний розвиток.

Запитання та завдання

1. Як у Латинській Америці називали білих, що народилися в колоніях?
 2. Коли розпочалося повстання на острові Гаїті?
 3. Яку незалежну державу Латинської Америки було проголошено в 1804 р.?
 4. Кому з тогочасних діячів національно-визвольного руху латиноамериканці надали почесний титул «Визволитель»?
 5. Коли було проголошено незалежність Сполучених провінцій Ла-Плати?
 6. Яка з нових незалежних держав Латинської Америки була конституційною монархією?
- ✦ 7. Яким було становище Латинської Америки наприкінці XVIII — на початку XIX ст.?
- ✦ 8. Якими були перебіг, результати та наслідки повстання на острові Гаїті?
- ✦ 9. Розкрийте передумови боротьби жителів Латинської Америки проти іспанського панування.
- ✦ 10. Охарактеризуйте перебіг Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці.
- ✦ 11. Як відбулося здобуття незалежності Бразилією?
- ★ 12. Складіть таблицю «Утворення незалежних держав у Латинській Америці».
- ★ 13. Покажіть на карті новоутворені незалежні держави Латинської Америки.
- ★ 14. Чому саме в середині 20-х рр. XIX ст. Латинська Америка змогла звільнитися від колоніального панування? Які чинники були вирішальними: внутрішні чи зовнішні? Обґрунтуйте свою точку зору.

Узагальнення знань

за темами «Велика Французька революція кінця XVIII ст. Європа в період наполеонівських війн», «Європа та Америка за доби реакції та революцій»

1. Складіть перелік історичних подій в Європі в 1789—1849 рр., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «революція», «інтервенція», «терор», «диктатура», «наполеонівські війни», «Кодекс Наполеона», «національно-визвольний рух», «політична реакція», «фритредерство», «національне відродження», «декабристи», «слов'янофіли», «західники», «соціалізм», «марксизм», «весна народів».
3. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію?
4. Виконайте завдання за історичною картою.
 - 1) Простежте, як змінювалися кордони країн Європи наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Визначте, унаслідок яких подій це відбувалося.
 - 2) Покажіть напрямки основних походів Наполеона та його армії в періоди Директорії, Консульства та Першої імперії. Укажіть місця основних битв.
 - 3) Визначте, які територіальні зміни відбулися у Європі за рішеннями Віденського конгресу.
 - 4) Покажіть місця революційних і національно-визвольних рухів у Європі в 1815—1847 рр.
 - 5) Покажіть країни, охоплені національно-визвольною боротьбою під час революцій 1848—1849 рр. у Європі.
 - 6) Покажіть незалежні держави, що утворилися в Латинській Америці.
5. Визначте місце Великої Французької революції кінця XVIII ст. в історії Франції та Європи.
6. Проаналізуйте вплив наполеонівських війн на розвиток народів Європи.
7. Охарактеризуйте основні риси економічного, політичного та суспільного життя країн Європи в 1815—1847 рр.
8. Визначте особливості, результати та наслідки революцій 1848—1849 рр. у країнах Європи.

Хронологічна сторінка

Основні події за темами «Велика Французька революція кінця XVIII ст. Європа в період наполеонівських війн», «Європа та Америка за доби реакції та революцій»

Дата	Подія
1789—1799 рр.	Велика Французька революція кінця XVIII ст.
26 серпня 1789 р.	Прийняття «Декларації прав людини і громадянина» у Франції
9—10 листопада 1799 р.	Установлення консульства у Франції
1804 р.	Установлення Першої імперії у Франції
1810—1826 рр.	Війна за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці
1814—1815 рр.	Діяльність Віденського конгресу
1814—1830 рр.	Рестаурація влади Бурбонів у Франції
20 березня — 22 червня 1815 р.	«Сто днів» Наполеона
26 вересня 1815 р.	Заснування Священного союзу
1820—1821 рр.	Революції в Неаполітанському й Сардинському королівствах
2 грудня 1823 р.	Проголошення «доктрини Монро»
27—29 липня 1830 р.	Липнева революція у Франції
1830—1848 рр.	Липнева монархія у Франції
1831 р.	Заснування товариства «Молода Італія»
1832 р.	Перша парламентська реформа у Великій Британії
1834 р.	Заснування товариства «Молода Німеччина»
1836—1848 рр.	Чартистський рух у Великій Британії
1847 р.	Створення «Союзу комуністів»
25 лютого 1848 р.	Проголошення Другої республіки у Франції

ТЕМА III. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА ЗА ДОБИ ОБ'ЄДНАННЯ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

§ 11. Велика Британія та Франція в 50—60-х рр. XIX ст.

- 1. Коли завершилася промислова революція у Великій Британії та Франції?
2. Якими були особливості політичного життя Великої Британії в 1815—1847 рр.? 3. Коли Луї Наполеон Бонапарт став президентом Франції?

1 Англія — «майстерня світу». В історії Вікторіанської Британії 50—60-ті рр. XIX ст. стали періодом зростання темпів розвитку її економіки. Економічні кризи 1857 та 1866 рр. ненадовго призупиняли це піднесення, однак воно швидко відновлювалося та тривало до початку 70-х рр. XIX ст.

У британській промисловості, як і раніше, провідне місце посідали текстильна й сукнярська галузі, які в цей період майже повністю перейшли на машинне виробництво. Значними були обсяги виробництва у вугледобувній і металургійній галузях. Зокрема, виплавка чавуну зросла з 1,4 млн тонн у 1840 р. до понад 6 млн тонн у 1870 р. Стрімкими темпами розвивався залізничний транспорт, який став основним засобом пересування на далекі відстані в країні. Важливе значення для розвитку залізниць мало застосування сталевих рейок.

Економічний розвиток Великої Британії в 50—60-х рр. XIX ст.

Показник	1850 р.	1870 р.
Кількість бавовняних фабрик, млн	1,932	2,483
Кількість вовняних фабрик, млн	1,998	2,579

Показник	1854 р.	1864 р.
Виплавка чавуну, млн тонн	3,2	5
Видобуток вугілля, млн тонн	61	93
Кількість металургів, тис. осіб	80	200
Кількість гірників, тис. осіб	370	520
Довжина залізниць, млн миль	8	12

Частка провідних держав у світовому промисловому виробництві в 1870 р., %

Франція	Німеччина	Італія	Велика Британія	Росія	США	Інші
10,3	13,2	2,4	31,8	3,4	23,3	15,6

- ? 1. Які зміни в економічному розвитку Великої Британії характеризують наведені дані? 2. Яка держава посідала перше місце у світовому промисловому виробництві в 1870 р.?

На британських верфях будувалися пароплави. У 1865 р. сукупний тоннаж пароплавів у країні вперше перевищив тоннаж вітрильників. Уздовж британських шляхів з'явилися стовпи телеграфної мережі. У 1866 р. було завершено прокладення телеграфного кабелю через Атлантичний океан до Північної Америки, а в 1867 р. — відкрито телеграфний зв'язок з Індією.

Активно розвивалася торгівля. Британські товари були відомі в усіх країнах світу. Велика Британія посіла панівне становище на світовому ринку, британський фунт стерлінгів здобув загальне визнання як головний засіб розрахунків у світі. На Всесвітній промисловій виставці, яка відкрилася в травні 1851 р. в Лондоні, перевага товарів британської промисловості була досить суттєвою. Саме в цей період Велику Британію стали називати «майстернею світу», «світовим перевізником» і «світовим банкіром».

У цей період Англія стала першою країною світу, половина населення якої проживала в містах. Британське сільське господарство, незважаючи на збільшення посівних площ та обсягів виробництва, не могло повністю забезпечити потреб промисловості в сировині й жителів міст — у продуктах харчування. Вагому роль у забезпеченні ними населення країни відігравали її заморські колоніальні володіння. У сільському господарстві Великої Британії активно застосовувалася техніка, що дозволяло землевласникам зменшувати витрати на оплату праці найманих робітників.

2 **Суспільно-політичне життя Великої Британії.** Важливим питанням внутрішньополітичного розвитку Великої Британії залишалася виборча реформа, оскільки значна частина її населення через високий майновий ценз не мала права голосу. Вимоги її здійснення висували тред-юніони. У 60-х рр. XIX ст. вони стали досить впливовою силою: обирали на зборах своє керівництво, створювали за рахунок вкладів каси взаємодопомоги для підтримки своїх членів у разі втрати роботи або хвороби, страйкуючих тощо.

Протягом 1846—1866 рр. британський уряд очолювали ліберали, а в 1866—1868 рр. — консерватори. Лідери обох партій, розраховуючи на підтримку робітниками своїх кандидатів, висували проекти нової виборчої реформи. У 1866 р. лідер ліберальної партії **Вільям Гладстон** запропонував парламенту законопроект, що передбачав зниження майнового цензу й надання завдяки цьому права голосу робітникам. Однак проект був відхилений. Новий проект висунув прем'єр-міністр уряду консерваторів **Бенджамін Дізраелі**. У 1867 р. шляхом взаємних поступок між лібералами й консерваторами парламент прийняв закон про другу парламентську реформу. Завдяки суттєвому зниженню майнового цензу кількість виборців збільшилася з 814 тис. до 2,25 млн осіб. Було ліквідовано ще 46 «гнилих містечок». Реформа сприяла подальшій демократизації політичного устрою Великої Британії. Хоча загальне виборче право запроваджено

Один із перших локомотивів лондонського метро, відкритого 1863 р.

Промислова виставка в Кришталевому палаці в Лондоні

не було, право голосу здобула приблизно половина дорослого чоловічого населення країни. Реформа відповідала інтересам нових промислових центрів Великої Британії, де право голосу здобула більшість кваліфікованих робітників, об'єднаних у тред-юніони.

Імовірно, пам'ятаючи, що ініціаторами парламентської реформи були ліберали, британці віддали їм більшість голосів на виборах 1868 р. Прем'єр-міністр уряду лібералів Вільям Гладстон продовжив реформу. Було запроваджено таємне голосування на виборах. Уряд лібералів здійснив низку заходів, спрямованих на демократизацію країни: було скасовано обов'язкову десятину на користь англіканської церкви в Ірландії (більшість ірландців були католиками) і відокремлено церкву від держави в Ірландії. Було розпочато реформу початкової освіти, за якою створювалося багато державних шкіл світського характеру (релігійне виховання здійснювалося лише за згодою батьків). Кількість місць у школах досягла 3,5 млн.

Складною проблемою для урядів як лібералів, так і консерваторів було ірландське питання. У цей період тут набув поширення національно-визвольний рух, спрямований проти унії з Великою Британією. У 1842 р. ірландські патріоти утворили організацію «Молода Ірландія». Її радикальні представники заснували «Ірландську конфедерацію» (1847 р.), яка закликала до підготовки збройного повстання проти британського панування. Британська влада придушила розпочате нею в липні 1848 р. повстання. Наприкінці 50-х рр. XIX ст. ситуація в Ірландії знову загострилася через протести місцевого селянства, що вимагало здійснення аграрної реформи. Селяни відмовлялися сплачувати оренду британським землевласникам, нападали на їхні маєтки, спалювали посіви, убивали худобу. Однак у 50—60-х рр. XIX ст. британська влада не здійснювала кроків для розв'язання ірландського питання, що викликало його загострення в майбутньому.

У політичному житті Великої Британії за правління королеви Вікторії почав зменшуватися вплив монарха на життя держави. Королева зберігала (поряд із парламентом) розпорядчі функції. Усе

Життя робочого класу. Західний Йоркшир

Виселення дрібних орендарів в Ірландії. Гравюра 1848 р.

більшу роль у політичному житті країни стали відігравати парламент та уряд, очолюваний прем'єр-міністром. Монархія поступово набувала ролі символу британської державності.

3 Зовнішня політика Великої Британії. У 50—60-х рр. XIX ст. зовнішньополітичний курс Великої Британії пов'язували, як і раніше, з ім'ям віконта **Генрі Пальмерстона** (1784—1865), який із 1830 р. очолював (із перервами) міністерство закордонних справ, а в 1855—1858 рр. був прем'єр-міністром. Принципи зовнішньої політики країни він сформулював так: «У нас немає ані вічних союзників, ані постійних друзів, але вічні й постійні наші інтереси, і захищати їх — наш обов'язок». Відповідно до цього щодо Європи здійснювалася політика «блискучої ізоляції» та «збереження рівноваги». Велика Британія уникала участі в тривалих союзах із державами континенту й протидіяла зміцненню будь-якої європейської країни, що дозволяло їй без перешкод «панувати на морях» і здійснювати колоніальне панування. Зовнішня політика кабінетів міністрів лібералів і консерваторів не мала суттєвих відмінностей у здійсненні цього курсу.

У Кримській війні 1853—1856 рр. Велика Британія разом із Францією та Сардинським королівством виступила проти Росії на боці Османської імперії. Війна завершилася поразкою Росії. Це відповідало інтересам Великої Британії, яка не бажала її посилення. Британський уряд підтримував об'єднання Італії, оскільки вбачав в останній протипагу зростанню впливу Франції у Європі. Уряд Пальмерстона підтримував також Польське повстання 1863 р. проти російського панування та боротьбу Данії, до якої в 1864 р. вторглися Пруссія та Австрія, але не бажав ризикувати життям жодного британського солдата.

Велика Британія докладала чимало зусиль для утримання та збільшення своїх колоніальних володінь. У 1857—1859 рр. Індію охопило повстання проти британського панування, яке було жорстко придушене. У 1856—1860 рр. Велика Британія разом із Францією брала участь у другій «опіумній війні» в Китаї, за результатами

Облога Севастополя під час Кримської війни. Панорама Ф. Рубо

Придушення індійського повстання англієцями в 1857—1859 рр. Художник В. Верещагін

якої отримала нові привілеї для ведення торгівлі в країні. У результаті колоніальної війни 1852—1853 рр. британці приєднали до своїх володінь в Індії Південну Бірму, а пізніше поширили владу на всю Малайзію. У 60-х рр. XIX ст. колоніальні загарбання здійснювалися британцями також у Західній Африці.

4 Друга імперія у Франції. Здобувши перемогу на президентських виборах 1848 р., Луї Наполеон не приховував своїх намірів відновити імперію. На посаді президента він скасував 45% -й податок, забезпечивши цим підтримку своїх намірів з боку селян та дрібних власників. Участь у придушенні повстання в Римі й відновленні світської влади Папи Римського забезпечила йому підтримку католицької церкви.

У 1851 р. Луї Наполеон звернувся до законодавчих зборів із проханням скасувати статтю Конституції, за якою президент може обиратися на свою посаду вдруге лише після чотирирічної перерви, але отримав відмову. Після цього 2 грудня 1851 р. він здійснив державний переворот. Спираючись на підтримку армії, Луї Наполеон установив контроль над столицею та розпустив Законодавчі збори. Він придушив повстання республіканців, яке спалахнуло в Парижі, наказав заарештувати й відправити на каторгу багатьох своїх противників.

21 грудня відбувся плебісцит, за яким переважна більшість французів («за» — 7,48 млн осіб, «проти» — 646 тис. осіб) схвалила дії Луї Наполеона. Рік потому, у річницю коронації Наполеона I, 2 грудня 1852 р. Луї Наполеона було проголошено імператором Наполеоном III (сина Наполеона I, який помер у віці 21 року, бонапартисти вважали Наполеоном II). Ця подія в історії Франції вважається завершенням періоду Другої республіки та встановленням Другої імперії, яка існувала до вересня 1870 р.

Державний устрій Другої імперії визначався новою Конституцією 1852 р. Реальна влада в країні за нею належала імператору,

Свято Другої імперії у Франції. XIX ст.

Наполеон III приймає послів із Сіаму.
Художник Ж. Жером

а повноваження парламенту обмежувалися. Він тепер складався з трьох палат: Законодавчого корпусу, який обирався, але не мав законодавчої ініціативи, Сенату та Державної ради, що призначалися імператором. Закони за проектами, запропонованими імператором, розробляла Державна рада. Уряду не існувало, міністрів призначав і звільняв імператор.

Влада за часів Другої імперії всіляко обмежувала опозицію та намагалася контролювати політичне життя. Нагляд за газетами та журналами здійснювала поліція, діяла цензура. За найдрібніші порушення видання закривалися. Фактично ліквідувавши свободу віросповідання, Наполеон III повернув початкові й середні школи під контроль католицької церкви. В'язниці були переповнені прибічниками республіки. Чимало з них були змушені залишити країну. У Франції було заборонено проводити будь-які масові заходи — мітинги, демонстрації тощо. Це спонукало противників Другої імперії до організації таємних змов. На Наполеона III було вчинено кілька замахів. Однак переважну більшість французів відносно стабільність, порядок і пов'язане з цим економічне зростання влаштовували.

У другій половині 60-х рр. XIX ст. Наполеон III здійснив заходи, спрямовані на лібералізацію Другої імперії. У 1866 р. Законодавчому корпусу надали право вимагати звіту міністрів і контролювати державні фінанси. Новий закон про пресу послабив її залежність від контролю держави. Наполеон III запропонував внести зміни до Конституції, за якими уряд мав стати відповідальним перед Законодавчим корпусом, а останній — отримати право створення власних законопроектів. На плебісциті в травні 1870 р. більшість французів підтримала ці зміни.

5 Завершення промислової революції у Франції. На період Другої імперії припадає завершення у Франції промислової революції. Кількість парових машин, які використовувалися на фабриках і заводах у 1852—1869 рр., зросла з 6 до 26,2 тис. Виплавка чавуну й видобуток кам'яного вугілля збільшилися втричі. Особливо швид-

Битва при Пуебле (Мексика).
XIX ст.

Бал у Паризькій опері часів Другої імперії. Невідомий художник

кими були темпи розвитку легкої промисловості, зорієнтованої на задоволення потреб населення. Загальний обсяг промислової продукції в 50—60-х рр. XIX ст. збільшився вдвічі, а обсяг зовнішньої торгівлі — утричі.

З'явилося багато нових банків. Одним зі світових фінансових центрів стала Паризька фондова біржа. У країні швидкими темпами споруджувалися залізниці. Економічне пожвавлення сприяло зменшенню безробіття, покращенню матеріального становища робітників. Однак умови їх праці залишалися важкими. Робочий день тривав 14—16 годин, використовувалася праця жінок, дітей, підлітків. У Франції продовжував діяти закон 1791 р., який забороняв робітничі союзи та страйки.

У 1855 р. в Парижі відбулася Всесвітня промислова виставка, на стендах якої були представлені найновітніші досягнення промисловості країни. Ця і наступна (1867 р.) виставки в столиці Франції продемонстрували високий рівень розвитку економіки країни в період Другої імперії.

Одним із результатів завершення промислової революції у Франції стало збільшення кількості населення міст. Унаслідок цього зменшилася політична вага селянства, що підтримувало Наполеона III, і зросла роль міщан, які йому не довіряли.

6 Зовнішня політика Другої імперії. Авантюрні рішення, які часто приймав Наполеон III, призвели до суперечливого характеру зовнішньої політики Другої імперії. З одного боку, у цей період збільшилися колоніальні володіння Франції, з іншого — погіршилися її відносини з більшістю європейських країн.

Наполеон був прибічником повернення Франції в кордони, що існували до 1815 р., і здійснював плани щодо об'єднання Європи на чолі з Францією. Перешкодою для цього він вважав Росію. Франція взяла участь у Кримській війні 1853—1856 рр., у якій Росія зазнала поразки. Через це зменшився вплив Росії на європейські справи. Однак у 1856—1857 рр. Наполеон III пішов на зближення з Росією,

розраховуючи на її підтримку в діях проти Великої Британії. У цей час британсько-французьке суперництво в Європі та колоніях значно загострилося.

Після Кримської війни Наполеон III втрутився в італійські справи. За право приєднати Ніццу та Савойю він, виступаючи на боці Сардинського королівства, оголосив війну Австрійській імперії. Однак після двох перемог над австрійцями імператор зрадив своїх італійських союзників, уклав мир з австрійцями та відправив французькі війська до Рима, захищати Папу. Італійська авантюра Наполеона III викликала загальне невдоволення у Франції.

Друга імперія вела активну колоніальну політику. Разом із Великою Британією вона брала участь у другій «опіумній війні» 1856—1860 рр. у Китаї. У 1858 р. Франція колонізувала частину Південного В'єтнаму, а в 1863 р. встановила протекторат над Камбоджею.

Черговою авантюрою Наполеона III стало втручання в національно-визвольну боротьбу в Мексиці проти іспанського панування. Коли Іспанія втратила владу над Мексикою, він спрямував туди французький корпус, щоб за його підтримки зробити новим правителем свого родича, австрійського ерцгерцога Максиміліана. У 1867 р. на вимогу США французькі війська залишили Мексику, а самого Максиміліана мексиканські республіканці позбавили влади й розстріляли.

У 1863 р. Наполеон III надав дипломатичну підтримку польському повстанню, що призвело до погіршення відносин із Росією. Колоніальні авантюри погіршили відносини імператора з Великою Британією, спроби перешкодити об'єднанню Німеччини та Італії — із Пруссією та італійськими державами.

Висновки

Для Великої Британії 50—60-ті рр. XIX ст. стали періодом економічного зростання та подальшої демократизації її політичної системи. Характерною рисою політичного життя країни залишалася традиція мирного розв'язання суспільних протиріч.

► У 50—60-х рр. XIX ст. за Другої імперії розвиток Франції відбувався відносно стабільно. Завдяки досягненням у промисловості вона посіла четверте місце серед провідних держав за часткою у світовому промисловому виробництві. Однак на кінець 60-х рр. XIX ст. внутрішнє та зовнішнє становище Другої імперії ускладнилося.

Запитання та завдання

1. Якою була частка Великої Британії у світовому промисловому виробництві?
2. Коли відбулася друга парламентська реформа у Великій Британії?
3. Які держави були союзниками Великої Британії в Кримській війні?
4. Коли встановилася Друга імперія у Франції?
5. У скільки разів збільшився обсяг промислової продукції Франції в 50—60-х рр. XIX ст.?
6. Назвіть дату «опіумної війни», у якій брала участь Франція.
7. Якими були економічні здобутки Великої Британії в 50—60-х рр. XIX ст.?
8. Як відбувалася в даний період подальша демократизація британської

виборчої системи? **9.** Охарактеризуйте британську зовнішню політику в 50—60-х рр. XIX ст. **10.** Визначте особливості суспільно-політичного розвитку Франції за часів Другої імперії. **11.** Що, на вашу думку, дозволило Франції покращити своє економічне становище в цей період? **12.** Якими були здобутки й прорахунки в зовнішній політиці Другої імперії?

- ★ **13.** Складіть порівняльну таблицю «Особливості розвитку Великої Британії та Франції в 50—60-х рр. XIX ст.».

Критерії порівняння	Велика Британія	Франція
Економічний розвиток		
Політичне життя		
Зовнішня політика		

- ★ **14.** Англійський громадський діяч XIX ст. Ернст Джонс писав: «У колоніальній Англії ніколи не заходить сонце й ніколи не висихає кров». Поясніть, як ви розумієте ці слова.

§ 12. Об'єднання Німеччини та Італії

- **1.** Які події відбувалися в Німеччині під час революції 1848—1849 рр.?
2. Як відбувалася боротьба за об'єднання Італії в 1848—1849 рр.?

1 **Передумови об'єднання Німеччини.** У 50—60-х рр. XIX ст. в Німеччині тривав період стрімкого економічного зростання. Унаслідок завершення промислової революції, яка відбулася в цей час, країна посіла третє місце за часткою у світовому промисловому виробництві після Великої Британії та США. Основу зростання промислового виробництва Німеччини становили досягнення в машинобудуванні. Запровадження нових машин і технічних удосконалень сприяло розвитку інших галузей промисловості. Сформувалися великі промислові центри — Рейнська область, Вестфалія, Берлін тощо. Суттєві зміни відбулися в сільському господарстві, де наприкінці 50-х рр. XIX ст. встановилися ринкові відносини. Однією з передумов економічного зростання було подолання митної роздробленості завдяки діяльності Митного союзу, через який німецькі держави виходили на міжнародні ринки.

Завершення промислової революції змінило структуру німецького суспільства. Вагоме місце в ній посіли підприємці й фінансисти. Збільшення кількості робітників супроводжувалося змінами в їхньому становищі. Власники підприємств покращували організацію праці, що призвело до скорочення робочого дня. Запровадження машин збільшило потребу в кваліфікованих робітниках. Заробітна плата робітників у 60-х рр. XIX ст. порівняно з попереднім десятиліттям збільшилася в чотири рази. Підприємці й робітники Німеччини були зацікавлені в національному об'єднанні. Лише єдина держава могла надати їм умови для вільного пересування капіталів і товарів, пошуку кращої роботи та умов життя.

Поширення в німецьких землях розуміння необхідності об'єднання супроводжувалося різним баченням того, як воно має відбуватися. Німецькі радикали, особливо марксистки, виступали за революцію «знизу», що усуне князівські династії та їхніх союзників. Однак це було малоймовірно в умовах тогочасної Німеччини. Іншим шляхом, яким і відбулося об'єднання, була революція «згори» — підпорядкування всіх німецьких держав владі однієї найсильнішої. Послідовники цього шляху поділялися на тих, хто виступав за великонімецьку концепцію об'єднання (утворення Великої Німеччини, яка мала включати Австрійську імперію), і тих, хто виступав за малонімецьку концепцію (об'єднання німецьких держав навколо Пруссії, виключаючи Австрію).

У 50—60-х рр. XIX ст. Митний союз, у якому головувала Пруссія, а Австрія не брала участі, став центром, навколо якого формувалося спільне економічне життя німецьких земель.

2 Об'єднання Німеччини. Перехід Пруссії до рішучих дій на шляху об'єднання Німеччини пов'язаний з діяльністю видатного німецького політика **Отто фон Бісмарка** (1815—1898).

Отто фон Бісмарк небезпідставно вважають найвидатнішим німецьким політиком XIX ст. Він походив із заможного дворянського роду в Бранденбурзі. За поглядами був консерватором, прибічником абсолютної влади пруських королів і лідерства Пруссії в Німеччині. Про О. фон Бісмарка говорили, що він більший монархіст, ніж сам король, а сам він незмінно повторював, що є «перш за все пруссак і лише в другу чергу німець». Як політику О. фон Бісмарку були притаманні безкомпромісність і жорстокість. Він увійшов в історію як прихильник силової політики. Обійнявши посаду голови уряду Пруссії, О. фон Бісмарк, якого називали «залізним канцлером», саме покладаючись на силові засоби, об'єднав Німеччину та перетворив її на одну з наймогутніших держав Європи.

24 вересня 1862 р. пруський король Вільгельм I призначив О. фон Бісмарка міністром-президентом (головою уряду). Своїм головним завданням останній визначив об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю», тобто за допомогою сили.

ІЗ ПЕРШОЇ ПРОМОВИ О. ФОН БІСМАРКА ПЕРЕД ДЕПУТАТАМИ ЛАНДАГУ ПРУСІЇ 30 ВЕРЕСНЯ 1862 р.

Німеччина дивиться не на лібералізм Пруссії, а на її могутність, нехай Баварія, Вюртемберг, Баден ідуть на поступки лібералізму, ніхто не надасть їм ролі, яку відіграє Пруссія. Кордони Пруссії за Віденськими договорами-домовленостями не сприяють здоровому державному життю, не промовами й постановами більшості розв'язуються великі питання сучасності — це було головною помилкою 1848 і 1849 рр., а залізом і кров'ю...

- ?**
1. Прибічником якого шляху об'єднання Німеччини був О. фон Бісмарк?
 2. У чому він убачав роль Пруссії в процесі об'єднання?

Атака легкої кавалерії в битві при Садовій. Художник В. Сохор

Проголошення Німецької імперії. 1871 р. Художник А. Вернер

Готуючись до реалізації своїх планів, О. фон Бісмарк здійснив реорганізацію армії, навіть не звертаючись до ландтагу (парламенту) за затвердженням на це видатків. У результаті цих заходів армія Пруссії стала однією з наймогутніших у Європі. Одночасно з цим «залізний канцлер» уважно стежив за ситуацією на континенті, обираючи сприятливий час для початку рішучих дій. Так, він переконався, що до об'єднання Німеччини схвально ставиться Велика Британія, коли її прем'єр-міністр Г. Пальмерстон заявив: «Необхідно, щоб Німеччина стала сильною, щоб вона була здатною утримати в шорах обидві войовничі й амбітні держави — Францію і Росію».

Уважаючи, що відповідний час настав, О. фон Бісмарк перейшов до активних дій. Після смерті короля Данії Пруссія й Австрія висунули претензії на німецькі герцогства Шлезвіг і Гольштейн, які входили до її складу. У 1864 р. після нетривалої війни з Данією Пруссія отримала Шлезвіг, а Австрія — Гольштейн. Наступного удару О. фон Бісмарк завдав Австрії. 8 червня 1866 р. прусська армія захопила Гольштейн. У відповідь Австрія оголосила війну Пруссії. Під приводом «оборони» прусська армія перейшла австрійський кордон. Вирішальна битва австро-пруської війни відбулася 3 липня 1866 р. в селі Садова поблизу Праги. 220-тисячна прусська армія, озброєна швидкостріельними рушницями, ущент розгромила 215-тисячну австрійську армію. Шлях на Відень було відкрито. Зазнали поразки також армії німецьких держав, що підтримали Австрію. 23 серпня 1866 р. за посередництва Наполеона III Пруссія та Австрія уклали у Відні мирний договір.

За Віденським миром Пруссія перетворювалася на найбільшу німецьку державу із суцільною територією від Рейну до Німану. Створювався Північонімецький союз, до якого увійшли 17 німецьких держав, а через деякий час — ще чотири держави. Очолював союз прусський король. Депутатів рейхстагу (законодавчого органу) Північонімецького союзу обирали в усіх державах, що входили до нього, на основі загального виборчого права для чоловіків. Уряд очолював канцлер, призначений прусським королем за згодою рейхстагу. Першим канцлером став О. фон Бісмарк.

Для Австрії результатом війни 1866 р. стала її поразка в три-валій боротьбі за панування в Німеччині. Перемога Пруссії мала важливе значення для Європи. У її центрі виникла національна німецька держава — Північнонімецький союз. Утрата Австрією становища великої держави Європи відкрила шлях до завершення об'єднання Італії, яке розгорталося в цей час. Зміна ситуації створила також загрозу для панівної ролі Франції в континентальній Європі.

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. відносини Пруссії з Францією загострилися. Обидві сторони готувалися до війни й бажали її початку. Наполеон III побоювався подальшого зміцнення Пруссії та вважав, що невелика переможна війна зміцнить Другу імперію. О. фон Бісмарк заявляв, що «для Північнонімецького союзу війна з Францією не лише неминуха, але й необхідна», розраховуючи завдяки їй завершити об'єднання Німеччини та посилити її позиції у Європі.

3 Початок об'єднання Італії. У середині XIX ст. в боротьбі за об'єднання Італії існувало два напрямки — *радикально-демократичний* і *помірковано-ліберальний*. Представники першого напрямку виступали за здобуття незалежності та об'єднання Італії «знизу» шляхом повстання, здійсненого народом, і запровадження в країні республіканської форми правління. Прибічники другого — відстоювали ідею здобуття національного звільнення «згори» завдяки боротьбі, якою керуватиме Сардинське королівство (П'ємонт), і бачили майбутню об'єднану Італію монархією.

Поразка революції 1848—1849 рр. викликала розчарування серед багатьох італійських патріотів в ідеалах радикальних демократів. Так, Дж. Гарібальді та його прибічники дійшли висновку про необхідність союзу з поміркованими лібералами та П'ємонтом у боротьбі за об'єднання Італії. У 1852 р. прем'єр-міністром П'ємонту став відомий представник поміркованих лібералів граф **Камілло Бенсо Кавур** (1820—1861).

П'ємонтський аристократ Кавур був одним із визначних державних діячів Італії XIX ст. Із 1847 р. він видавав газету «Рісорджименто», де закликав усіх італійських монархів об'єднатися для боротьби з Австрією. Кавур не брав участі в революції 1848—1849 рр., але був її уважним спостерігачем. Вона допомогла йому дійти висновку, що лише найсильніша держава Італії — П'ємонт здатна очолити об'єднання країни. У 1852 р. Кавур став прем'єр-міністром П'ємонту та за підтримки короля Віктора Еммануїла II розпочав реалізацію своїх планів.

Кавур не сприймав революційний радикалізм і вважав, що Італія може об'єднатися лише за допомогою однієї з великих держав, здатної розгромити Австрію. Щоб П'ємонт став центром об'єднання Італії, його необхідно шляхом реформ перетворити на сучасну державу з конституційною формою правління та розвинутою економі-

Битва при Сольферіно.
Художник К. Боссолі

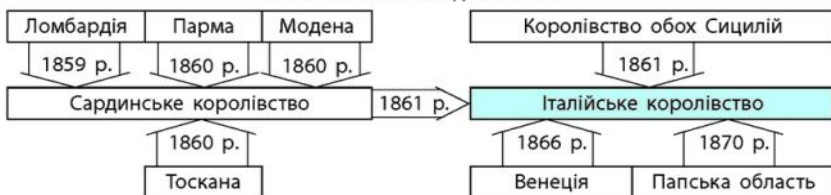
кою. Діяльність уряду Кавура сприяла економічному піднесенню Сардинського королівства, завдяки чому було посилено його обороздатність, збільшено й переозброєно п'ємонтську армію.

П'ємонт узяв участь у Кримській війні проти Росії, надіславши до Криму 15 тис. солдатів. Завдяки цьому сформувався союз Сардинського королівства та Франції. У липні 1858 р. на таємній зустрічі на французькому курорті Плomb'єр К. Б. Кавур домовився з Наполеоном III, що 200-тисячна французька армія допоможе 100-тисячному п'ємонтському війську звільнити від австрійців Ломбардію та Венецію. За це П'ємонт повертав Франції Савойю та Ніццу, отримані ним за рішеннями Віденського конгресу.

У квітні 1859 р. Австрія, дізнавшись про цю угоду, першою оголосила війну П'ємонту та вторглася на його територію. У битвах при Палестро, Мадженто й Сольферіно об'єднана франко-п'ємонтська армія розгромила австрійців і, розвиваючи наступ, звільнила Ломбардію.

Усю Італію охопила хвиля національного піднесення. Однак 11 липня 1859 р. у Вілла-Франко Наполеон III підписав угоду з Австрією, за якою Сардинському королівству передавалася лише Ломбардія, а Венеція залишалася під австрійською владою. Обурений цим Віктор Еммануїл II відмовився передати французам Савойю та Ніццу, оскільки вони порушили попередні домовленості. Імовірно, Наполеон III не бажав появи поблизу південно-східних кордонів його держави сильної об'єднаної Італії.

Основні етапи об'єднання Італії

Кавур сприйняв дії французького імператора як зраду італійців. Із мовчазного схвалення прем'єр-міністра П'ємонту в липні 1859 р. в Тоскані, Пармі й Модені в результаті народних повстань

Гарібальді в битві біля
Калатафімі. 1860 р.

усунули від влади герцогів із Габсбурзької династії. Новосформовані уряди на початку 1860 р. за результатами проведених плебісцитів оголосили про приєднання до Сардинського королівства. Проте здійснити це Кавур зміг, лише отримавши згоду Наполеона III та віддавши йому Савойю та Ніццу.

У квітні 1860 р. спалахнуло народне повстання на острові Сицилія. Місцеві радикали, очолювані Дж. Мадзіні, звернулися по допомогу до Гарібальді. 6 травня 1860 р. з Генуї два пароплави з 1200 добровольцями, очолюваними Гарібальді, вирушили на допомогу сицилійцям. За прикладом командира всі бійці «Тисячі» були одягнені в червоні сорочки. Прибуття Гарібальді на Сицилію призвело до загального повстання проти влади неаполітанського короля. Кавур відкидав звинувачення у сприянні Гарібальді, однак допоміг йому озброїти свою «Тисячу» й тих, хто приєднався до неї на Сицилії. Вирішальна битва відбулася в травні 1860 р. під Калатафімі. Здобувши в ній перемогу, уже з 10 тис. вояків Гарібальді захопив Палермо й переправився на територію Апеннінського півострова. 7 вересня 1860 р. війська Гарібальді тріумфально увійшли до Неаполя. Король утік, а його армія капітулювала. Гарібальді проголосили тимчасовим диктатором обох Сицилій від імені сардинського короля.

Ситуацією на півдні Італії вирішив скористатися Кавур. Переконавши Наполеона III, що гарібальдійці збираються рухатися на Рим, де перебували французькі війська, зіткнення з якими було неминучим, він наказав сардинській армії рухатися через Папську область назустріч Гарібальді. Упродовж вересня 1860 р. вона розгромила папські війська й зайняла більшість папських володінь. 15 жовтня 1860 р. сардинські війська увійшли до Неаполя. Незабаром відбувся плебісцит, на якому неаполітанці й частина захопленої сардинцями Папської області висловилися за приєднання до П'ємонту. Радикали, очолювані Дж. Мадзіні, вимагали проголосити республіку, однак Кавур переконав Гарібальді розпустити свою армію та передати владу Віктору Еммануїлу II. Унаслідок цього на кінець 1860 р. майже вся Італія, крім Венеції та невеликої частини Папської області з Римом, увійшли до складу Сардинського королівства.

4 Утворення Італійського королівства. Завершення об'єднання Італії. У лютому 1861 р. в Турині зібрався перший загальноіталійський парламент. 17 березня 1861 р. він проголосив Віктора Еммануїла першим королем об'єднаної Італії. Першим прем'єр-міністром Італійського королівства став Кавур. За державним устроєм новостворена держава була конституційною монархією з двопалатним парламентом — він складався з палати депутатів, яких обирали виборці, і сенату, члени якого призначалися королем. Однак унаслідок значного майнового цензу виборче право отримали лише 2,5 % населення країни.

Наполеон III до появи Італійського королівства як можливого майбутнього суперника Франції у Європі поставився прохолодно. У Римі він продовжував тримати французький гарнізон, що заважало завершенню об'єднання Італії. У 1862 р. Гарібальді здійснив відчайдушну спробу захопити Рим. Однак війська Віктора Еммануїла перешкодили йому в цьому, побоюючись загострення відносин із Наполеоном III.

Проте французи не змогли перешкодити приєднанню до Італії Венеції, яке відбулося за допомогою Пруссії. У квітні 1866 р. було укладено прусько-італійський договір про спільні дії проти Австрії. У червні того ж року, коли розпочалася австро-пруська війна, італійські війська увійшли до Венеціанської області. За підписанням пізніше договором Австрія була змушена визнати входження Венеції до складу Італійського королівства.

Тепер поза об'єднаною Італією залишався лише Рим із частиною Папської області. У 1867 р. Гарібальді із загоном добровольців пробився до Рима й розгромив папські війська. Однак французькі частини, які виступили на захист Папи, примусили гарібальдійців відступити. Усе це відбувалося в присутності італійської армії, яка не втручалася в події.

Об'єднання Італії завершилося в 1870 р., коли після поразки у франко-пруській війні та краху Другої імперії французький гарнізон залишив Рим. 20 вересня 1870 р. гарібальдійці увійшли до

Вступ гарібальдійців до Неаполя. Ф. Верфай

Джузеппе Гарібальді та Віктор Еммануїл II

міста, яке стало столицею Італійського королівства. Папські володіння відтепер обмежувалися Ватиканським палацом.

Висновки

У результаті об'єднання Німеччини та Італії було відновлено історичну справедливість: два численні й давні народи Європи отримали власну державність. Подолання політичної роздробленості створило сприятливі умови для розвитку німецького та італійського народів.

► У Німеччині об'єднання відбулося «згори», в Італії — завдяки об'єднанню дій «згори» і «знизу».

► Об'єднані Німеччина та Італія розгорнули боротьбу за те, щоб посісти гідне місце серед провідних держав Європи.

Запитання та завдання

1. У чому полягала малонімецька концепція об'єднання Німеччини? 2. Чиєю перемогою завершилася битва поблизу Садової біля Праги? 3. Коли утворився Північнонімецький союз? 4. Яка територія передавалася Сардинському королівству за франко-австрійською угодою 1859 р. у Вілла-Франко? 5. Які італійські землі увійшли до складу Сардинського королівства в 1860 р.? 6. Коли утворилося Італійське королівство?
- ✦ 7. Якими були передумови об'єднання Німеччини? 8. Яким був план об'єднання Німеччини О. фон Бісмарка? Як відповідно до нього відбувалося об'єднання німецьких земель? 9. Охарактеризуйте О. фон Бісмарка як політичного діяча. Якою є його роль в історії Німеччини? 10. Як відбувалося об'єднання Італії? 11. Напередодні походу «Тисячі» Гарібальді в 1860 р. до Сицилії К. Б. Кавур писав: «Я докладаю всіх зусиль, щоб перешкодити італійському руху стати революційним... Задля цього я здатний на все...». Як пояснити цю позицію Кавура, пам'ятаючи, що він був палким прихильником об'єднання Італії?
- ★ 12. Покажіть на карті основні події, пов'язані з об'єднанням Німеччини та Італії.
- ★ 13. Дж. Гарібальді, пояснюючи свою позицію під час боротьби за об'єднання Італії в 50—60-х рр. XIX ст., писав у своїх «Мемуарах»: «Відтоді, як я переконався, що Італія має йти за Віктором Еммануїлом, щоб звільнитися від іноземного панування, я вважав своїм обов'язком підкорятися його наказам, чого б це мені не коштувало, примушуючи навіть мовчати мою республіканську совість». Яким, на вашу думку, був вплив позиції Дж. Гарібальді та його послідовників на розгортання боротьби за об'єднання Італії?

§ 13. Австрійська та Російська імперії в 50—60-х рр. XIX ст.

- 1. Якими були особливості революції 1848—1849 рр. в Австрійській імперії? 2. Визначте причини, основні події та результати революції 1848—1849 рр. в Угорщині. 3. Якими були основні риси економічного, політичного й суспільного життя Російської імперії в 1815—1847 рр.?

Утворення Австро-Угорщини. 50—60-ті рр. XIX ст. стали складним періодом у розвитку Австрійської імперії. Вона поступово втрачала позиції впливової європейської держави. Болючим ударом для Австрії стала поразка у війні з Францією та П'ємонтом у 1859 р.,

Угорська державна опера. Будапешт.
Сучасний вигляд

унаслідок якої вона втратила одну зі своїх найбагатших провінцій — Ломбардію.

Напруженою залишалася ситуація в Угорщині. Режим терору, установлений у країні австрійцями після придушення революції 1848—1849 рр., не зміг подолати прагнення угорців до незалежності. У 1853 р. в країні виникли таємні групи, які підтримували зв'язки з Л. Кошутом і його прибічниками, що перебували за кордоном. Вони готувалися до збройного повстання проти австрійського панування та чекали сигналу від Л. Кошута. Одночасно з цим помірковане місцеве дворянство також виступало проти того, щоб Угорщина була однією з провінцій імперії, якою керували австрійські чиновники. Улітку 1861 р. в Пешті за дозволом Франца Йосифа II розпочалися засідання Державних зборів — місцевого законодавчого органу. Їх депутати стали одноставно вимагати відновлення незалежності Угорщини. Імператор розпустив бунтівне зібрання, але був змушений розпочати переговори з угорською опозицією. Улітку 1866 р. розпочалася австро-пруська війна, і переговори було призупинено.

У результаті поразки у війні Австрія була змушена назавжди піти з Німеччини та Італії (вона втратила Венецію). Це змусило віденський уряд піти на поступки Угорщині. У лютому 1867 р. було підписано австро-угорську угоду, яка перетворила Австрійську імперію на *дуалістичну* (подвійну) Австро-Угорську монархію, яка складалася з двох самостійних у внутрішніх справах держав.

2 **Участь Росії в Кримській війні.** У середині XIX ст. російський імператор Микола I вирішив скористатися занепадом Османської імперії, посиливши свій вплив на Близькому Сході та Балканському півострові, підвищити міжнародний статус своєї держави. Однак його плани перерозподілити європейські володіння Туреччини, яку він називав «хворою людиною Європи», викликали негативну реакцію у європейських країнах.

Кримська війна 1853—1856 рр. — війна, розпочата Росією проти Туреччини за панування в чорноморських протоках і на Балканському півострові, яка пізніше перетворилася на війну Росії з коаліцією держав у складі Великої Британії, Франції, Османської імперії та Сардинського королівства.

на Близькому Сході та Балканському півострові, підвищити міжнародний статус своєї держави. Однак його плани перерозподілити європейські володіння Туреччини, яку він називав «хворою людиною Європи», викликали негативну реакцію у європейських країнах.

Приводом до війни стали суперечки між католицькою та православною церквами щодо права опіки над християнськими святинами в Палестині. У червні 1853 р. російська армія без оголошення війни окупувала залежні від Туреччини дунайські князівства Мол-

давію та Валахію. У відповідь на це турецький султан, заручившись підтримкою Великої Британії та Франції, оголосив війну Росії.

Дії Росії викликали негативну реакцію у Європі, і вона опинилася в дипломатичній ізоляції. Турецькі війська спершу воювали вкрай невдало й зазнавали поразок від російської армії. 30 листопада 1853 р. російська ескадра під командуванням адмірала **Павла Нахімова** знищила вдвічі більшу турецьку ескадру в Синопській бухті. Турецька армія також була розгромлена російською в Закавказзі. Такий розвиток подій викликав занепокоєння у Європі. На початку березня 1854 р. Велика Британія та Франція висунули Росії ультиматум із вимогою вивести війська з дунайських князівств і, не отримавши відповіді, оголосили війну. Згодом до них приєдналося Сардинське королівство. Австрія, отримавши за договором із Туреччиною право зайняти дунайські князівства, розташувалася на кордоні 300-тисячну армію, також погрожувала Миколі I війною. Унаслідок цього він наказав вивести російські війська з Молдавії та Валахії, які незабаром окупували австрійці.

Тим часом командування союзної англо-французько-сардинської армії розробило план експедиції до Криму з метою захоплення Севастополя — головної військової бази російського чорноморського флоту. У вересні 1854 р. десант союзників висадився в Криму поблизу Євпаторії. Він був озброєний новітньою нарізною вогнепальною зброєю. До Криму вони прибули на парових суднах, на узбережжі прокладалися залізниці для доставки боєприпасів і продовольства. Російська армія нарізної зброї не мала, паровий флот і залізниці також були відсутні. Вона складалася із селян-рекрутів, якими командували офіцери з не завжди відповідним рівнем воєнної освіти.

Технічна відсталість російської армії робила перемогу у війні неможливою. У вересні—жовтні 1854 р. десант союзників завдав кілька поразок росіянам у Криму і взяв в облогу Севастополь. Облога міста тривала від 14 вересня 1854 до 30 серпня 1855 р. За значної переваги союзників і гострої нестачі боєприпасів (на десять гарматних пострілів союзників захисники міста відповідали одним) росіяни протрималися 349 днів. Однак численні подвиги, загибель солдатів і офіцерів виявилися марними. 30 серпня 1855 р. останні захисники залишили місто.

На інших фронтах події розвивалися більш успішно для російської армії. На Балтиці англо-французька ескадра не змогла захопити фортеці Кронштадт і Свеаборг. Вона також не здобула Соловецькі острови на Білому морі. Невдалою була спроба англійців і французів висадити десант під Петропавловськом-Камчатським. На Закавказзі російська армія в листопаді 1855 р. захопила турецьку фортецю Карс. Однак падіння Севастополя визначило результат війни. Новий російський імператор **Олександр II** (1855—1881), усвідомивши виснаження сил своєї держави війною, вирішив її припинити.

Битва на Малаховому кургані в Севастополі в 1855 р. Художник Г. Ф. Шукаєв

Оборона Севастополя. Художник М. М. Иванов

Поразку Російської імперії в Кримській війні закріпили умови Паризького договору, який вона підписала 30 березня 1856 р. За ним Росія повертала Туреччині захоплену фортецю Карс і передавала Південну Бессарабію залежній від турецького султана Молдавії. Росія позбавлялася права одноосібної опіки над християнами Молдавії, Валахії та Сербії. Союзники залишали Севастополь і Кримський півострів. Чорне море оголошувалося «нейтральним», Росія позбавлялася права утримувати тут свій військово-морський флот.

Поразка в Кримській війні для російської влади стала переконливим свідченням необхідності подолання відсталості країни.

3 Реформа 1861 р. Скасування кріпосного права в Росії. Поразка в Кримській війні для Олександра II обумовила потребу розв'язання питання про скасування кріпосного права. Тогочасна Росія була єдиною європейською країною, де використовувалася підневільна праця. Збереження кріпосного права означало б невідворотне перетворення Російської імперії на другорядну державу. До того ж кріпосне право, володіння «хрещеною власністю», дуже нагадувало рабство, що викликало осуд своєю аморальністю та негативно впливало на ставлення європейської громадськості до російської влади.

А втім, поступове поширення в російському суспільстві розуміння необхідності ліквідації кріпацтва не виключало гострих суперечок про те, як це здійснити. Ліберали вважали за доцільне здійснити селянську реформу таким чином, щоб створити сприятливі умови для розвитку ринкових відносин у сільському господарстві. Консерватори, які становили більшість поміщиків-землевласників, погоджувалися на реформу лише як вимушену поступку. Вони намагалися зберегти більшість землі й тривалу напівкріпосницьку залежність селян для забезпечення свого майбутнього. Селянська реформа, здійснена російською владою, стала наслідком компромісу, що мав задовольнити державні, поміщицькі й селянські інтереси. Насправді ж вона не влаштувала нікого.

Кріпосне право в Російській імперії було скасовано «Маніфестом 19 лютого 1861 р.», підписаним у цей день Олександром II. Одночасно він затвердив «Положення», що містило 17 актів, за якими здійснювалася селянська реформа. За «Маніфестом» селяни отримували особисту свободу й деякі громадянські права — одружуватися, відкривати торговельні й промислові підприємства, укладати майнові угоди тощо. У «Положенні» визначалися окремі питання реформи: розміри земельних наділів, повинності, викупна операція тощо. Усі селянські дореформені наділи вважалися власністю поміщика й були в селян на правах землекористування. За це вони, перебуваючи в становищі «тимчасовозобов'язаних», виконували низку повинностей на користь землевласника. Власником наділу селянин ставав після його викупу. Термін викупу землі чітко не визначався, а його умови передбачали, що 75—80 % вартості селянського наділу грошима або цінними паперами виплачувала поміщицька держава, а решту — сам селянин. Виплачена поміщику державою сума стягувалася із селянина протягом 49 років у розмірі 6 % річних. Усього селянам довелося заплатити близько 1,5 млрд рублів (за ринкової вартості землі — близько 500 млн рублів).

Олександр II

Незважаючи на те, що після реформи 1861 р. залишилися великі поміщицькі землеволодіння (30 тис. поміщиків мали 95 млн десятин землі, а 20 млн колишніх поміщицьких селян — 116 млн десятин), вона мала прогресивний характер, оскільки усунула перешкоди для швидкого економічного розвитку країни. На селі з'явилися заможні селяни, які використовували найману робочу силу, і бідняки, що шукали додаткових джерел заробітку. Завдяки цьому російські фабрики й заводи отримали джерело надходження дешевої робочої сили. Водночас реформа сприяла збільшенню внутрішнього ринку, що стало стимулом для розвитку промислового виробництва.

Селянська реформа 1861 р. та інші реформи 60—70-х рр. XIX ст. в Російській імперії мали характер запізнілої модернізації, здійсненої владою під тиском історичних обставин.

4 Реформи 60—70-х рр. XIX ст. в Російській імперії. Скасування кріпосного права обумовило необхідність подальших перетворень у Росії. У 1864 р. за земською реформою було створено виборні органи місцевого (земського) самоврядування в губерніях і повітах. Земські установи склалися з розпорядчих (повітові й губернські збори) і виконавчих (повітові й губернські управи) органів. До земств обирали депутатів від землевласників і селян. Сфера діяльності земств обмежувалася господарськими питаннями місцевого

Скасування кріпосного права. XIX ст.

Земські збори в провінції. Гравюра за малюнком К. Трутовського

значення: утримання шляхів, лікарень, шкіл, ветеринарної та агрономічної служб тощо. Незважаючи на це, їхня поява мала велике значення. У Російській імперії виникли самоврядні органи, які намагалися розв'язувати проблеми життя місцевих громад.

За зразком земської в 1870 р. відбулася міська реформа. У містах виникли безстанові органи міського самоврядування (думи), що обиралися на основі майнового цензу. Виборче право надавалося чоловікам, які володіли нерухомістю та сплачували податки з 25 років. Дума створювала міську управу — постійно діючий виконавчий орган. Міське самоврядування опікувалося благоустроєм міста, охороною здоров'я, народною освітою тощо. Завдяки міській реформі старі станові органи управління містами поступилися місцем новим, що ґрунтувалися на буржуазному майновому цензі.

Судова реформа 1864 р. ліквідувала дореформений становий (окремих для кожного стану), негласний (судові засідання відбувалися за зачиненими дверима, підсудні не мали захисників) суд. Нові судові статuti проголошували незалежність суду від адміністрації: суддю призначав уряд, але зняти з посади міг лише суд. Запроваджувався єдиний для всіх станів гласний суд. На засіданнях могли бути присутні преса й публіка. Уводився змагальний процес: обвинувачення підтримував прокурор, а захист — адвокат. Кримінальні справи розглядалися за участю присяжних засідателів від усіх станів (крім найманих робітників, слуг). Присяжні визначали винність підсудного, а голова суду й два судді виносили вирок. Однак поряд із цим зберігалися особливі волосні суди для селянства, суди для духовництва й військових. Судова реформа вирізнялася серед інших тим, що стала спробою підняти імперське судочинство до рівня тогочасної практики судочинства європейських країн.

У 1860 р. відбулася фінансова реформа, за якою створили Державний банк і зробили Міністерство фінансів єдиним розпорядником усіх прибутків і видатків. Більше повноважень отримав Державний контроль. Реформа позитивно вплинула на стан фінансів Російської імперії.

За освітньою реформою 1864 р. запроваджувалася єдина система безкоштовної початкової освіти. Право здобувати середню освіту в гімназіях надавалося представникам усіх станів. Однак навчання в середніх і вищих навчальних закладах залишалося платним. Було започатковано вищу освіту для жінок, для яких створювалися приватні вищі жіночі курси. Значення реформи полягало в ліквідації станового характеру освіти.

У 1865 р. відбулася цензурна реформа, за якою ліквідували попередню цензуру для оригінальних і перекладних творів невеликого обсягу, центральних періодичних видань, урядових і наукових видань. Реформа послабила тиск цензури в Москві та Петербурзі, але залишила незмінною цензуру літератури для народу й періодичних видань у провінції.

Із 1862 р. розпочалося здійснення військової реформи. Країну поділили на 16 округів і реорганізували центральне військове управління. Замість попередньої системи рекрутських наборів у 1874 р. запровадили загальну військову повинність для всіх чоловіків віком від 21 року. Термін служби в піхоті становив шість років, на флоті — сім років.

Розпочалося переозброєння російської армії. Гладкоствольну зброю замінили нарізною, розгорнули будівництво парового флоту.

У результаті здійснених заходів зросла боєздатність російської армії, а військова служба стала безстановою.

Висновки

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. криза Австрійської імперії привела до її перетворення на дуалістичну монархію — Австро-Угорщину.

► Кримська війна мала суттєвий вплив на міжнародні відносини у Європі. Зокрема, Росія втратила можливість відігравати провідну роль у справах континенту, яку зберігала після перемоги, здобутої над Наполеоном I.

► Реформи 60—70-х рр. XIX ст. в Російській імперії здійснювалися правлячою верхівкою, що обумовило їхню обмеженість. Жодних змін у політичній сфері Росії не відбулося. Вона залишалася абсолютною монархією, без представницьких органів влади, багатопартійності, чітко окреслених громадянських прав і свобод.

Запитання та завдання

1. Коли утворилася Австро-Угорська дуалістична монархія? 2. Які держави були противниками Росії в Кримській війні? 3. Коли було скасовано кріпосне право в Росії? 4. Кого називали «тимчасовозобов'язаними»? 5. Коли відбулася судова реформа? 6. Який термін військової служби в піхоті встановлювався військовою реформою?

★ 7. Як відбулося утворення Австро-Угорщини? 8. Охарактеризуйте причини, перебіг і результати Кримської війни. 9. Чому російський уряд змушений був провести селянську реформу? 10. Яке значення для розвитку Росії мали реформи 60—70-х рр. XIX ст.?

- ★ 11. Складіть таблицю «Реформи 60—70-х рр. XIX ст. в Російській імперії».

Назва, дата початку	Зміст реформи	Історичне значення

- ★ 12. Чи можна стверджувати, що реформи 60—70-х рр. XIX ст. сприяли «європеїзації» Росії? Свою точку зору обґрунтуйте.

§ 14. США в першій половині XIX ст. Громадянська війна 1861—1865 рр.

- 1. Коли утворилися США? 2. Яким був державний устрій США?

1 Суспільне та економічне життя США в першій половині XIX ст. На початку XIX ст. США були федерацією штатів, територія якої

Федерація — назва союзної держави, що складається з кількох державних утворень, кожне з яких, зберігаючи власні органи влади, підпорядковується загальнофедеративним органам влади.

простягалася на 2 тис. км уздовж Атлантичного узбережжя Північної Америки. Територія країни в 1803—1867 рр. збільшилася з 2,1 до 9,3 тис. км², а кількість населення — із 5,3 до 31,4 млн осіб. Швидко зростання території, дух вільного підприємництва, який панував у США, робили їх привабливими для переселенців. У 1820—1856 рр. до країни емігрувало понад 4,2 млн осіб.

Від XVII ст. до Північної Америки завозилися негри-раби з Африки. У цей період їхня кількість у складі населення США збільшилася з 1 млн осіб у 1800 р. до понад 4,4 млн осіб у 1860 р. Рабовласницька система господарювання існувала на Півдні країни. Працю негрів-рабів тут використовували на плантаціях бавовни, цукрової тростини, рису й тютюну. У 1808 р. було запроваджено заборону на ввезення нових рабів до США. Після цього рабів стали «розводити» тут, як худобу, для продажу або завозити контрабандою.

Аморальність рабовласництва призвела до появи руху **аболіціоністів**, які виступали за скасування рабства, вважаючи за гріх мати у власності людину. У 1816 р. вони придбали землі на узбережжі Африки та заснували державу Ліберія. Аболіціоністи збиралися викуповувати в плантаторів рабів, звільняти їх і перевозити сюди. Однак ця ідея не набула розвитку: рабовласники не бажали відмовлятися від дешевої робочої сили, а більшість негрів, що народилися в Америці, не бажали залишати її.

Негри-раби на плантації бавовни

Шлях на захід. XIX ст.

Перші будівлі колоністів. Середина XIX ст.

Аболіціоністи вели також роз'яснювальну роботу, видаючи книжки, газети й організовуючи мітинги. Деякі віддавали перевагу радикальним засобам боротьби та допомагали втечам рабів до вільних від рабовласництва штатів і Канади.

Корінне населення Америки, індіанців, різними шляхами позбавляли їхніх земель і, незважаючи на опір, поступово витісняли на захід. У 30-х рр. XIX ст. всіх індіанців, що залишилися на схід від річки Міссісіпі, силою переселили до *резервацій* — територій, відведених для проживання індіанців, за межами яких перебувати їм заборонялося.

Характерною рисою американського життя XIX ст. стало заселення переселенцями Дикого Заходу. На його неосвоєних землях вони засновували нові господарства та ставали *фермерами*. Це було для них утіленням «американської мрії» — уявлення про Америку як країну, де кожний завдяки власній рішучості, підприємливості та наполегливій праці може реалізувати власні прагнення.

Активне освоєння Заходу супроводжувалося появою тут поселень, які з часом перетворювалися на великі міста. Захід ставав ринком збуту для промисловості Півночі, а також джерелом сировини й продуктів харчування. Освоєнню країни сприяв розвиток транспорту. На початку XIX ст. з'явилося багато річкових пароплавів. Численні канали об'єднали річки між собою та з узбережжям Атлантичного океану. У 1830 р. відкрилася перша залізниця завдовжки 64 км, а на кінець 50-х рр. XIX ст. США вийшли на перше місце у світі за її загальною довжиною в країні.

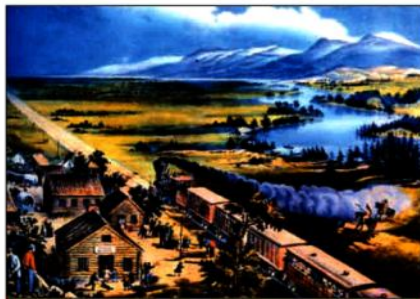
Переважна більшість населення США в першій половині століття працювала в сільському господарстві: на Півночі та Сході переважали сімейні ферми, на Півдні — плантаторські господарства.

Аболіціонізм — суспільний рух у США наприкінці XVIII — у XIX ст. за ліквідацію рабства негрів.

Фермер — орендар або власник землі, який веде на ній господарство головним чином власною, а також найманою працею.

Фермери вперше випробовують сталевий плуг. XIX ст.

Залізниця, що прямує в західному напрямку. XIX ст.

У першому десятилітті XIX ст. на Півночі США розпочалася промислова революція. У 1808 р. в країні працювало лише 15 бавовняних фабрик, а на середину століття кількість фабрик і заводів збільшилася в кілька разів.

У результаті промислової революції сформувалися нові верстви американського суспільства — промислова буржуазія та наймані робітники. Праця в промисловості в той час була тимчасовою з метою накопичення коштів. Чимало майбутніх американських магнатів були вихідцями з «низів». Зокрема, Ендрю Карнегі, залізничний і сталеплавильний магнат другої половини XIX ст., починав свій трудовий шлях у 12 років підсобним робітником на текстильній фабриці. Американське суспільство було дуже рухливим. Американці легко змінювали місце проживання та заняття, якщо бачили можливість отримати більший прибуток.

2 Політичне життя США. Політичне життя характеризувалося формуванням двопартійної системи, завдяки якій виборну посаду обіймав представник партії, що отримала відносну більшість голосів виборців. Першими політичними партіями США стали *федералісти* (послідовники Джорджа Вашингтона, які виступали за міцну федеральну владу, захищали інтереси торговельної та фінансової буржуазії, а також частково багатих плантаторів) і *демократичні республіканці* (прибічники Томаса Джефферсона, які виступали за зміцнення влади штатів і спиралися на підтримку фермерів та інших верств населення із середніми прибутками).

У 1828 р. утворилася *Демократична партія*, яка існує в США й сьогодні. Вона не була прямим спадкоємцем демократичних республіканців, але також підтримувала ідею збільшення повноважень влади штатів. За часів президентства **Джона Адамса** (1825—1829 рр.) його прихильники заснували партію *Національних республіканців*, що поділяла позиції колишніх федералістів, які припинили діяльність раніше.

Упродовж наступних років американські політичні партії набиралися досвіду, училися працювати з виборцями й здобувати їхню підтримку. Вони створювали мережу місцевих організацій у штатах, проводили партійні з'їзди, де висували кандидатів на виборні посади, збирали кошти на передвиборчі кампанії тощо. Напередодні президентських виборів, раз на чотири роки, відбувалися національні партійні з'їзди, які затверджували кандидатів на посаду президента.

У 1841 р. спадкоємицею національних республіканців стала нова партія вігів. У Демократичній партії в цей час посилювався вплив представників рабовласницького Півдня. Вігі були схильні до пошуку компромісу з ними. У ситуації загострення протиріч між Північчю та Півднем зростала потреба в політичній силі, яка буде рішуче протистояти демократам.

У 1854 р. в Чикаго було створено Республіканську партію, яка існує в США й сьогодні. Її першим лідером став **Авраам Лінкольн** (1809—1865). До складу Республіканської партії увійшло чимало колишніх вігів. Республіканців підтримували фермери, підприємці та наймані робітники Півночі й Заходу.

Ставлення обох партій до однієї з основних тогочасних проблем — рабства — суттєво відрізнялося. Демократи вважали, що кожний штат має сам вирішувати, чи дозволяється на його території рабство. Республіканці не вимагали негайного скасування рабовласництва, однак виступали за його непоширення на нових землях Заходу.

Джон Адамс

Авраам Лінкольн

3

Територіальна експансія США. У 1803—1867 рр. американський уряд різними засобами здійснював територіальну експансію в Північній Америці. У 1803 р. за президентства Томаса Джефферсона США зробили перше велике територіальне придбання, купивши за 15 млн доларів колонію Луїзіана у Франції. Наполеон Бонапарт, що погодився на це, уважав за краще поповнити бюджет країни, ніж утримувати ці далекі землі. У результаті приєднання Луїзіани США збільшили свою територію вдвічі й отримали великий порт Новий Орлеан.

Експансія — збільшення зони впливу або панування в різних сферах (територія, економіка, політика) шляхом захоплення земель, ринків збуту, джерел сировини інших держав.

Під час англо-американської війни. Битва на Квінстонській височині. 1812 р.

Під час американсько-мексиканської війни. Облога Веракрус. 1847 р.

У 1812—1814 рр. США вели війну з Великою Британією, намагаючись відібрати в неї Канаду. Однак після того як британський десант захопив Вашингтон, а флот бомбардував портові міста, США погодилися визнати існуючий кордон і відмовилися від своїх намірів. У 1818 р. британці віддали США свою колонію Ред-Рівер. США вирішили скористатися слабкістю Іспанії у зв'язку з Війною за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці. У 1813—1819 рр. США частинами окупували півострів Флориду, а здійснивши це, сплатили за нього іспанцям 5 млн доларів. Після цього вони стали стрімко просуватися на захід, до Тихого океану.

Чимало американських переселенців після здобуття Мексикою незалежності від іспанців оселилися на півночі країни. У 1836 р. в результаті повстання американці проголосили створення незалежної від Мексики держави Техас. Мексиканська влада була змушена визнати її. Через дев'ять років Техас увійшов до складу США як новий штат. Це стало причиною американсько-мексиканської війни 1846—1848 рр. Зазнавши в ній поразки, Мексика втратила не лише Техас, а й усі свої північні землі, що становило 55 % території держави, отримавши у вигляді компенсації 15 млн доларів. Тут було створено штати Аризона, Каліфорнія, Невада, Нью-Мексико та Юта.

У 1846 р. за договором між США та Великою Британією було остаточно визначено північний кордон з англійськими володіннями в Канаді. До США перейшли північно-західні території, де було пізніше створено штати Орегон, Вашингтон та Айдаго. У 1853 р. американці за 10 млн доларів придбали в Мексики територію Месильї.

Останнім великим придбанням США стали Аляска й Алеутські острови, куплені в 1867 р. в Російській імперії за 7,2 млн доларів.

4 Наростання «неминучого конфлікту» в США. Проблема рабовладництва була найскладнішою для тогочасного американського суспільства. В одній державі одночасно існували дві системи — рабства й вільного ринку, капіталів і робочої сили. У 50-х рр. XIX ст.

розвиток США призвів до загострення відносин між Північчю та Півднем.

У той час, коли охоплена промисловою революцією Північ швидко розвивалася, низька продуктивність праці рабів аграрного Півдня гальмувала розвиток країни. Використання дешевої (майже безкоштовної) праці рабів дозволяло плантаторам отримувати величезні прибутки за мінімальних витрат. У підприємців Півночі, що оплачували найману робочу силу, це викликало заздрість і протести. Плантатори Півдня поставляли бавовну для європейських, особливо британських, споживачів й отримували звідти більшість машин та обладнання. Це руйнувало внутрішній ринок США, зачіпало інтереси підприємців Півночі. Якщо тут ставлення до рабства було негативним, то на Півдні переважали уявлення, що «негр не є рівним білій людині, а рабська покірність вищій расі — це його природний і нормальний стан».

Протиріччя стали загострюватися з приєднанням до США нових територій на Заході. Плантатори Півдня, маючи значні кошти, скуповували тут кращі ділянки землі. Це викликало обурення простих фермерів, які вимагали від влади заборонити поширення рабства в штатах Заходу. Однак країною керували представники Півдня, які не поспішали це робити.

У 1861 р. президентом США було обрано лідера Республіканської партії **Авраама Лінкольна**. Республіканці були прибічниками обмеження рабства територією південних штатів, вважаючи, що з часом це призведе до краху плантаторських господарств. Плантатори Півдня вбачали в цих планах загрозу своєму існуванню та взяли курс на відокремлення від США й створення окремої держави, де буде узаконено рабство.

Перемога Лінкольна на президентських виборах означала втрату плантаторами всієї повноти влади і стала сигналом до відокремлення Півдня від США. У лютому 1861 р. утворилася *Конфедерація Американських Штатів* з 11 рабовласницьких штатів Півдня, що оголосили про вихід зі складу США. Своїм президентом вони обрали Джефферсона Девіса, а столицею проголосили місто Річмонд у Вірджинії.

5 Громадянська війна в США. 12 квітня 1861 р. конфедерати захопили форт Самтер, який перебував під владою федералів. У відповідь на це А. Лінкольн оголосив про призов до армії США

Авраам Лінкольн зачитує акт про скасування рабства

Джефферсон Девіс

75 тис. добровольців і запровадження морської блокади Півдня. Ці події започаткували Громадянську війну 1861—1865 рр. у США. Під

Конфедерація — союз окремих суверенних держав, об'єднаних спільними керівними органами, створений із певною метою, переважно зовнішньополітичною та воєнною.

час війни Північ мала перевагу над Півднем за кількістю населення та економічним потенціалом. Однак після початку війни на бік конфедератів перейшло близько третини офіцерів і генералів армії США, які походили з Півдня. Усі чоловіки Півдня мали

добру воєнну підготовку, оскільки їм часто доводилося придушувати повстання рабів.

Потенціал ворогуючих сторін у Громадянській війні 1861—1865 рр. у США, %

Показники	Південні штати (конфедерати)	Північні штати (федерали)
Кількість населення	29	71
Кількість чоловіків призовного віку	19	81
Промислове виробництво	7,4	92,6
Мережа залізниць	25	75

На першому етапі війни в 1861—1862 рр. ініціативу утримував Південь. Федерали, що вели боротьбу за відновлення єдності країни, уникали дій, які в майбутньому могли ускладнити їхні відносини з Півднем. Це дозволило конфедератам, армію яких очолював талановитий генерал

Громадянська війна — збройна боротьба за державну владу між соціальними групами всередині країни.

Громадянська війна в США 1861—1865 рр. — війна між 11 рабовласницькими штатами Півдня, які вийшли зі складу Союдної федерації (конфедератами) і федеральним урядом Сполучених Штатів (федератами).

Роберт Лі (1807—1870), досягши суттєвих успіхів і навіть створити загрозу столиці федералів — Вашингтону. Найбільшим досягненням федералів стало здобуття одного з найбільших портових міст Півдня — Нового Орлеана — у квітні 1862 р.

Виникла загроза втручання у війну на боці Конфедерації Великої Британії, яка не бажала втрачати своїх постачальників бавовни та ринки збуту товарів на Півдні.

«Неминучий конфлікт» — поняття, що використовується в історії США для протистояння захисників і противників рабства в країні.

У Канаді почали зосереджуватися британські війська, очікуючи на вирішальні успіхи конфедератів, щоб вступити у війну.

У таких умовах адміністрація А. Лінкольна почала діяти більш рішуче. У травні 1862 р. Конгрес США прийняв закон про *гомстеди*, за яким будь-який американець, що не воював проти Півночі, міг отримати землю з державного фонду і за умови, що оброблятиме її п'ять років, стати її власником. Цей закон забезпечив підтримку федерального уряду в аграрних штатах Заходу.

Бій армії В. Шермана в Джорджії
24 червня 1864 р.

Атака кавалерії під командуванням
Т. Рузвельта

22 вересня 1862 р. А. Лінкольн оголосив, що від початку 1863 р. рабство на Півдні скасовується, а колишні раби як вільні громадяни можуть вступати до федеральної армії. Оскільки раби були власністю своїх господарів, яка за американськими законами вважалася недоторканою, А. Лінкольн був змушений використати повноваження головнокомандувача й підписати 1 січня 1863 р. Прокламацію про звільнення рабів.

ІЗ ПРОКЛАМАЦІЇ ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ РАБІВ ПРЕЗИДЕНТА А. ЛІНКОЛЬНА

Я, Авраам Лінкольн, президент Сполучених Штатів, владою головнокомандувача армією і флотом... наказую й оголошую, що всі особи, які вважалися рабами... від цього часу і в подальшому вільні, і що виконавча влада Сполучених Штатів, із військовою та морською владою включно, буде визнавати й охороняти свободу названих осіб... Оголошую і доводжу всім до відома, що такі особи, відповідно умовам, будуть зараховані на військову службу Сполучених Штатів...

Підсумовуючи, я висловлюю щире переконання, що цей акт справедливості виправданий перед Конституцією воєнною необхідністю. Я звертаюся до гідної поваги думки людства та милості всемогутнього Бога.

- ? 1. Як президент використав свою владу головнокомандувача для звільнення рабів? 2. Чому, на вашу думку, воєнна необхідність вимагала звільнення рабів?

Завдяки звільненню рабів і наданню їм дозволу вступати до війська на кінець війни у федеральній армії перебувало близько 200 тис. негрів. Від цього часу громадянська війна стала не лише боротьбою за збереження єдності країни, а й проти рабства.

Здійснені заходи дозволили федералам у 1863—1865 рр. досягти перелому в ході війни й узяти до своїх рук воєнну ініціативу. Армія конфедератів генерала Р. Лі в цей період стала відчувати нестачу людей, спорядження та боєприпасів, обумовлену обмеженістю економічного потенціалу Півдня. 1—3 липня 1863 р. в битві під Геттісбергом у Пенсильванії федеральна армія генерала **Улісса Гранта** (1822—1885) завдала вирішальної поразки конфедератам і примусила їх відступити. Ця битва стала поворотним пунктом війни.

Улісс Грант керує захопленням форту Донельсон. 1862 р.

Битва під Геттісбергом. 1863 р. Літографія

У 1864—1865 рр. Грант успішно реалізував грандіозний план розгрому конфедератів у чотирьох одночасних операціях. У результаті цього генерал Р. Лі був змушений 9 квітня 1865 р. поблизу

«Реконструкція» Півдня — перетворення в південних штатах, здійснювані федеральним урядом США з метою ліквідації органів влади, установ, законів і традицій, що склалися там у період панування плантаторів. Розпочалася в березні 1867 р. і фактично завершилася весною 1877 р.

містечка Аппоматтокс, де федерали оточили залишки його солдатів, підписати з У. Грантом акт про капітуляцію головної армії конфедератів. Фактично війну було завершено. Через деякий час капітулювали також інші армії Півдня.

Один із найтрагічніших пострілів цієї війни пролунав 14 квітня 1865 р. у вашингтонському театрі Форда, коли прибічник конфедератів, актор Джон Бутс, пострілом із револьвера смертельно поранив президента А. Лінкольна. Наступного дня президент помер. Проте це вже не змінило результатів війни.

Громадянська війна стала найкровопролитнішою в історії США. Конфедерати втратили в ній 258 тис. осіб, а федерали — 360 тис. осіб. Війна закріпила провідну роль Півночі в економічному та політичному житті країни. Було збережено єдність США як держави. Було зруйновано основи плантаційного господарства й остаточно визначено фермерський шлях розвитку американського сільського господарства.

6 «Реконструкція» Півдня. Після завершення Громадянської війни відповідно до законів, прийнятих республіканською більшістю Конгресу США, у південних штатах розпочалися перетворення — так звана *«реконструкція» Півдня*. За «Законом про воєнну «реконструкцію»» (1867 р.) територію колишніх бунтівних штатів Півдня поділили на п'ять військових округів, очолюваних генералами федеральної армії. Під наглядом командувачів округами в кожному штаті на основі загального виборчого права (включно з неграми)

обиралися місцеві законодавчі збори, які розробляли нові демократичні конституції. Вони мали затвердити прийнятну Конгресом США в червні 1866 р. 14-ту поправку до Конституції, за якою право голосу надавалося всім чоловікам — жителям США віком від 21 року (за винятком індіанців), і 13-ту поправку про скасування рабства. Після цього бунтівні штати Півдня знову приймалися до Союзу, а військова адміністрація ліквідовувалася. Усіх, хто брав участь у війні на боці конфедератів, позбавляли права обіймати будь-які посади.

Після виконання умов «Закону про воєнну «реконструкцію» Конгрес знову відновив у складі Союзу в 1868 р. Арканзас, Південну Кароліну, Північну Кароліну, Луїзіану, Джорджію, Алабаму та Флориду, у 1870 р. — Міссісіпі, Техас і Вірджінію.

Під час здійснення «реконструкції» Півдня землі всіх плантаторів, які брали участь у війні, було примусово продано з аукціонів. Однак більшість плантаторів, які залишилися без рабів, самі продали свої землі. У результаті на Півдні значно збільшилася кількість фермерських господарств. Одночасно з цим чимало колишніх рабів, не маючи освіти, спеціальності, землі й засобів до існування, були приречені на злидні та економічну залежність від білих. У результаті цього *афроамериканці*, як тепер називали колишніх негрів-рабів, утрачали політичну активність і ставали джерелом постійного соціального напруження в регіоні. Чимало колишніх плантаторів та їхніх прихильників не змирилися з новим становищем білих і колишніх негрів-рабів. У 1866 р. на Півдні виник *Ку-клукс-клан* — таємна організація, метою якої було протидіяти «реконструкції» Півдня шляхом поширення переконань у перевазі білої людини. Члени товариства, одягнені в білі балахони з каптурами, залякували афроамериканців, перешкоджаючи їхній участі в голосуванні. У зв'язку з проявами куклукскланівцями актів насильства до чорношкірих у 1870—1871 рр. були прийняті закони щодо припинення діяльності товариства.

Афроамериканці — назва, що використовується щодо громадян США африканського походження.

Зокрема, «Закон про нагляд», прийнятий Конгресом США в 1871 р., передбачав суворі покарання щодо тих, хто зазіхав на громадянські права колишніх рабів.

У 1872 р. федеральна влада, уважаючи основні завдання «реконструкції» Півдня виконаними, здійснила кроки для досягнення примирення з колишніми противниками. Конгресом було прийнято «Закон про загальну амністію», який відновлював у політичних правах усіх колишніх прибічників Конфедерації, за винятком 500 осіб.

На президентських виборах 1876 р. кандидати від демократів і республіканців набрали однакову кількість голосів. За домовленістю між Демократичною та Республіканською партіями президентом США став республіканець **Розерфорд Гейз**. Однак за підтримки де-

Генерал Роберт Лі підписує акт про капітуляцію. 1865 р.

Вірґінія в руїнах після Громадянської війни в США

мократів він вивів із Півдня останні частини федеральної армії та фактично відмовився від відповідальності центральних органів влади за дотримання громадянських прав афроамериканців. Компроміс демократів і республіканців 1877 р. вважається датою завершення «реконструкції» Півдня.

Висновки

Упродовж першої половини XIX ст. за показниками свого економічного розвитку США стали однією з провідних держав світу, посівши друге місце після Великої Британії за часткою у світовому промисловому виробництві.

► У результаті територіальної експансії США перетворилися на трансконтинентальну державу, яка простягалася через увесь Північноамериканський континент від Атлантичного до Тихого океану.

► Громадянська війна 1861—1865 рр. призвела до розв'язання «неминучого конфлікту» на користь Півночі. Вона закріпила її провідну роль в економічному й політичному житті країни.

Запитання та завдання

1. Що таке федерація? 2. Коли утворилася Демократична партія? 3. Якій державі належала Луїзіана до придбання її США? 4. Коли президентом США було обрано А. Лінкольна? 5. Скільки американських штатів у лютому 1861 р. утворили Конфедерацію? 6. Коли розпочалася «реконструкція» Півдня?
- ★ 7. Якими були особливості суспільного та економічного життя США в першій половині XIX ст.? 8. Як відбувалося становлення двопартійної політичної системи в США? 9. Як відбувалося збільшення території США в 1803—1867 рр.? 10. Чому відносини між Північчю та Півднем у 50-х рр. XIX ст. набули характеру неминучого конфлікту? 11. Як відбувалася Громадянська війна в США? 12. Що таке «реконструкція» Півдня? Які зміни вона спричинила в південних штатах?
- ★ 13. Покажіть на карті основні події, пов'язані з розгортанням Громадянської війни в США.
- ★ 14. Чому не вдалося довести до кінця радикальну «реконструкцію» Півдня?

ТЕМА IV. УТВЕРДЖЕННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА В ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВАХ СВІТУ

§ 15. Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку країн Європи та Америки в другій половині XIX ст.

- 1. Що таке промислова революція (переворот)? Коли і де вона почалася?
2. Назвіть основні тенденції розвитку провідних країн Європи та Америки в першій половині XIX ст.

1 **Соціально-економічний розвиток.** Остання третина XIX ст. — початок XX ст. характеризувалися подальшим розвитком індустріального суспільства у провідних країнах світу.

За цей період промислове виробництво зросло майже втричі. Особливо швидко розвивалася важка промисловість. Виплавка **сталі, чавуну**, видобуток вугілля, виробництво машин та обладнання стали показниками могутності країни.

Індустріалізація — створення великої машинної індустрії, що виготовляє машини та обладнання і є базовою для подальшого розвитку промисловості.

Виплавка сталі, млн тонн

Рік	Англія	Франція	Німеччина	США
1871	0,3	0,08	0,25	0,07
1900	4,9	1,56	6,6	10,2

Виплавка чавуну, млн тонн

Рік	Англія	Франція	Німеччина	США
1871	6,6	0,9	1,56	1,7
1900	9	2,7	8,5	13,8

Видобуток вугілля, млн тонн

Рік	Англія	Франція	Німеччина	США
1871	117	13,3	37,9	41,9
1900	225	33,4	149,8	240,8

Найбільших успіхів було досягнуто в металургії, машинобудуванні, транспорті. Разом із появою нових галузей промисловості — електротехнічної, хімічної тощо — це докорінно змінило повсякденне життя людей.

Розгортання *індустріалізації*, тобто створення великих підприємств, потребувало нових форм організації

Акціонування — об'єднання капіталу кількох власників із подальшим отриманням прибутку та розподілом його залежно від внесеної частки.

Американці купують шкіри в індіанців

Вплив монополії на роботу Конгресу.
Карикатура XIX ст.

виробництва та великих фінансових інвестицій. Для залучення капіталу з метою розв'язання великих економічних завдань набуло поширення *акціонування*.

Значні фінансові ресурси, зосереджені в руках вузького прошарку банкірів і промисловців, зумовили їхнє панування в економічному та політичному житті суспільства. Цей вузький прошарок дістав назву «фінансова олігархія».

Створення великої машинної індустрії привело до концентрації виробництва і виникнення нових форм виробничих об'єднань — картелів, синдикатів, трестів, концернів, тобто *монополій*.

Монополія — це встановлення підприємцем або групою підприємців контролю над однією чи кількома галузями виробництва з метою збільшення прибутків і ліквідації конкуренції.

Раніше за інші країни цей процес розпочався в США і згодом набув найбільшого розмаху. Монополії намагалися встановити своє панування на ринку в провідних галузях промисловості.

Їм ставало дедалі тісніше в національних кордонах від «надлишку» капіталу. Експансія його в слабкорозвинені країни давала можливість одержувати вищі прибутки.

Монополізація промисловості стала серйозним випробуванням принципу ринкової економіки — вільної конкуренції. Вона призвела й до зміни ділових взаємин підприємців. В окремих галузях господарства монополісти почали обмежувати вільну конкуренцію, а іноді й гальмували поширення прогресивних технологій. Проте монополізація не знищила конкуренцію, вона лише перенесла її в іншу площину: боротьба між монополістичними об'єднаннями розгорталася вже на світовому ринку.

Стрімке зростання промисловості, з одного боку, зумовило розширення внутрішніх ринків, а з іншого — сприяло зростанню зовнішньої торгівлі. Національним виробникам було тісно на внутрішньому ринку (товарів вироблялося більше, ніж їх міг купити власний споживач), і вони прагнули завоювати нові ринки збуту. Це зумовлювало гостру боротьбу за контроль над ринками. Найбільш

На вулицях
Нью-Йорка.
Кінець XIX ст.

поширеним став демпінг, тобто імпорт тих чи інших товарів за заниженими цінами з метою знищити конкурентів, захопити ринок, а вже потім диктувати свої умови. У відповідь на захист національного виробництва ставала держава, яка почала обмежувати доступ іноземних товарів. Така державна політика (побудована на захист власного виробника), що змінила вільну торгівлю (фритредерство), дістала назву *протекціонізм*.

Обмеження торгівлі, висока вартість доставки товару і, відповідно, зростання собівартості зумовили появу нового явища в економічному розвитку. Замість вивезення товару промислово розвинені країни почали вивозити капітал у ті країни, де прибуток був значно вищим. Вивезення капіталу стало вагомим чинником у формуванні світового ринку. Лідерами у вивезенні капіталу були Англія, Франція, Бельгія, США та ін.

Ще однією важливою тенденцією в розвитку провідних країн світу було зростання ролі держави в економічних процесах. Держава з «нічного охоронця» перетворювалася на регулятора економічних процесів. Державні субсидії, замовлення, регулювання ставали вагомими чинниками економічного розвитку, особливо в тих країнах, де промисловий розвиток розпочався пізніше, — Німеччині, Росії, Італії, Австро-Угорщині, Японії.

Зростання ролі держави зумовило збільшення частки державних службовців, які обслуговували державний апарат (чиновники) або виконували соціальне замовлення держави (учителі, викладачі тощо).

Частка провідних країн світу в промисловому виробництві на 1900 р., %

Країна	%	Країна	%
Велика Британія	18,5	Росія	8,8
США	23,6	Австро-Угорщина	4,7
Німеччина	13,2	Італія	2,5
Франція	6,8	Інші країни	21,9

Завершення становлення нової економіки спричинило значні соціальні зміни. Сформувалися основні групи індустріального суспільства — підприємці та наймані робітники. У середовищі різних соціальних груп формувалася прошарок суспільства, який згодом ді-

Вирощування бавовни

Дитяча праця. Друга половина XIX ст.

став назву «середній клас» — це люди з певним достатком, майном, рівнем освіти та статусом у суспільстві. Чим ширше база середнього класу, тим більш стабільне суспільство.

2 Розвиток сільського господарства. У розвитку сільського господарства чітко визначилися два напрямки господарювання: фермерський, поширений у США й Канаді, та прусський (еволюція поміщицького господарства). Сутність цих напрямків полягала в переході сільського господарства від натурального до товарного.

Фермерський шлях передбачав здійснення цього процесу відразу, тоді як прусський полягав у поступовому пристосуванні існуючих відносин до потреб ринкової економіки. Для Європи було характерним поєднання цих напрямків. Це пояснюється тим, що земельна аристократія, яка відігравала провідну роль у країнах Центральної та Східної Європи, чинила активний опір необхідним змінам. Незалежно від того, у який спосіб розвивалося сільське господарство, виробництво його продукції помітно зросло, проте воно не встигало за розвитком промисловості та зростанням міст. У результаті європейські країни були основними імпортерами сільгосппродукції з Америки та Росії.

Сільське господарство європейських країн, що базувалося на дрібному селянському господарстві, починаючи від 70-х рр. XIX ст. вразила тривала криза. Розвиток транспорту привів до того, що сільськогосподарська продукція із США, Канади, Аргентини, Австралії була значно дешевішою за європейську.

Європейські селяни, потрапивши в лещата конкуренції, масово розорялися, продавали свої ділянки, майно й переселялися до міст, де поповнювали найбідніші верстви міського населення. В Англії такий прошарок суспільства, як селянство, узагалі зник.

Ті, хто зміг витримати конкуренцію, були змушені пристосовувати своє господарство до вимог ринку, запроваджувати нові технології.

3 Колоніальна експансія. Завершення становлення індустріального суспільства. Від часу Великих географічних відкриттів формування світової системи господарства на основі експансії європейського

капіталу нерідко здійснювалося насильницькими методами. Європейці активно підкорювали своїй владі народи та країни Африки, Азії, перетворюючи їх на свої володіння. На межі XIX—XX ст. завершився процес створення *колоніальних імперій*.

Вони стали основною ознакою великих держав — Великої Британії, Франції, Німеччини, США, Росії, Японії. Колонії стали джерелом ресурсів і гарантованим ринком збуту товарів.

Колоніальна імперія — велика держава (метрополія) із залежними територіями (колоніями), які зазнають нещадного пограбування та експлуатації.

Отже, наприкінці XIX ст. в країнах Західної та Центральної Європи й Північної Америки завершився процес становлення індустріального суспільства. Ці країни утворювали зону «передового розвитку». Країни Південної, Південно-Східної та Східної Європи, Росія, Японія стали на шлях індустріального розвитку дещо пізніше.

Решта країн лишалися економічно відсталими. Наявний у них традиційний (аграрний) спосіб виробництва не забезпечував розвитку. Під цим кутом зору можна говорити про певні позитивні риси колоніалізму, який руйнував старе, традиційне господарство та включав колонії у більш прогресивний на той час економічний процес. Згодом це пришвидшило розвиток відсталих регіонів.

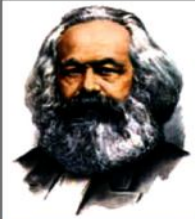
Розміри колоніальних володінь та кількість населення великих держав

Країна	1875 р.		1900 р.	
	Площа, млн км ²	Населення, млн осіб	Площа, млн км ²	Населення, млн осіб
Велика Британія	22,5	250	32,7	370
Франція	1	6	11	50
Німеччина	—	—	2,6	12
США	1,5	0,05	1,9	9
Японія	—	—	0,03	2,8

4 Політичний розвиток. Робітничий рух. Незважаючи на значну кількість революцій у XVIII—XIX ст., у Європі зберігалось чимало пережитків минулого. Тут утворилося лише три республіки — Франція, Швейцарія, Сан-Маріно, в інших державах так і залишилася монархія. У політичному житті важливу роль продовжувала відігравати родова аристократія, яка становила військову еліту та державну бюрократію. Більшість населення була усунена від участі в політичному житті.

Бюрократія — система управління, за якої перевага віддається формальностям, а не змісту діяльності.

Економічні зміни, які відбулися під впливом промислової революції, привели до того, що найчисленнішим класом суспільства стали наймані робітники. На відміну від селян і ремісників вони були позбавлені власних засобів виробництва, а отже, гарантованих можли-

Карл Маркс

Володимир
Ульянов (Ленін)

востей до існування. Вони заробляли собі на життя, продаючи свою робочу силу власникам підприємств, і були постійними жертвами нестійкого розвитку ринкової економіки: економічні піднесення змінювалися кризами. Втрата роботи була для них справжньою життєвою катастрофою, відкидала до межі голодного існування.

Природне прагнення робітників до соціальної стабільності спричинило масовий робітничий і соціалістичний рух, домінуючою ідеологією якого в другій половині XIX ст. став марксизм.

У 1868 р. англійські профспілки об'єдналися в Британський конгрес тред-юніонів. Перша соціал-демократична партія виникла в Німеччині в 1875 р. У 80-ті рр. XIX ст. такі партії були створені в Бельгії, Англії, Голландії, Австрії та інших країнах.

Спочатку уряди провідних європейських держав дивилися на конфлікт між робітниками й роботодавцями як на проблему, що їх не стосується. Проте організованість, розмах і могутність робітничого руху перетворили цю проблему на одну з головних в останній чверті XIX ст. Уряди почали перейматися тим, як зберегти соціальну стабільність та уникнути соціального вибуху або революції.

Наприкінці XIX ст. робітничий рух досяг значних успіхів у відстоюванні прав робітників і став більш організованим. Майже в усіх країнах були створені профспілки й соціал-демократичні партії, які координували свою діяльність у межах *II Інтернаціоналу* (1889—1914 рр.). У робітничому русі з'явився ще один інструмент впливу на уряди країн — робітнича солідарність працівників різних країн.

Вплив Інтернаціоналів на робітничий рух другої половини XIX — початку XX ст. не був визначальним. Так, якщо на початок століття у Європі налічувалося 100 млн. промислових робітників, то кількість членів партій, що входили до II Інтернаціоналу, не перевищувала 4,2 млн осіб. У той же час членами профспілок були 8,5 млн осіб, а членами кооперативів — 4,5 млн.

Практика робітничого руху та революційної боротьби наприкінці XIX ст. засвідчила, що частина положень теорії марксизму в реальному житті не спрацьовує, а теоретична спадщина містить значні суперечності. Висновки «Маніфесту Комуністичної партії» не підтверджувалися життям: становище пролетаріату не погіршувалося, сам капіталізм не розвалювався тощо. Ще в 1885 р. Ф. Енгельс писав: «Старе суспільство могло б мирно врости в нове в таких країнах, де народне представництво зосереджує в руках усю владу, де конституційним шляхом можна здійснити все що завгодно, якщо маєш за собою більшість народу...». До таких країн він спочатку відносив Англію та США, згодом — Голландію, Швейцарію, Францію.

Протиріччя привели до розколу серед прихильників марксизму. *Ліві* марксистки продовжували відстоювати ідеї «Маніфесту Комуністичної партії», *праві* — ідеї, що висловлювали К. Маркс і Ф. Енгельс наприкінці свого життя, а *центристи* прагнули дотримуватися духу й кожної букви марксизму.

Так, **Едуард Бернштейн** (1850—1932) доводив, що в міру розвитку капіталізму його соціально-економічна система набуває здатності пристосовуватися до нових умов. Це, на його думку, проявляється в ослабленні періодичних криз, пом'якшенні соціальних протиріч та ускладненні соціальної структури суспільства, покращенні економічного й політичного становища пролетаріату тощо. Із цього він робив висновок, що краху капіталізму не буде.

Із критикою Е. Бернштейна виступив **Карл Каутський** (1854—1938), який назвав його ревізіоністом (від латин. *revisio* — перегляд). Він стверджував, що лише «соціалістичне суспільство дасть своїм членам добробут і забезпеченість... а також є основою для вищої свободи». У той же час К. Каутський, виступаючи за соціалістичну революцію, говорив про її віддалену перспективу й віддавав перевагу боротьбі за соціальні реформи.

У свою чергу, ліві марксистки продовжували говорити про світову соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату, про те, що капіталістичне суспільство скоро загине.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в міжнародній соціал-демократії розгорнулася боротьба між бернштейніанцями з одного боку та революційним (лівим) крилом марксизму з іншого. Ця боротьба гостро проявилася в II Інтернаціоналі.

У свою чергу, погляди лівих підтримала фракція російських *більшовиків* Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) на чолі з **Володимиром Ульяновим (Леніним)** (1870—1924), який узявся за теоретичне пристосування марксизму до реалій Росії та за практичне втілення ідеї соціалістичної революції.

Незважаючи на розбіжності, робітничий рух став основною силою в боротьбі за демократію. Політичний устрій більшості європейських держав був ще далеким від неї. Загальне виборче право, до того ж тільки для чоловіків, існувало в кількох країнах. У більшості право голосу мала незначна частка населення. Представницькі органи відігравали допоміжну роль.

Під тиском робітничого руху в країнах Заходу почалася «епоха реформізму». Як згодом говорив президент США Вудро Вільсон: «Насіння революції в репресіях. Ліки від неї не повинні бути негативними. Вони мають бути конструктивними». Саме в такому напрямку

Більшовики — представники політичної течії (фракції) у РСДРП (від 1917 р. — самостійна політична партія, очолювана В. Леніним). Поняття «більшовик» виникло на II з'їзді РСДРП (1903 р.) після того, як прихильники В. Леніна здобули більшість голосів, а їхні противники — меншість (меншовики).

Учасники Цюрихівського конгресу II Інтернаціоналу (1893). Зліва направо: доктор Симон, Ф. Симон, К. Цеткін, Ф. Енгельс, Ю. Бебель, А. Бебель, Е. Шаффер; крайній праворуч — Е. Бернштейн

й здійснювалися реформи в країнах Заходу. Їх ініціаторами були здебільшого ліберальні партії. Завдяки реформам було забезпечено відносний соціальний мир від 1870 до 1917 р., зміцнено демократичні інститути й започатковано досконале соціальне законодавство, яке забезпечувало зростаючий життєвий рівень основної маси населення.

Висновки

В останній чверті XIX ст. в провідних країнах світу розгортається процес індустріалізації. Зростання промисловості породжує таке явище, як монополії.

▶ На новій основі відбувається боротьба між провідними країнами за лідерство у світі. Економічна й воєнна могутність, наявність колоній стали основними ознаками величчя країни. Установилося панування Заходу над рештою світу, розгорнулася боротьба за його переділ.

▶ Принципи свободи, демократії, правової держави визнавалися більшістю політичних сил.

▶ Вагомим чинником політичного розвитку провідних країн світу на шляху до демократизації та соціальної справедливості стає робітничий і революційний рухи.

Запитання та завдання

1. Які нові риси в розвитку індустріального суспільства з'явилися в другій половині XIX ст?
2. Що таке монополія? Які існують типи монополій?
3. Якими є нові риси політичного розвитку індустріальних країн Заходу?
4. Назвіть основні соціальні групи населення кінця XIX ст. в країнах Заходу.
- ★ 5. Які наслідки для розвитку сільського господарства мали процеси, що відбувалися в промисловому розвитку?
6. Як робітничий рух вплинув на демократичні процеси в другій половині XIX ст?
7. Поясніть, чому наприкінці XIX ст. в робітничому й революційному рухах стався розкол.
- ★ 8. Схарактеризуйте зміни, що відбулися в соціальній структурі індустріального суспільства.
9. Складіть розгорнутий план теми «Основні тенденції розвитку провідних країн світу в другій половині XIX ст.».
- ★ 10. Яку роль відігравав середній клас у становленні індустріального суспільства?

§ 16. Франція

- 1. Коли у Франції існували Друга республіка та Друга імперія? 2. Який зовнішньополітичний курс проводив Наполеон III? 3. Яка країна стояла на чолі об'єднання Німеччини? Яким методом це об'єднання здійснювалося?

1 Франко-німецька (франко-прусська) війна. Причиною франко-німецької (франко-прусської) війни стало суперництво між Францією та Пруссією за гегемонію в Центральній Європі. Франція, яка побоювалася зміцнення Пруссії, намагалася перешкодити об'єднанню німецьких земель під її зверхністю. Обидві країни прагнули війни, щоб остаточно розв'язати протиріччя, які назрівали.

i В історичній літературі війна між Францією та німецькими державами на чолі з Пруссією називається франко-прусською або франко-німецькою. Різниця в назвах зумовлена тим, на чому акцентують увагу історики. У назві «франко-прусська війна» підкреслюється те, що головну роль у війні з Францією відігравала Пруссія. Натомість назва «франко-німецька війна» підкреслює те, що ця війна стала вирішальною в об'єднанні Німеччини і в ній брали участь війська інших німецьких держав.

Поштовхом до війни стали династичні суперечки навколо іспанського престолу. У 1868 р. в Іспанії відбулася революція, унаслідок якої королеву Ізабеллу II було позбавлено престолу. Народ вимагав республіки, а правлячі кола Іспанії тим часом вели пошуки нового монарха. У липні 1870 р. престол запропонували родичеві прусського короля Леопольду Гогенцоллерну. Боячись опинитися між двох вогнів, Франція почала наполягати на тому, щоб кандидатура Леопольда як претендента на престол не розглядалася ні тепер, ні будь-коли в майбутньому. Пруссія, погоджуючись із першою вимогою, відмовлялася прийняти другу. Подальші наполягання Франції закінчилися тим, що прусський король Вільгельм I надіслав французькому послу «Емську депешу», підкориговану канцлером О. фон Бісмарком. У ній, зокрема, містилася фраза про те, що «Його Величність король відмовляється прийняти французького посла».

Французький уряд сприйняв це як образу й 19 липня 1870 р. оголосив війну Пруссії. Майстерно розіграна О. фон Бісмарком провокація мала успіх. Пруссія в очах громадськості виступала як жертва агресії.

Почавши війну, Франція виявилася невідготівленою до неї. Її армія поступалася прусській як кількісно (250 тис. проти 400 тис. вояків), так і якісно.

На початку серпня три німецькі армії вторглися в межі Франції. 20 серпня 1870 р. 80-тисячну французьку армію було оточено в районі фортеці Мец (капітулювала 27 жовтня 1870 р.), а 1 вересня така сама доля спіткала 100-тисячне військо під командуванням маршала Патріса Мак-Магона в районі міста Седан, де перебував і сам імператор Франції Наполеон III. 2 вересня 1870 р. Наполеон III підписав акт про капітуляцію французької армії.

Французькі фрегати. XIX ст.

Битва при Марс-ла-Тур. 16 серпня 1870 р. Художник П. Жаньйо

2 **Повалення Другої імперії. Франкфуртський мир.** Звістка про по-
лонення імператора сколихнула Париж. 4 вересня 1870 р. на-
селення вийшло на вулиці міста. Францію було проголошено респуб-
лікою (Третя республіка у Франції). Влада перейшла до Тимчасово-
го уряду національної оборони, який представляв блок опозиційних
політичних сил від монархістів до радикально налаштованих респуб-
ліканців. Його очолив генерал Луї Трошю.

Прагнучи припинити війну, новий уряд запропонував Пруссії
перемир'я і сподівався в подальшому домовитися про почесний мир.
У відповідь Пруссія висунула відверто загарбницькі вимоги.

Республіканці, які доступилися до влади у Франції, уважали
прийняття таких умов національним приниженням.

Отже, становище, у якому опинилася Франція, не залишало
надій на швидке завершення війни. 16 вересня 1870 р. пруські
війська з'явилися на підступах до Парижа. Місто було повністю
блоковано. 27 жовтня 1870 р. французька армія, оточена в Меці,
капітулювала.

Уряд Франції дійшов висновку, що немає іншого виходу, як
укласти мир на умовах, запропонованих Пруссією, і почав очікувати
на сприятливий момент. Певний час він лише імітував національну
оборону, за що дістав назву «уряду національної зради».

Зважаючи на високий патріотичний дух французької армії,
пруська армія не наважувалася відразу йти на штурм, а вдалася до
тривалої облоги. 325-тисячне вороже військо оточило місто й напри-
кінці грудня 1870 р. почало обстрілювати його з важкої артилерії.

На початку 1871 р. становище, що склалося, уряд оцінив як
безнадійне.

У той час у Дзеркальний залі Версальського палацу прусько-
го короля Вільгельма I в присутності правителів німецьких держав
було проголошено німецьким імператором. 28 січня 1871 р. між
Францією та об'єднаною Німеччиною було підписано перемир'я. За
його умовами форти Парижа та армійські запаси зброї передавалися

Наполеон III складає зброю

Німецькі артилеристи під Парижем

німцям. Однією з умов перемир'я за наполяганням О. фон Бісмарка було схвалення умов мирного договору Національними зборами.

На виборах до Національних зборів Франції перемогли сили, які виступали за негайне укладення миру, — монархісти й частина республіканців. Головою виконавчої влади збори призначили А. Тьера. Він подав на розгляд попередні умови миру, які передбачали передачу Німеччині Ельзасу та частини Лотарингії, а також виплату 5 млрд франків контрибуції. Національні збори затвердили ці умови. Остаточний мир було підписано у Франкфурті 10 травня 1871 р.

Контрибуція — грошова сума, яку накладає держава-переможець на переможену державу або населення захопленої території.

3 Паризька комуна. Паризька комуна 1871 р. — повстання населення, доведеного до відчаю голодом і злиднями внаслідок франко-пруської війни. Паризька комуна завершила цикл демократичних за духом повстань, які періодично спалахували у Франції протягом XIX ст. Її керівниками були діячі, які вірили в те, що ціною героїчних зусиль можна встановити на землі царство свободи та справедливості. Вони вважали себе продовжувачами справи революціонерів кінця XVIII ст.

Поштовхом до повстання парижан стало невдоволення політикою уряду А. Тьера.

Укладення миру з Німеччиною викликало обурення парижан, які до того ж підозрювали А. Тьера в прагненні відновити монархію.

У той час значна кількість демократів убачала захист від реакції та реставрації монархії в децентралізації влади. Парижани вимагали відновлення самоврядування столиці. У ролі захисників інтересів парижан виступала Національна гвардія — найбільш організована сила столиці. 24 лютого 1871 р. було утворено Республіканську федерацію Національної гвардії на чолі з Центральним комітетом. Фактично Національна гвардія стала центром опозиції уряду. Її збройний виступ спровокував сам уряд.

Комунари підіймають гармати на висоту Монмартра

Проголошення комуні.
Художник Е. Ламі

Комуна видає речі, закладені громадянами в ломбардах під час облоги

Після зняття блокади Парижа було припинено виплату винагород солдатам Національної гвардії. У місті, економіка якого ще не відродилася, тисячі людей залишилися без засобів до існування. Коли Національні збори анулювали відстрочення з виплати заборгованості, за лічені дні до виплати було пред'явлено 150 тис. боргових зобов'язань.

18 березня 1871 р. за наказом уряду війська здійснили спробу захопити артилерію Народної гвардії, що була зосереджена на Монмартрському пагорбі. Їхній рух перепинили жінки, які вранці займали черги до хлібних магазинів, і солдати відступили без бою. Проте сталося так, що генерали Леконт і Тома потрапили до рук гвардійців та були розстріляні.

Через це А. Тьєр віддав наказ про евакуацію урядових установ до Версаля. Єдиною авторитетною силою в Парижі залишився Центральний комітет (ЦК) Національної гвардії, який перебрав на себе владу в столиці та призначив на 26 березня 1871 р. вибори до Паризької комуни (так за традицією у Франції називався орган самоврядування Парижа). Спроби примирити уряд і ЦК Національної гвардії успіху не мали. Уряд дав зрозуміти, що вважає паризьких опозиціонерів злочинцями, із якими мають розмовляти гармати.

Членами комуни стали різні за професією громадяни — лікарі, журналісти, робітники, чиновники. У політичному відношенні вони належали до прудоністів, неоякобінців і бланкістів. Частина з них входила до секції Міжнародного товариства робітників (І Інтернаціонал). Політичні розбіжності ускладнювали роботу комуни, ставили під загрозу її єдність і навіть існування.

Комуна заявила про свої наміри здійснити глибокі перетворення, за які боролосся не одне покоління французьких революціонерів: регулярну армію заступав озброєний народ; проводилася демократизація державного апарату, що передбачала виборність і змінність чиновників; ліквідовувався поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову.

Вводилася також нова організація праці. На підприємствах установлювався робітничий

Розстріл комунарів. Друга половина XIX ст.

контроль. Частина підприємств передавалася робітничим кооперативам. Запроваджувалося безкоштовне обов'язкове світське навчання.

Нагальними були реформи, спрямовані на задоволення потреб населення, а саме: ліквідація заборгованості з квартирної плати; безкоштовне повернення речей вартістю до 20 франків, закладених у ломбард; уведення відстрочення на три роки за комерційними кредитами; скасування нічної праці в пекарнях.

Але головною турботою комуни залишалася війна з Версалем. Не маючи підтримки провінцій, комунарам доводилося розраховувати виключно на власні сили.

Перші сутички між захисниками комуни та її ворогами у квітні не виявили переможця.

У травні відбувся перелом. Уряд А. Тьера, отримавши допомогу від німецького командування зброєю та солдатами, перейшов у наступ, і 21 травня 1871 р. війська версальців вдерлися до Парижа. Бої тривали до 28 травня 1871 р. Останній форт, який захищали комунари, капітулював 30 травня 1871 р. 72-денна влада Паризької комуни скінчилася кривавою розправою.

4 Становлення Третьої Республіки. Політичні кризи. Третю республіку було проголошено в 1870 р., але тільки в 1875 р. оформлено конституційно. Законодавча влада в країні належала двопалатному парламенту. Палата депутатів обиралася прямим загальним голосуванням. Жінки та військовослужбовці участі у виборах не брали. Сенат обирався представниками органів місцевого самоврядування. Головою виконавчої влади вважався президент. Фактичним головою уряду як органу виконавчої влади був прем'єр-міністр.

У перші роки існування республіки в парламенті переважали монархісти. На виборах 1876 р. республіканці завоювали більшість у палаті депутатів і поступово усунули монархістів від влади. У 1879 р. під тиском республіканців пішов у відставку президент Франції маршал П. Мак-Магон, відомий своїми симпатіями до монархістів. На його місце було обрано республіканця Жюля Граві.

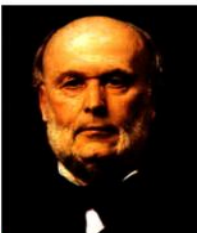
Уряд республіканців провів низку важливих реформ. У 1880 р. було проголошено амністію учасникам Паризької комуни, у 1881 р. прийнято закон про свободу друку та проведення зборів, а також

Адольф Тьер

Патріс Мак-Магон

Жюль Греві

закон про освіту дітей віком від 6 до 13 років. Закон 1884 р. дозволив вільну діяльність профспілок та організацію страйків.

Усунення монархістів від влади не було остаточним. Останні протягом 70—90-х рр. XIX ст. прагнули дискредитувати республіканську форму правління, використовуючи як легальні, так і нелегальні методи боротьби. За короткий проміжок часу Францію сколихнули три потужні політичні кризи: справа Буланже, Панамський скандал, справа Дрейфуса.

Після поразки у франко-прусській війні (1870—1871 рр.) у Франції ширилися шовіністичні настрої та заклики до реваншу. Такими настроями прагнули скористатися монархісти, які заявляли, що країні потрібен диктатор, який об'єднав би народ та армію для переможної війни проти Німеччини. За таких умов швидко зростає рух, пов'язаний з ім'ям генерала Жоржа Буланже.

Прихильники генерала намагалися скористатися корупційним скандалом, що виник у 1887 р. навколо президента Ж. Греві (його зять виявився причетним до продажу орденів Почесного легіону — вищої нагороди Франції). Ж. Греві довелося піти у відставку, а буланжисти на додаткових виборах у Парижі здобули перемогу. Ж. Буланже став лідером опозиції («Комітет протесту»), яка об'єднала невдоволених правлінням республіканців, і готував політичний переворот, але змову було викрито й доведено зв'язок генерала з монархістами. Під загрозою арешту Ж. Буланже втік до Бельгії.

У 1895 р. відбулася чергова урядова криза, пов'язана з корупційним скандалом навколо Панамського каналу. Для його будівництва було залучено кошти приватних осіб. Керівники акціонерного товариства витратили значну частину коштів, зібраних від продажу акцій, та опинилися на межі банкрутства. Намагаючись уникнути відповідальності, вони підкупили десятки депутатів та урядовців. Однак їхні дії було викрито, і вибухнув скандал. Грандіозна фінансова афера призвела до відставки членів республіканського уряду й передачі влади радикалам.

Але найбільший вплив на подальший політичний розвиток Франції мала справа Дрейфуса (єврея за походженням). Восени 1894 р. стало відомо, що таємні документи французького Генерального штабу потрапили до німецької розвідки. Підозра впала на капітана Альфреда Дрейфуса. Його засудили й заслали на один з островів Французької Гвіани. Армійське командуван-

ня використало справу для розпалювання в країні шовінізму та антисемітизму. Але незабаром з'ясувалося, що винуватцем був дворянин угорського походження майор Естергазі. Проте перегляду справи Дрейфуса не відбулося. Під тиском громадськості військові органи віддали Естергазі під суд, який його виправдав.

Чергове свавілля судових органів та антисемітизм сколихнули французьку громадськість і спричинили політичну кризу. Суспільство розкололося на два табори (дрейфусари й антидрейфусари). У Парижі та в багатьох інших містах відбувалися мітинги й демонстрації. Особливо сильним за своїм впливом на суспільство став відкритий лист письменника Е. Золя «Я звинувачую». Кабінет міністрів був змушений подати у відставку. Новий уряд намагався стабілізувати політичну ситуацію в країні. У 1899 р. воєнний трибунал знову визнав А. Дрейфуса винним, але Президент його помилував і відпустив на свободу. Остаточну справу було розв'язано лише в 1906 р. повною реабілітацією Дрейфуса.

У результаті перемоги дрейфусарів армія остаточно була поставлена під контроль прихильників республіки. Було офіційно визнано, що непорушність прав людини та громадянина є вищим принципом Республіки. Оскільки дрейфусарів уважали лівими, а антидрейфусарів — правими, Республіку стали ідентифікувати з лівими силами. А справжніми республіканцями стали вважати лише тих, хто відстоював права людини та громадянина.

Таким чином, у результаті бурхливого політичного життя у Франції без революційних заворушень утвердилися принципи демократії та прав людини, за які боролося не одне покоління французьких революціонерів.

5 Особливості економічного розвитку. В останній чверті XIX ст. Франція продовжувала залишатися аграрно-індустріальною країною, 43 % її працездатного населення було зайнято в сільському господарстві. У країні збереглася велика кількість дрібних підприємств ремісничого типу з невеликою кількістю робітників (не більше 10). Більшість таких підприємств вироб-

Корупція — злочини, пов'язані з прямим використанням будь-якими посадовцями прав і можливостей, зумовлених їхнім службовим становищем, із метою власного збагачення. Корупцією називаються також підкуп посадовців та їхня продажність.

Робітники, що прибули на будівництво Панамського каналу

Слухання справи Дрейфуса

ляли знаменитий французький шовк, одяг, взуття, вина, парфуми тощо. Як правило, такі підприємства поступалися у своєму розвитку і технічному оснащенні німецьким та американським. Проте саме ці товари були головними експортними товарами країни.

Негативний вплив на розвиток промисловості країни справляла низька купівельна спроможність селян. Щонайменше 85 % селянських господарств мали наділи від 1 до 10 га і, відповідно, не могли купувати сучасну сільгосптехніку, добрива. Тому врожайність була низькою (найнижчою в Європі). Це звужувало внутрішній ринок і не стимулювало розвиток промисловості.

Але не слід уявляти розвиток Франції як суцільний занепад і застій. Швидкими темпами розвивалася металургія на основі нових технологій (мартенівський спосіб) і великих покладів залізної руди. Швидкими темпами відбувалося залізничне будівництво. Довжина французьких залізниць перевищувала довжину англійських та німецьких. З'явилися новітні галузі — хімічна, автомобільна, авіаційна, машинобудівна. Негативний вплив на розвиток цих галузей справляли високі ціни на сировину порівняно з Німеччиною та Англією.

Як і в інших провідних країнах, наприкінці XIX ст. розгортається процес монополізації. У металургії, вуглевидобуванні та машинобудуванні з'явилося кілька великих фірм, які згодом об'єдналися в концерни на чолі з де Ванделем і Шнейдером. У хімічній промисловості з'явилося концерни Кюльмана, Сен-Гобен та ін. В автомобілебудуванні лідерство захопила фірма Рено, яка посіла друге місце у світі. Окремі регіони країни стали індустриальними центрами. Але за рівнем концентрації виробництва Франція поступалася США, Німеччині, Англії.

Символом успіхів Франції в економічному розвитку стало відкриття в 1889 р. в Парижі Всесвітньої виставки, яка була присвячена століттю взяття Бастилії. Всесвітньо відома Ейфелева вежа, побудована Гюставом Ейфелем із металевих конструкцій, служила вхідом до виставки.

Ще одним негативним чинником для економічного розвитку країни стало повільне зростання кількості населення, що призводило до дороговизни робочої сили.

Важливим чинником розвитку країни стало масове вивезення капіталу, яке на відміну від інших країн відбувалося переважно у вигляді позик урядам інших країн. Від кінця XIX ст. головною країною, куди спрямовувався французький капітал, була Росія.

Підсумовуючи особливості економічного розвитку країни, можна говорити, що від середини і до кінця століття життєвий рівень населення зріс у 1,5—2 рази.

6 Колоніальна та зовнішня політика. Після франко-німецької (франко-прусської) війни зовнішня політика урядів була зосереджена у двох головних регіонах: на континенті та в колоніях.

Використання парової машини в молотінні зерна

Всесвітня виставка в Парижі.
Фотографія 1900 р.

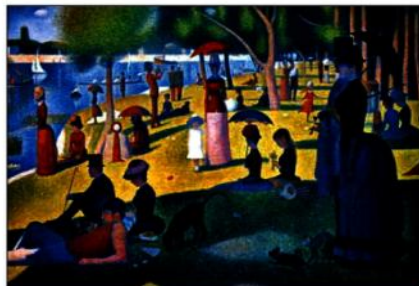
Прихильники «континентальної політики» вважали головним завданням Франції реванш за поразку у війні й повернення Ельзасу та Лотарингії. Основним противником Франції вони вважали Німеччину. Оскільки за кількістю населення та промисловою могутністю Німеччина переважала Францію, «континенталісти» головне завдання вбачали в пошуку союзників. Такими вони бачили Росію, яка мала найбільшу сухопутну армію, та Англію, яка мала найбільший флот.

У свою чергу прихильники «колоніальної політики» першочерговим завданням вважали розширення колоніальної імперії. Французькі війська зосередилися на завоюваннях в Африці та Індокитаї. Головним суперником у боротьбі за колонії була Англія, із якою неодноразово доводилося стикатися в боротьбі за колонії. Деякі історики називають англо-французьке протистояння в боротьбі за колонії «Другою столітньою війною». Так, у 1898 р. справа ледь не закінчилася відкритою збройною боротьбою, коли загони французів, що рухалися із Західної Африки, і англійців, що рухалися з Єгипту, зіткнулися біля селища Фашода в Судані. Французи, які поступалися кількісно, були змушені відступити. У боротьбі з Англією прихильники «колоніальної політики» навіть виступали за союз із Німеччиною. Але після утворення в 1882 р. Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина та Італія) більшість французьких політиків дійшли висновку, що головна небезпека для Франції надходить від Німеччини. Переважаюче становище у виробленні зовнішньої політики посіли «континенталісти».

У 1891—1893 рр. було укладено російсько-французький союз. Угода з Англією 1904 р. про врегулювання територіальних претензій у Північній Африці й на Далекому Сході поклала край англо-французькому суперництву й стала першим кроком у створенні союзу двох держав. Вона дістала назву «сердечної згоди» («Антант кордіаль») — Антанта. У 1907 р. до неї приєдналася Росія.

Паризькі вулички під час дощу.
Кінець XIX ст.

Неділя опівдні на острові Гранд Жатт.
Художник Ж. Сьора

Е. ЕТЬЕН (ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ) ПРО МЕТУ КОЛОНІАЛЬНОЇ
ПОЛІТИКИ ФРАНЦІЇ (1894 р.)

Яка наша мета? Ми створили і ми маємо намір зберегти й розвивати колоніальну імперію, щоб забезпечити майбутнє нашої країни на нових континентах, забезпечити нашим товарам ринки, а нашій промисловості джерела сировини. Це незаперечно. Я мушу заявити, що коли є виправдання витратам і людським жертвам, яких вимагає створення наших колоніальних володінь, то воно полягає в надії на те, що французький промисловець, французький торговець зможуть спрямувати в колонії надлишки французького виробництва.

- ❓ Поміркуйте, яку мету переслідував французький уряд, здійснюючи колоніальну експансію.

Висновки

Франція була принижена умовами миру, утратила провінції Ельзас і Лотарингію і прагнула «реваншу».

► В останній чверті XIX ст. Франція пройшла складний етап становлення ліберально-демократичних цінностей, долаючи корупцію у вищих ешелонах влади.

► В економічній сфері Франція посіла третє місце серед європейських держав після Англії та Німеччини.

► У зовнішній політиці Франція проводила активну колоніальну експансію.

Запитання та завдання

1. Якими були причини франко-прусської війни? Що було приводом до її початку?
2. Укажіть дату проголошення Третьої республіки у Франції.
3. На яких умовах було підписано мир між Францією та Німеччиною?
4. Які реформи проводили комунари?
5. Назвіть головні сили, які вели боротьбу за владу в Третій республіці.
6. Які колоніальні придбання здійснила Франція в останній чверті XIX ст.?
7. Чому Франція зазнала поразки у війні з Пруссією?
8. Які чинники відіграли вирішальну роль у розвитку подій, що увійшли в історію під назвою Паризької комуни?
9. Яку головну мету мали комунари?
10. Чим було зумовлене зволікання з конституційним оформленням Третьої республіки у Франції?

- ★ 11. Дайте характеристику внутрішньої політики уряду А. Тьєра. 12. Складіть хронологічну таблицю основних подій історії Франції 1870—1900 рр.
- 13. Визначте основні риси розвитку економіки Франції в останній чверті XIX ст. Запишіть їх тезами.
- ★ 14. Чому події Паризької комуни мають діаметрально протилежні оцінки різних істориків?

§ 17. Німеччина та Італія

- 1. Коли завершилося об'єднання Німеччини? Яка подія цьому сприяла?
- 2. Як були взаємопов'язані процеси об'єднання в єдині держави Німеччини та Італії?

1 Становлення Німецької імперії. Після війни з Францією всі німецькі землі об'єдналися в єдину Німецьку імперію, яка складалася з 22 монархій і трьох вільних міст.

Згідно з імперською Конституцією 1871 р. головою держави вважався *імператор*. Ним міг бути лише король Пруссії. Імператор очолював збройні сили, мав право оголошувати війну, призначати канцлера (голову уряду), скликати й розпускати парламент, що складався з двох палат. *Верхня палата* (бундесрат), або *Союзна рада*, призначалася з представників усіх монархій і вільних міст (58 членів). *Нижня палата* (бундестаг) обиралася загальним голосуванням. Однак жінок і військовослужбовців було позбавлено виборчого права. *Парламент* (рейхстаг) був обмежений у правах, оскільки закони, які він приймав, належало затверджувати імператору.

На момент створення Німецької імперії у парламенті більшість належала представникам Консервативної партії, яка виражала інтереси юнкерів, великих промисловців і фінансистів. Опонентом консерваторів була Ліберальна партія, яка захищала інтереси промисловців. Обидві партії підтримували уряд. У 1881 р. утворилася Католицька партія. Вона виступала на захист католицького населення Німеччини і через це опинилася в опозиції до уряду. В опозиції перебувала і Соціал-демократична партія, яка мала значне представництво в парламенті й виражала інтереси робітничого класу.

Винятковий конституційний статус мав *канцлер*. Йому належала величезна влада. Він мав право безпосередньо звертатися як до бундесрата, так і до бундестага з будь-якими питаннями, виносити на затвердження законопроекти. Жодні поразки на виборах не могли вплинути на канцлера, оскільки його призначення цілком залежало від імператора.

Посаду канцлера О. фон Бісмарк робив під себе, заклавши в основу принцип правління імперією тандемом імператор—канцлер. Крім того, О. фон Бісмарк залишив за собою посаду міністра закордонних справ Пруссії та міністра-президента Пруссії.

Прийняття Конституції було лише першим кроком у формуванні імперських органів влади й системи управління. Цей процес

Дрезден. Кінець XIX ст.

Нюрнберг. Кінець XIX ст.

розтягнувся до 1878 р. і дістав назву «ліберальної ери». У цей період було засновано єдині імперські органи управління, створено єдину армію (400 тис. осіб у мирний час), єдиний внутрішній ринок, єдину банківську й фінансову систему, систему залізниць тощо.

2 Особливості економічного розвитку. Після об'єднання Німеччини склалися кращі умови для розвитку економіки. Цьому сприяли завершення промислового перевороту й утворення єдиного загальнонімецького ринку, приєднання багатих на корисні копалини районів Ельзасу та Лотарингії, п'ятимільярдна контрибуція, нові відкриття в науці й техніці.

i Період бурхливого економічного піднесення Німеччини в 70-ті рр. XIX ст. дістав назву «грюндерство» (від нім. — засновувати). У 1871—1875 рр. виникла велика кількість фірм, компаній, банків. Здавалося, що всі німці кинулися в гонитву за легкою здобиччю. Коли з Франції в спеціальних потягах стало надходити «французьке золото», уряд розпочав виплати своїх боргів — погашення державних облігацій і воєнних позик. На руках у населення опинилися великі суми «вільних» грошей. Новий закон про створення акціонерних товариств дозволив їх організацію без державного схвалення. На хвилі перемоги над Францією більшість стали вважати, що на Німеччину чекає постійне процвітання. Кожен, хто мав хоч якісь збереження, прагнув їх укласти у якийсь банк або купити акції. Біржовий бюлетень став настільною книгою німців. У всіх кафе, на вулиці велися розмови про акції, проценти, ділові справи тощо. Центром грюндерства був Берлін. Але населення прийшло до тями дуже швидко. Економічна криза 1873 р. призвела до закриття не лише сумнівних фірм і банків, а й великої кількості підприємств. Криза виявила зловживання та махінації в таких розмірах, що суди вже не хотіли брати справи до розгляду. Зросла кількість самогубств. Одні втратили останнє, а інші стали ще багатшими.

Розвиток економіки Німеччини в останній третині XIX ст. мав свої особливості.

► Велику роль у створенні важкої промисловості відігравали державні замовлення, субсидії, пільги, будівництво заводів за рахунок держави.

Заводи Круппа в Ессені. Кінець XIX ст.

Бухта Людериця в німецькій Південно-Східній Африці

► Промисловість будувалася на новітній промисловій базі. Хімічна, електротехнічна, металообробна, машинобудівна галузі набули прискороного розвитку.

► Для виробництва характерними були висока концентрація та швидкі темпи розвитку в кількох районах Рейнської області, у Рурі, Берліні, Сілезії.

Поміщицьке господарство поступово, еволюційним шляхом, переходило до капіталістичного, товарного виробництва.

Незважаючи на значні успіхи в розвитку промисловості, частка Німеччини у світовому виробництві становила 13 %, тоді як Великої Британії — 32 %. Однак із кожним роком більш якісні та дешевші німецькі товари завойовували світовий ринок.

Наприкінці XIX ст. в Німеччині, як і в інших індустріальних державах, виникли монополії. Щонайменше 85 % фінансових капіталів контролювали вісім банків. Найвідомішими були монополії Круппа, Рейнсько-Вестфальський чавуноливарний картель, Німецький союз прокатних заводів, Рейнсько-Вестфальський кам'яновугільний синдикат та ін.

3

Політика канцлера О. фон Бісмарка. Першим німецьким імператором був король Пруссії **Вільгельм I**. Фактично ж країною протягом 20 років керував канцлер О. фон Бісмарк, який користувався повною довірою імператора. Головним напрямком його внутрішньої політики було забезпечення централізації влади в імперії через ліквідацію автономних прав окремих монархій і католицької церкви. У 1872 р. О. фон Бісмарк домігся прийняття закону, згідно з яким духовництво позбавлялося права нагляду за школами. Священникам заборонялося вести політичну агітацію. Замість церковного шлюбу вводилися інститут громадянського шлюбу, державна реєстрація народження та смерті. Політика, спрямована проти впливу католицької церкви, дістала офіційну назву «боротьби за культуру» («культуркампф»).

О. фон Бісмарк розгорнув боротьбу проти соціалістів. У 1878 р., після двох терористичних замахів на імператора, він запропонував рейхстагові прийняти «Виключний закон проти соціалістів», який фактично забороняв діяльність соціалістичних організацій і робітничих газет. Соціал-демократична партія була змушена перейти на напівлегальний стан.

Поряд із репресивними заходами О. фон Бісмарк провів низку соціальних реформ. У 1881 р. він оголосив про початок «ери робітничого законодавства». У наступні три роки рейхстаг прийняв закони про страхування робітників у разі нещасних випадків на виробництві та хвороб. У 1889 р. було прийнято закон про надання пенсії за віком (від 70 років) та в разі втрати працездатності. У 1891 р. з'явився закон про 11-годинний робочий день і про заборону дитячої праці до 13 років. У середині 90-х рр. XIX ст. Німеччина стала державою з найбільш передовим соціальним законодавством.

Основною метою зовнішньополітичного курсу Німецької імперії стало створення військово-політичної коаліції європейських держав, спрямованої проти Франції і недопущення зближення Росії та Франції. Завдяки дипломатичному таланту О. фон Бісмарка це було досягнуто. 6 травня 1873 р. Росія та Німеччина підписали союзний договір. Через місяць аналогічну угоду підписали Росія та Австро-Угорщина. Так утворився Союз трьох імператорів, що дало Німеччині можливість погрожувати Франції новою війною (франко-німецькі тривоги).

Союз трьох імператорів проіснував до 1887 р., поки не загострилися російсько-німецькі й російсько-австрійські відносини.

7 жовтня 1879 р. Німеччина та Австро-Угорщина підписали союзний договір, спрямований як проти Франції, так і проти Росії. У 1882 р. до цього договору приєдналася Італія. У результаті було створено *Троїстий союз*, що свідчило про прагнення Німеччини посісти провідне положення в Європі.

Уладовавши європейські справи, у 80-х рр. XIX ст. О. фон Бісмарк почав приділяти більше уваги колоніальним загарбанням.

У 1884 р. Німеччина встановила протекторат над частиною Південно-Західної Африки (Намібія) і Центральною Африкою (Того, Камерун). Наступного року контроль було поширено на частину Східної Африки (Танганьїка). Так було створено Німецьку колоніальну імперію. Німеччина отримала всі необхідні атрибути, щоб уважатися великою державою.

4 Німецька соціал-демократія. Швидкий економічний розвиток привів до утворення численного робітничого класу. Велика концентрація виробництва сприяла його організованості.

В умовах дій виключного закону проти соціалістів німецьким соціал-демократам доводилося існувати напівлегально. Їх Готська програма (1875 р.), яка містила низку радикальних положень (про диктатуру пролетаріату, про соціалістичну революцію), стала зразковою

для всієї європейської соціал-демократії. Після скасування виключного закону проти соціалістів теоретичною основою Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) служила Ерфуртська програма (1891 р.), яка відповідала основним положенням марксизму. Німецькі соціал-демократи були наймогутнішою робітничою партією Європи. Соціал-демократи мали найбільшу фракцію в парламенті — 109 депутатів із 397.

Але виступ Е. Бернштейна призвів до розколу в соціал-демократичному русі Німеччини на *правих* (Е. Бернштейн), *центристів* (А. Бебель, К. Каутський) і *лівих* (К. Лібкнехт, Р. Люксембург). Після Першої світової війни розкол було закріплено й організаційно.

Вільгельм II та Микола II

5 Початок правління кайзера Вільгельма II. Перехід до «світової політики». У 1888 р. імператором Німеччини став **Вільгельм II**. Молодий монарх узявся особисто керувати країною, а для цього він прагнув позбутися владолюбного О. фон Бісмарка, із яким розходився в поглядах із багатьох питань. Особливо це стосувалося зовнішньої політики й політики щодо соціалістів. Вільгельм II уважав, що потрібно проводити більш активну зовнішню політику, не боячись застосовувати силу проти своїх конкурентів, відійти від Союзу трьох імператорів. Вільгельм II негативно оцінював виключний закон проти соціалістів. Його довелося скасувати. У 1890 р. О. фон Бісмарк пішов у відставку. Після цього колоніальна експансія Німеччини посилилася.

Ідеологічним підґрунтям нової «світової політики» кайзера стала доктрина *пангерманізму*, у якій стверджувалося, що німці переважають усі народи й мають панувати над ними.

До планів німецької експансії входили загарбання англійських і французьких колоній та прикордонних районів Франції (експансія на Захід), захоплення частини Росії «Дранг нах Остен» — Прибалтики, України, Північного Кавказу, проникнення на Близький Схід.

Такі плани пангерманістів знайшли відгук в уряді. Головною турботою держави стала армія, а *мілітаризм*, тобто нарощування військової могутності, — урядовою доктриною.

6 Особливості розвитку Італії після завершення процесу об'єднання. 3 жовтня 1871 р. відбулася історична подія: за результатами референдуму місто Рим увійшло до складу Італії, чим завершилося об'єднання країни. Однак ледве вщухла ейфорія від об'єднання, як визначилася занадто висока його ціна: дві війни проти Австрії, утримання величезної армії та флоту, визнання фінансових зобов'язань колишніх італійських держав підірвали й без того слабке фінансове

Король Італії Віктор
Еммануїл II

становище країни. До цього додавалися відсутність значної промислової бази, низький рівень розвитку сільського господарства, убогість і неписьменність більшої частини населення. Але правляча еліта була сповнена бажанням перетворити Італію на «велику державу», на «таку, як усі».

Нова об'єднана країна за формою правління була конституційною монархією. Законодавча влада належала *королю та парламенту*. Парламент складався з двох палат: верхньої — сенату, члени якого призначалися довічно, і нижньої — *палати депутатів*, що обиралися. Правом голосу користувалися чоловіки, які досягли 25-річного віку, уміли читати й писати, а також мали певний статок. Виконавча влада повністю належала монархові, який до того ж командував військами, оголошував війну та укладав мир, призначав прем'єр-міністра.

За Конституцією всі громадяни були рівні перед законом, їм гарантувалися основні права і свободи.

Значну роль у політичному житті країни відігравала католицька церква. Священик був основною фігурою на селі. Від його проповідей залежало ставлення селян до влади. Щоб обмежити вплив католицької церкви, їй було заборонено політичну діяльність.

У 1871 р. король підписав закон, за яким Папа Римський оголошувався особою священною і недоторканною. На утримання папського двору держава видавала необхідні кошти, але його територіальні володіння обмежувалися Ватиканським палацом і ще кількома будівлями. Папа мав право підтримувати дипломатичні відносини з іншими країнами.

Після утворення єдиної держави політичну боротьбу між собою вели дві політичні партії (точніше, політичні блоки): Історична права, або «праві», та Історична ліва, або «ліві».

«Праві» представляли інтереси земельної аристократії, фінансистів, «ліві» — інтереси промисловців. Почергово поступаючи до влади, вони були спільні в прагненні перетворити Італію на велику державу. Основні розбіжності між ними полягали в поглядах на внутрішню політику.

Після сходження на папський престол Пія Х активно прилучилася до політичної боротьби католицька церква, із політичної діяльності якої було

Галерея Віктора
Еммануїла II в Мілані

знято заборони. Ці партії кардинально не змінили співвідношення сил між «лівими» і «правими».

Об'єднання країни створило умови для активного економічного розвитку. Проте стартові можливості виявилися занадто слабкими. Внутрішній ринок був вузьким, промисловість розвинена слабо, до того ж лише на Півночі країни. Більша частина населення жила в злиднях, наймитуючи в поміщицьких господарствах. Не вистачало природних ресурсів. Протягом перших 20 років після об'єднання темпи розвитку країни були невисокими, проте в цей період відбулися структурні зрушення в економіці, соціальній сфері, які стали основою промислового піднесення наприкінці XIX — на початку XX ст.

Так, у сільському господарстві великі поміщицькі господарства втягувалися в ринкові відносини, відбувалася його спеціалізація та вирізнення трьох головних галузей: зернової; вирощування винограду, цитрусових і маслин; скотарства.

Наприкінці XIX ст. держава почала активно втручатися в економічні процеси. Її коштом створювалася мережа залізниць, виділяли дотації та державні замовлення великим промисловцям, частина підприємств перебувала під управлінням військового міністерства, установлювалися державні монополії на деякі види продукції.

Завдяки державній підтримці на початку XX ст. постали монополістичні об'єднання, які встановлювали контроль над основною частиною промисловості. У машинобудуванні виникли такі монополії як «Ансальдо», «Бреда»; у металургії — «Терні», «Орландо»; в електротехнічній галузі — «Едісон»; у хімічній — «Піреллі», «Монтекатіні»; в автомобілебудуванні — «Фіат», «Спа», «Ланча». Найбільші банки країни встановлювали контроль над цілими галузями промисловості.

Ще однією особливістю промислового розвитку країни була його нерівномірність: Північ була промислово розвинутою, із відносно високим рівнем життя та зайнятості населення, тоді як Південь залишався аграрним придатком із низьким життєвим рівнем населення та пануванням позаекономічних методів визиску селянства.

Становлення ринкових відносин, індустріалізація позначилися на розвитку італійського суспільства. Розвиток промисловості спричинив появу численного прошарку найманої робочої сили, який зазнавав значної експлуатації. Але промисловість не могла забезпечити роботою селянство, що розорювалося й шукало кращої долі в містах. Надлишок робочої сили призвів до масової *трудової еміграції* до США, Німеччини, Франції, Швейцарії, Бразилії, Аргентини. Загалом Італію залишило 7,7 млн осіб. Проте це не розв'язало проблеми

Трудова еміграція — явище економічного життя, яке характеризується від'їздом працездатного населення з районів аграрного перенаселення або хронічної депресії для заробітку або постійного проживання до інших територій, країн.

безробіття та злиденності населення більшої частини країни, особливо на Півдні та на острові Сицилія.

Тяжке становище доводило населення до відкритого прояву невдоволення: вибухали страйки робітників (Мілан, 1898 р.), селянські повстання (острів Сицилія, 1893—1894 рр.). Актом помсти за тяжку долю своїх співвітчизників за океаном і вдома стало вбивство короля Умберто I (1878—1900 рр.).

Король Умберто I

Прагнення Італії стати великою державою визначало зовнішньополітичний курс країни — загарбання колоній. У 80-ті рр. XIX ст. головним напрямком колоніальної експансії стала Північно-Східна Африка. У 1885 р. італійська армія захопила місто Масауа на узбережжі Червоного моря, що стало основою для завоювання першої колонії — Еритреї. У 1888 р. Італія оголосила свій протекторат над Сомалі, але отримала тільки частину країни (рештою заволоділи Англія та Франція). Подальші колоніальні прагнення Італії були спрямовані в Ефіопію. Апетити голів уряду зросли настільки, що король Умберто I казав про нього: «Кріспі хотів би окупувати все, у тому числі Китай та Японію». Проте здійснитися цим планам не судилося. 17-тисячна італійська армія була розгромлена 100-тисячною абіссинською (ефіопською) поблизу міста Адуа. Поразку сприйняли як національну ганьбу; командувача військ засудили; прем'єр-міністр пішов у відставку; від планів створення колоніальної імперії тимчасово довелося відмовитись.

У європейських справах зовнішньополітичний курс визначався укладенням у 1888 р. союзницьким договором із Німеччиною та Австро-Угорщиною, спрямованим насамперед проти Франції. Антифранцузький характер зовнішньої політики був зумовлений тим, що Франція ще за часів Наполеона III відібрала в Італії Савойю та Ніццу, чинила перешкоди проникненню Італії в Африку (окупувала Туніс і частину Сомалі), на Балкани та Близький Схід.

Висновки

Остання чверть XIX ст. стала періодом стрімкого піднесення економіки Німеччини, особливо новітніх її галузей: хімічної, електротехнічної, машинобудівної.

► Два десятиліття після об'єднання напрямок розвитку Німеччини визначав канцлер О. фон Бісмарк. Завдяки своїй політиці йому вдалося консолідувати країну, погасити основні внутрішні протиріччя та проблеми.

► Завдяки успіхам в економіці прусський мілітаристський дух отримав нове дихання, і Німеччина стала висувати претензії на переділ світу на свою користь.

► Правлячі кола Італії після об'єднання переймалися ідеєю збити країну великою державою, що загалом вдалося за рахунок добробуту населення.

Запитання та завдання

1. Яким був політичний устрій Німеччини в другій половині XIX ст.? 2. Які риси були притаманні розвитку економіки Німеччини після об'єднання?
3. Якими є основні положення доктрини пангерманізму? 4. Коли імператором Німеччини став Вільгельм II? 5. Яка течія була домінуючою в робітничому русі Німеччини? 6. Назвіть риси економічного розвитку Італії наприкінці XIX ст.
- ✦ 7. Чому Німеччина наприкінці XIX ст. досягла промислової першості в Європі? 8. Яку мету ставив перед собою О. фон Бісмарк, запроваджуючи в Німеччині соціальне законодавство? 9. Якою була мета «світової політики» Вільгельма II? 10. Яку ціну заплатила Італія за об'єднання? Охарактеризуйте наслідки об'єднання Італії.
- ★ 11. Визначте причини швидкого розвитку німецької економіки. 12. Складіть політичний портрет канцлера Німеччини О. фон Бісмарка. 13. Порівняйте економічний розвиток Німеччини та Італії в останній чверті XIX ст. Визначте спільні й відмінні риси.

§ 18. Велика Британія та США

- 1. Коли в Англії почалася «Вікторіанська епоха»? 2. Із якою метою в Англії були проведені парламентські реформи 1832, 1867 рр.? 3. Які головні підсумки для США Громадянської війни та Реконструкції?

Утрата Англією промислового лідерства. Наприкінці XIX ст. Велика Британія продовжувала залишатися однією з наймогутніших і найбагатших країн світу. Вона передувала у світовій торгівлі та вивезенні капіталу. Англійські капіталовкладення за кордоном перевищували капіталовкладення решти держав, разом узятих. Англійський фунт стерлінгів був основною світовою валютою. Лондон став головним торговельним і фінансовим центром світу. Англію називали «володаркою морів».

У цей же час в економіці Англії почали проявлятися деякі негативні тенденції. Зростання промислового виробництва (2,1 %) було нижчим, ніж в інших країнах (у США — 4,2 %, у Німеччині — 4,1 %). Технічне обладнання на багатьох заводах застаріло, і за деякими показниками Англія відставала від США та Німеччини.

У сільському господарстві Великої Британії переважало дрібне селянське господарство. Велике земельне господарство зберігалося в Ірландії. Сільське господарство не забезпечувало потреб Англії, значні партії продовольства й сировини доводилося ввозити. Ці негативні риси економіки країни компенсувалися наявністю колоніальних володінь, які були гарантованим ринком збуту і джерелом дешевої сировини. Одночасно вони й консервували негативні тенденції в англійській економіці.

Перший комерційний док і митна будівля в Ліверпулі. Друга половина XIX ст.

Повертання з фабрики.
Художник Л. Лаурі

Отже, збереження та розширення імперії вважалося одним із важливіших завдань Англії, основою її стабільності й процвітання.

2 **Внутрішньополітичне життя Англії. Ірландське питання.** Другу половину XIX ст. в Англії, як ви вже знаєте, називають «Вікторіанською епохою» за ім'ям королеви Вікторії, яка перебувала на престолі від 1837 до 1901 р. Це був період найбільшої могутності Великої Британії. Тоді швидко зростали її колоніальні володіння, англійська промисловість ще утримувала перше місце у світі. У країні зберігалися конституційна монархія, парламент і двопартійна система.

На парламентських виборах вели собою боротьбу дві головні партії — *консерватори* та *ліберали*. Консерватори виражали інтереси великої земельної аристократії та частини великої буржуазії (фінансистів). Лідером консерваторів уважався Б. Дізраелі.

Лібералів підтримувала переважна частина великої та середньої буржуазії, а також значна частина робітничого класу. Керівником партії був В. Гладстон. Ліберали обстоювали принцип вільної торгівлі та виступали проти політики протекціонізму на противагу консерваторам, які боролися за те, щоб захистити англійську промисловість від конкуренції.

Обидві партії вважали за необхідне проведення реформ виборчої системи й соціального законодавства. У 1867 р. консервативний уряд Б. Дізраелі провів парламентську реформу, яка вдвічі збільшила кількість виборців. Прийшовши до влади в 1871 р., ліберальний уряд В. Гладстона офіційно визнав законною діяльність профспілок, у тому числі й страйки. Наступного року на виборах до парламенту було введено таємне голосування.

Натомість консерватори остаточно скасували заборону на страйки та дозволили діяльність кооперативів.

Бойкот — назва походить від прізвища капітана Ч. Бойкота, до якого вперше було застосовано таку форму боротьби; означає повну відмову від спілкування.

У 1875 р. консерватори ухвалили закони про обмеження робочого дня 54 годинами на тиждень і про охорону дитячої праці. Прийняття на роботу дітей, яким ще не виповнилося десяти років, заборонялося.

Натомість ліберали в 1884 р. провели ще одну виборчу реформу. Вона дала право голосу більшості робітників і селян.

Наприкінці XIX ст. розширення прав робітничих організацій зумовило розгортання подальшої боротьби робітників за свої соціальні й політичні права. На чолі цієї боротьби були профспілки — тред-юніони, об'єднані з 1886 р. в Британський конгрес тред-юніонів. За кількістю (кілька мільйонів) та організованістю профспілки Англії посідали на той час перше місце у світі.

Кінець XIX ст. відзначився й подальшим посиленням боротьби ірландців за свої національні права. Попри 400-річну англійську колонізацію ірландці не втратили самотності. Вони зберегли свої релігію, мову, культуру.

Наприкінці XIX ст. розгорнувся масовий рух ірландців за аграрну реформу та *самоуправління (гомруль)*. Його очолив Чарлз Парнелл, обраний до англійського парламенту в 1875 р. Він використовував усі можливі парламентські методи — обструкцію, позови, запити, аби тільки привернути увагу громадськості до проблем Ірландії.

Одночасно в Ірландії селяни, керовані «Земельною лігою», розгорнули боротьбу проти англійських лендлордів. Вони нищили їхні маєтки, урожай, худобу. Одним із нових методів боротьби став бойкот. У 1886 р. уряд В. Гладстона вирішив унести до парламенту закон про гомруль, але його було відхилено. Це призвело до поразки лібералів на виборах. До влади майже на 20 років прийшли консерватори.

На початку XX ст. становище в Ірландії загострилося, а рух ірландців набув радикального характеру, і зрештою Англії довелося поступитися ірландцям.

Піднесення робітничого руху та загострення боротьби за соціальні права привели найбільш далекоглядних діячів ліберальної партії до розуміння необхідності соціальних реформ, які полегшили б становище робітників, обмежили привілеї багатіїв,

Бенджамін
Дізраелі

Вільям Гладстон

Девід Ллойд-
Джордж

установили «класовий мир» і не допустили б можливості соціального вибуху. Одним із найперших ідеологів і практиків ліберального реформізму був політичний діяч Великої Британії **Девід Ллойд Джордж** (1863—1945).

Син учителя, адвокат за фахом, талановитий промовець, далекоглядний політик, Д. Ллойд Джордж уперше потрапив до парламенту в 1890 р. 27-річний громадський діяч незабаром став одним із лідерів ліберальної партії. Широку популярність він здобув завдяки своїм виступам проти багатіїв. Д. Ллойд Джордж уважав, що треба вжити дієвих заходів, аби покінчити з «принизливим жебрацтвом» робітників. Обійнявши в уряді лібералів посаду міністра торгівлі, яка мала в Англії велике значення, а в 1908 р.— посаду міністра фінансів, Д. Ллойд Джордж у 1906—1911 рр. подав до парламенту низку законів. За його ініціативою було прийнято закон про безкоштовну початкову освіту й харчування в шкільних їдальнях для дітей малозабезпечених батьків. Також було прийнято закон про регламентацію нічної праці.

Зовнішня та колоніальна політика Англії. У сфері зовнішньої політики правлячі кола Англії дотримувалися принципу «європейської рівноваги», згідно з яким жодна держава не повинна домінувати в континентальній Європі. Для збереження рівноваги Велика Британія протидіяла сильнішим державам, не даючи їм можливості посісти провідне становище у Європі. Зберігаючи домінування на морі, вона не боялася збройного вторгнення на свою територію.

Другий принцип англійської зовнішньої політики — принцип «блискучої ізоляції». Це означало, що Англія утримувалася від укладення тривких союзів з іншими державами. У правителів і дипломатів цієї країни був девіз: «В Англії немає постійних ворогів і постійних друзів; у неї є лише постійні інтереси».

Майже до кінця XIX ст. англійські правлячі кола головним своїм ворогом уважали Францію — основну суперницю в колоніальних загарбаннях.

Одним із головних напрямків англійської зовнішньої політики кінця XIX ст. було розширення колоніальної імперії. У 1875 р. уряд Б. Дізраелі купив у Єгипту контрольний пакет акцій побудованого французами Суецького каналу. Це забезпечило Англії контроль над важливою для англійського флоту водною артерією, яка відкрила найкоротший шлях до Індії та інших колоній. У 1876 р. королева Вікторія прийняла титул імператриці Індії. Англійські колоніальні володіння почали офіційно називатися Британською імперією.

У 80—90-х рр. XIX ст. колоніальна експансія Великої Британії досягла найбільшого розмаху. На той час англійці оволоділи Бірмою, Нігерією, Сомалі, Кенією, Танганьїкою, Угандою та частиною Південної Африки. Площа колоніальних володінь збільшилася до 33 млн км², а кількість населення зросла від 200 до 370 млн осіб. Площа самої Великої Британії становила менше ніж 1 % від площі її колоніальних володінь, кількість населення — менше ніж 12 %.

Урочисте відкриття Суецького каналу

Звільнення Ледісміт. Художник Дж. Бейкон

Прагнучи створити безперервну лінію британських володінь в Африці від Каїра до Кейптауна й захопити природні багатства Південної Африки, англійці в 1899 р. розпочали війну з двома невеликими південноафриканськими республіками — Трансваалем та Оранжевою (Помаранчевою). Вони були багаті на золото й алмази, населяли їх бури — вихідці з Голландії, які колонізували ці території, а місцеве населення перетворили на рабів.

Війна з бурами тривала два з половиною роки. Спочатку англійці зазнали поразки. Бури спиралися на допомогу Німеччини та інших суперників Англії. Їхню боротьбу підтримувала частина світової громадськості. Але сили були нерівними. У 1902 р. Трансвааль та Оранжева (Помаранчева) республіка стали частинами Британської імперії. Зваживши на інтереси білого населення цих колоній, Англія вирішила надати їм права домініонів — самоврядних частин Британської імперії зі своїми парламентом та урядом.

Домініони брали участь в імперських конференціях, на яких обговорювалися питання оборони, зовнішньої та торговельно-фінансової політики.

Крім колоніальних загарбань, Англія брала активну участь у розподілі сфер впливу в Китаї, Ірані, Таїланді (Сіамі), Туреччині, активно боролася за ринки Латинської Америки.

4 Стрімкий економічний розвиток США. Наприкінці XIX — на початку XX ст. економіка США переживала бурхливе піднесення. Завдяки постійному припливу емігрантів швидкими темпами збільшувалася кількість населення. За період від 1871 до 1913 р. воно зросло від 39,8 до 96,5 млн осіб; 55 % приросту складали емігранти.

Провідну роль в американській промисловості відігравали добре оснащені великі підприємства. Вони виробляли половину промислової продукції, хоча й становили 2,2 % від загальної кількості. Великі підприємства нерідко об'єднувалися в трести, які монополізували виробництво основних товарів. На початку XX ст. найбільший вплив мали нафтовий трест «Стандард Ойл» Рокфеллера (виробляв 90 %

Закінчення будівництва
трансконтинентальної залізниці

Рокфеллерівська нафтова компанія
«Стандард Ойл Трест». 1899 р.

нафтопродуктів) і металургійний трест Моргана (виплавляв 66 % сталі). Загалом монополії виробляли 3/4 продукції США.

i «Стандард Ойл» стала першою великою корпорацією США. Вона була створена Д. Рокфеллером у 1870 р. За десять років компанія вже контролювала виробництво очищеної нафти в країні. Рокфеллеру вдалося домовитися з власниками залізниць про низькі тарифи для вантажів «Стандард Ойл», що дало додаткову перевагу в боротьбі з конкурентами. У 1882 р. корпорація була перетворена на трест, що об'єднував 14 компаній і контролював близько 30 нафтових фірм. Рокфеллер холоднокрівно розорював своїх конкурентів. Якщо ті намагалися чинити опір, він наймав банди, які руйнували вишки, нафтопроводи, обладнання, убивали тих, хто не бажав «домовлятися».

Поряд із трестами існувала значна кількість малих і середніх підприємств. Вільна конкуренція між ними й визначала динамізм американської економіки.

Середня заробітна плата американських робітників перевищувала оплату висококваліфікованих робітників Англії та Німеччини.

В американському сільському господарстві переважали сімейні ферми. Його технічне обладнання перевищувало рівень європейських країн. За виробництвом найважливіших сільськогосподарських продуктів — зерна, м'яса, бавовни — США посідали перше місце у світі.

5 **Політичне життя та суспільні рухи США.** В останній чверті XIX ст. у США остаточно утвердилися республіка президентського типу та двопартійна система. Прихильники політиків Півночі США склали ядро Республіканської партії, а Півдня — Демократичної.

Швидкий економічний розвиток призвів до появи «великих грошей», що потягло за собою зростання корупції. Значна кількість державних посад стали прибутковими для тих осіб, що їх обіймали. Кожна партія, яка приходила до влади, намагалася висунути на ці посади своїх людей, які іноді навіть не мали й уявлення про свої но-

ві обов'язки, але мали потрібні зв'язки у вищих партійних структурах. Тому державний апарат працював у край неефективно. Права простих громадян постійно порушувалися, процвітало хабарництво. Такий стан викликав масовий суспільний рух за реформи та демократизацію.

Наприкінці XIX ст. серед американських фермерів виник масовий рух, спрямований проти залізничних, промислових і торговельних монополій. Його проявом стало прийняття антитрестівського закону Шермана (1890 р.) і оформлення Популістської («народної») партії. Вимоги популістів мали антимонополістичний характер. Вони вимагали націоналізації залізниць, телеграфу й телефону, конфіскації надлишків землі, збільшення податків із багатіїв.

Популісти брали участь у виборах, набравши значну кількість голосів. Тоді популярністю гасел прогресистів вирішили скористатися демократи.

На президентських виборах 1896 р. їх кандидат Вільям Брайан, який відповідав уявленням прогресистів про те, яким має бути президент, набрав 6,5 млн голосів, але не зміг перемогти кандидата від республіканців В. Мак-Кінлі.

Незважаючи на поразку в громадянській війні й період Реконструкції, колишні конфедерати, які згуртувалися навколо Демократичної партії, зберегли свою владу на Півдні США. Їм вдалося прийняти низку законів, які утискали громадянські права негрів. Так, наприклад, на виборців-негрів накладався спеціальний податок, неписьменних позбавляли виборчих прав тощо. Поступово на Півдні США склалася система расової *дискримінації* — обмеження громадянських прав за расовою ознакою. Згодом вона була доповнена расовою *сегрегацією* — системою окремого проживання та розвитку білошкірого і чорношкірого населення. Існували школи, магазини, ресторани, кафе, цілі квартали тільки для білих. Таке становище не могло влаштовувати чорношкіре населення США, і воно розпочало боротьбу за свої права. Особливої організованості вона набула від початку XX ст.

Жіночі організації (суфражистки) домагалися надання жінкам права голосу й рівності прав із чоловіками.

Найбільш організованим був робітничий рух, але, на відміну від європейських країн, він мав переважно економічний характер (покращення умов і оплати праці). Робітники віддавали перевагу профспілковому руху. Найбільша профспілкова організація — Американська федерація праці (АФП), очолювана Семюелом Гомпер-

Мирна демонстрація жінок за надання права голосу

сом, стояла на позиціях співробітництва та «ділового юніонізму» з роботодавцем. С. Гомперс уважав, що завдання профспілок (тред-юніонів) — не політика, не виступи проти суспільства, а ділова співпраця з підприємцями в організації виробництва та захист економічних інтересів членів профспілки.

1 травня 1886 р. робітники США розпочали загальний страйк, вимагаючи 8-годинного робочого дня. 3 травня 1886 р. в Чикаго поліція відкрила вогонь по робітниках, що зібралися на мітинг. Шестеро робітників загинуло. Наступного дня робітники зібралися в Хаймаркет-сквер на мітинг протесту проти дій поліції. Під час мітингу невідомий кинув у поліцейських бомбу (один поліцейський загинув). У відповідь поліція почала стріляти. Керівники страйку були заарештовані та звинувачені в організації терористичного акту. На суді це не було доведено, але присяжні визнали робітників винними. Четверо керівників було повішено. Відтоді американські робітники, а від 1889 р. і робітники інших країн на згадку про ту трагедію стали відзначати 1 Травня як День пролетарської солідарності.

На кінець XIX ст. припадає останній спалах збройної боротьби корінного населення Америки — індіанців — за свої права. Найбільш могутнім було повстання племен сіу та апачі. Їм навіть вдалося розгромити загін регулярної американської армії під командуванням полковника Кастера. Але сили були нерівними. У вирішальній битві 23 грудня 1890 р. індіанці зазнали поразки. Індіанці були загнані в спеціальні зони — *резервації*, де над ними була встановлена урядова опіка. Перед корінними жителями постала дилема: або вони зникнуть, або змінять свій спосіб життя.

Під тиском широких суспільних рухів лідери республіканців і демократів усвідомили необхідність змін у житті країни. Від початку XX ст. в країні були започатковані реформи, які крок за кроком демократизували життя в США.

Альфред Тайєр
Мехен

6 Зовнішня політика США. У зовнішній політиці США проявлялися дві тенденції: *експансіонізм* та *ізоляціонізм*. Зростання економічної могутності породжувало прагнення зовнішньої експансії.

Експансіоністи заявляли, що настав час, коли США мають втрутитися в боротьбу за панування на морі. Головним ідеологом експансіоністів став морський офіцер **Альфред Тайєр Мехен**. Він стверджував, що морська могутність — це головний чинник, який визначає долю країни в боротьбі за життя та право на існування.

Мехен уважав першочерговим завданням створення баз на островах Тихого та Атлантичного океанів і спорудження Панамського каналу, який сполучив би два океани. Першочерговим об'єктом експансії мала б стати, на думку Мехена, Латинська Америка.

Постер президентської кампанії

Американські солдати радіють із приводу перемоги над Іспанією

Від кінця XIX ст. правлячі кола США почали активно втілювати в життя ідеї Мехена. У 1898 р. США розпочали війну проти Іспанії, яка придушувала антиколоніальне повстання на Кубі. Приводом до війни став вибух на американському крейсері «Мен» у порту Гавани. Американський флот розгромив іспанські ескадри поблизу Куби та Філіппін. Іспанія була змушена піти на укладення миру.

За мирним договором Куба оголошувалася незалежною. США отримали острів Пуерто-Рико в Карибському морі, а в Тихому океані Філіппіни, острів Гуам, згодом острів Самоа та Гаваї.

Таким чином США також долучилися до колоніального поділу світу.

Висновки

Наприкінці XIX ст. стали проявлятися всі ознаки втрати Англією промислової першості. Але англійці мало цим переймалися, головною їх турботою була колоніальна імперія, над якою «ніколи не заходило сонце». Колонії були головним джерелом доходів і ринком збуту продукції промисловості.

► У другій половині XIX ст. Англія продовжила свій шлях у становленні ліберально-демократичної держави шляхом поступових реформ політичної та соціальної сфер суспільного життя. Країна уникнула революційних заворушень.

► На кінець XIX ст. США стали провідною індустріальною державою світу, а зростання військово-економічного потенціалу дозволило перейти до здійснення активної зовнішньої політики.

Запитання та завдання

1. Якими були особливості економічного розвитку Великої Британії в другій половині XIX ст?
2. У якому році було об'єднано профспілки Англії в єдину організацію?
3. Схарактеризуйте колоніальну політику Англії в другій половині XIX ст.
4. Яким було становище Ірландії в Британській імперії?
5. Як розгорталася боротьба за гомруль?
6. Якого принципу дотримувалася Англія у відносинах з іншими державами?
7. Яка колонія Англії першою отримала статус домініону?
8. Назвіть партії, що становили основу

двопартійної системи в США. **9.** Які дві зовнішньополітичні лінії мали місце в зовнішній політиці США? **10.** Які територіальні придбання здійснили США після війни з Іспанією?

- ✦ **11.** Чому наприкінці XIX ст. Велика Британія почала втрачати провідні позиції у світовій економіці? **12.** Якими були головні чинники швидкого економічного розвитку США в останній чверті XIX ст.? **13.** У чому полягає суть «доктрини Монро»? **14.** Якими є причини розгортання боротьби громадськості та уряду США проти монополій?
- ★ **15.** Порівняйте економічний розвиток США та Великої Британії в останній чверті XIX ст.

§ 19. Російська та Австро-Угорська імперії

- ▶ **1.** Які реформи були здійснені в Росії в 60—70-ті рр. XIX ст.? Чому сучасники називали їх Великими? **2.** Чому і як Австрійська імперія перетворилася на Австро-Угорщину?

1 **Росія в пореформений період. Особливості економічного розвитку.** Реформи 60-х рр. XIX ст. створили умови для швидкого розвитку капіталістичних відносин у Росії. Але вони мали свої особливості. Росія залишалася аграрною країною. Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві відбувався на прусський зразок — поміщицькі господарства переходили на товарне капіталістичне виробництво. Це забезпечувало формування в Росії капіталістичних відносин за недостатнього первинного нагромадження капіталу. Грабіжницький характер селянської реформи й відіграв роль первинного нагромадження, а також створив умови для забезпечення промисловості дешевою робочою силою.

Проте цей процес стримувався низкою чинників. Було збережено, зокрема, селянську «общину», що гальмувало процес майнового розшарування. Промисловість, яка тільки-но створювалася, не могла забезпечити роботою велику кількість людей. До того ж у Росії відбувся демографічний вибух: до кінця XIX ст. кількість населення збільшилася вдвічі. Таким чином, розвиток капіталістичних відносин відбувався на тлі збереження феодальних методів експлуатації селян (відробіток, здольщина) і навіть патріархального укладу господарювання.

Незважаючи на сповільнений розвиток капіталізму, у сільському господарстві були помітними нові явища. Соціальне розшарування селян супроводжувалося зростанням кількості сільськогосподарських найманих робітників. У 70-х рр. XIX ст. їх було 700 тис. осіб, а в 90-х рр. XIX ст. — уже близько 3,5 млн; збільшувалося виробництво товарного хліба.

Капіталістичні відносини на селі успішно розвивалися в тих районах, де існувало традиційно розвинене селянське чи поміщицьке товарне господарство, і в новоосвоєних районах (південь України, Північний Кавказ, Казахстан).

У Росії пізніше за інші великі держави завершилася промислова революція. Це відбулося в 80—90-х рр. XIX ст. Проте вона проходила одночасно з індустріалізацією, що зумовило високу концентрацію виробництва та швидкі темпи розвитку. На 5 % підприємств працювало 54,1 % робітників. Початок індустріалізації характеризувався також прямим державним втручанням. Робилося це у формі державного фінансування залізничного будівництва та фінансової підтримки галузей важкої промисловості, особливо металургії та машинобудування. Значну роль у проведенні індустріалізації відіграв іноземний капітал, якому створили сприятливі умови. Іноземні інвестиції спрямовувалися в найприбутковіші галузі промисловості — нафтову, кам'яновугільну, металургійну, машинобудівну.

Проте розвиток промисловості був нерівномірним у різних районах країни. Найбільш швидкими темпами розвивалися Україна (Донбас, Південь), Петербург, Москва, Польща, Прибалтика; дещо повільніше — промисловість Уралу.

За період від 1866 до 1903 р. кількість підприємств збільшилася з 3 до 9 тисяч. Виплавка чавуну в 1902 р. зросла до 159 млн пудів (у 1867 р. його виробили лише 17 млн пудів). Видобуток вугілля досяг у 1902 р. 1 млрд пудів (у 1867 р. — 159 млн пудів).

Великого розмаху набуло залізничне будівництво. Довжина залізничної мережі зросла з 1488 км у 1861 р. до 52 тис. км наприкінці XIX ст.

Незважаючи на такі вражаючі успіхи, Росія залишалася переважно аграрною країною, оскільки питома вага промислової продукції була меншою за сільськогосподарську.

Розвиток капіталістичних відносин зумовив протиріччя в суспільстві між працею і капіталом, між підприємцями і найманими робітниками, між новими економічними відносинами і старою політичною системою. Усі ці проблеми накладалися на старі. Зокрема, у країні не було по-новому розв'язане аграрне питання. Це зумовлювало високу соціальну напруженість у країні.

2 Формування соціальної структури російського суспільства індустріальної доби. Формально російське суспільство складалося зі станів. Стани поділялися на ті, що сплачували податки (селяни, міщани), і ті, що не сплачували (дворяни, духовництво). Розвиток капіталізму зумовив і формування нових прошарків суспільства — підприємців (промисловці, фінансисти) і найманих робітників (пролетаріат). Основну масу населення становили селяни (77 %).

Імператор
Олександр II

Імператор
Олександр III

Сінокіс. Кінець XIX ст.

Жнива. Кінець XIX ст.

У найгіршому становищі перебували наймані робітники (14 млн осіб), для яких єдиним засобом до існування залишався продаж своєї робочої сили.

Умови праці були тяжкими. Лише в 1879 р. встановили 11,5-годинний робочий день, але 13—14-годинний робочий день ще довго залишався звичним явищем. Нерідко половину заробітку забирали штрафи. За таємним циркуляром Міністерства внутрішніх справ робітники підлягали адміністративному висланню без суду та слідства за участь у страйках. Заборонялося створювати профспілки. Був високим ступінь експлуатації робітників. Так, із рубля, заробленого робітником, підприємець забирав собі від 68 до 96 копійок.

Широко використовувалася дитяча (від 8—10 років) і жіноча праця, яка оплачувалася вдвічі дешевше, ніж аналогічна чоловіча.

Поряд із робітничим класом формувався і клас підприємців. Його соціальною базою стали купецтво, заможне селянство, дворяни. Особливість формування класу підприємців полягала в тому, що він був тісно пов'язаний із державною бюрократичною структурою.

Капітали великої буржуазії формувалися за рахунок державного замовлення. Це, зрештою, зумовило підтримку царського уряду великими підприємцями. У Росії був значний прошарок буржуазії (компрадорська), тісно пов'язаної з іноземним капіталом.

3 Народництво. У центрі суспільно-політичного життя Російської імперії другої половини XIX ст. були найболючіші питання — «землі» і «волі». Реформаторські заходи влади суспільство у своїй більшості сприйняло прихильно. Але нерозв'язаність земельного питання, відсутність політичних прав і свобод викликали зростання кількості невдоволених серед різних суспільних верств.

У 1865 р. на зборах представників московського дворянства було порушено питання про запровадження в країні представницької форми правління. Імператор відповів, що запровадження в Росії конституції спричинить її розпад. Аналогічні вимоги висловлювалися земствами. Саме вони в пореформений пе-

ріод стали основою руху за конституцію. Унаслідок цього російський уряд розпочав політику обмеження прав земських установ.

Небажання царя та його уряду рахуватися з громадською думкою викликало невдоволення в середовищі інтелігенції. Серед молоді, передусім студентів, поширювалися радикально-демократичні ідеї, які пропонували розв'язати нагальні проблеми суспільно-політичного життя через народне повстання. Ідеологами цього напрямку згодом були **Микола Чернишевський, Микола Добролюбов, Олександр Герцен.**

У 60-х рр. XIX ст. радикально налаштована інтелігенція стала створювати таємні антиурядові організації. Серед них були «Земля і воля» (1862—1864 рр.), гурток Миколи Ішутіна, «Народна розправа» (1869 р.) під керівництвом Сергія Нечаєва. У відповідь на репресії самодержавства Д. Каракозов у 1866 р. здійснив замах на царя, але невдало.

На межі 60—70-х рр. XIX ст. в Росії відбувається становлення ідеології революційного народництва. Це був радикально-демократичний рух, який на основі західноєвропейських соціалістичних учень створив власну теорію переходу Росії до соціалізму.

Народники були впевнені, що колективістські традиції сільської «общини» здатні стати базою майбутньої соціалістичної організації суспільства. Вони вороже ставилися до капіталізму та заперечували прогресивний характер реформ 60—70-х рр. XIX ст. Селянство розглядалося ними як рушійна сила революції, що приведе суспільство до соціалізму.

Убагаючи єдину мету, теоретики народництва пропонували різні способи її досягнення.

Микола Бакунін (бунтарський напрямок) виступав за негайну селянську революцію, яку розпочне радикально налаштована інтелігенція. **Петро Лавров** (ідеолог пропагандистського напрямку) уважав, що спершу необхідно просвітити селян, аби підготувати їх до революції. **Петро Ткачов** (прихильник змовницької тактики боротьби, терору) також поділяв думку, що селяни не готові до революції, але наполягав на тому, що для досягнення мети інтелігенція має захопити владу завдяки збройному перевороту та здійснити згорі необхідні перетворення.

Спроби народників утілити ці плани в життя були невдалими. Починаючи від 1874 р. народники розгорнули серед селян пропагандистську роботу, організувавши «ходіння в народ». Та селяни не зрозуміли теоретичних міркувань народників і часто видавали їх поліції.

Тоді в народників визріла думка перейти до нелегальної форми роботи. Наприкінці 1876 р. вони створили законспіровану організацію «Земля і воля», яка виступала за передачу землі селянам, ліквідацію викупних платежів, податей. Для пропаганди своїх ідей

Микола Бакунін

і безпосередньо селянської революції народники почали влаштовуватися на роботу в селах учителями, лікарями тощо, щоб вести тривалу роботу серед селян. Але й цю акцію народників було перервано поліцією та жандармерією.

Утративши віру в те, що селянство здатне піднятися проти самодержавства, народники переглянули тактику боротьби та вдалися до терору. Постріл Віри Засулич у генерал-губернатора Федора Трепова в січні 1878 р. започаткував хвилю замахів на вищих чиновників царського апарату й навіть на самого царя. У 1878 р. було вбито шефа жандармів Миколу Мезенцова.

Проте не всі поділяли терористичні методи боротьби. У 1879 р. «Земля і воля» розпалася на самостійні організації — «Народну волю» і «Чорний переділ».

«Народна воля» стала військово-терористичним угрупованням, яке винесло смертний вирок цареві Олександру II і виконало його 1 березня 1881 р. Іронія долі полягала в тому, що в день убивства імператор схвалив пропозицію міністра внутрішніх справ Михайла Лоріс-Мелікова щодо подальших реформ і заходів по запровадженню в імперії представницьких форм правління.

Убивство царя нічого не змінило, хіба що погіршило становище в країні. Наступний цар Олександр III проводив політику контрреформ: обмежувалися навіть ті незначні демократичні здобутки, які запровадив Олександр II. Зокрема, було фактично ліквідовано самостійність судової влади.

Чорнопередільці залишалися на платформі «Землі і волі». До керівництва цієї організації входили Павло Аксельрод, Лев Дейч, Віра Засулич, Георгій Плеханов та ін. Переслідування поліцією змусили лідерів «Чорного переділу» емігрувати.

Таким чином, народники не досягли поставленої мети, але вони заклали підвалини подальшої революційної боротьби, яка привела до повалення царизму в Росії.

4 Соціал-демократичний і робітничий рухи в Російській імперії. Поряд із народницьким рухом в умовах швидкого економічного зростання виникла потреба в захисті прав робітництва. Найпоширенішою формою боротьби був страйк. У 70—90-х рр.

Михайло Лоріс-Меліков

Георгій Плеханов

XIX ст. в Росії переважали страйки, які виникали у відповідь на погіршення економічного становища робітників. Типовим прикладом є Морозовський страйк 1885 р. У 1897 р. робітники домоглися фабричного законодавства. У цей період виникли перші робітничі організації в Одесі, Петербурзі та інших містах. На початку XX ст. робітничий рух вступив у нову фазу — боротьбу за політичні права.

Криза народництва, розгортання робітничого руху призвели до поширення в Росії ідеології марксизму.

Першу марксистську організацію — «Групу визволення праці» — заснували в Женеві в 1883 р. російські революціонери, які відмовилися від народництва (Г. Плеханов, П. Аксельрод, Л. Дейч, В. Засулич та ін.). Діячі групи вважали своїм завданням підготовку умов для розвитку соціал-демократичного руху в Росії. Вони перекладали російською мовою деякі праці К. Маркса і Ф. Енгельса та поширювали їх у Росії, розгромили ідеологію народників, довівши її хибність. Крім нищівної критики народників, він обґрунтував необхідність заснування в Росії марксистської партії, у 1883—1885 рр. склав перший проект її програми.

У 80-х рр. XIX ст. в промислових і політичних центрах Росії почали виникати марксистські гуртки.

Восени 1895 р. майже два десятки петербурзьких соціал-демократичних гуртків об'єдналися під керівництвом В. Леніна в «Союз боротьби за визволення робітничого класу». У березні 1897 р. таку саму організацію створили київські соціал-демократи (Ю. Мельников, Б. Ейдельман, П. Туганський та ін.). Київський «Союз» налагодив випуск і поширення загальноросійської «Робочої газети». Такі союзи виникли і в інших містах Росії.

Консолідація гуртків була кроком до створення загальноросійської соціал-демократичної партії.

І з'їзд Соціал-демократичної робітничої партії відбувся на початку березня 1898 р. в Мінську. Були присутні дев'ять делегатів від шести організацій. З'їзд проголосив створення РСДРП, визнав «Робочу газету» її центральним друкованим органом та обрав Центральний комітет РСДРП. Але вже 12 березня ЦК і значну кількість соціал-демократів було заарештовано, а друкарню «Робочої газети» розгромлено.

Проте на початку XX ст. РСДРП відродилася й очолила боротьбу проти самодержавства.

5 Зовнішня та колоніальна політика Росії. Поразка Росії в Кримській війні спричинила падіння її престижу та зменшення участі у світовій політиці. Вона фактично втратила статус великої держави. Тому головним завданням зовнішньої політики Росії в 60-х рр. XIX ст. було скасування Паризьких статей 1856 р. Обережна та вміла політика міністра закордонних справ Олександра Горчакова дозволила Росії, використовуючи протиріччя між євро-

Переправа російської армії через Дунай. 1877 р.

Будівництво Транссибірської залізниці

пейськими країнами, вийти з дипломатичної ізоляції та посилити свій вплив на Балканах. Після того як Пруссія завдала поразки Австрії (1866 р.) і Франції (1871 р.), це завдання російська дипломатія виконала під час Лондонської конференції 1871 р.

Другим завданням російської дипломатії було забезпечення подальшої територіальної експансії Росії та розширення зони впливу. Поразка в Кримській війні на деякий час призупинила територіальну експансію Росії на Балканах, проте дала їй змогу зосередитися на завоюванні Середньої Азії та Далекого Сходу.

Проникнення на Далекий Схід призвело до зіткнення з Китаєм. Щоб розв'язати протиріччя, у 1858 і 1860 рр. між двома країнами було укладено договори, що закріплювали за Росією Приамур'я та Примор'я. У 1875 р. було укладено договір із Японією, за яким вона визнавала право Росії на Сахалін, а Росія визнавала право Японії на Курильські острови.

Новий етап експансії Росії на Далекому Сході розпочався в 90-х рр. XIX ст. У 1891 р. почалося будівництво стратегічної Транссибірської залізниці. Це дало змогу Росії активніше проникати в Туву, Зовнішню Монголію, Маньчжурію. Скориставшись поразкою Китаю в японо-китайській війні 1894—1895 рр., Росія домоглася права на будівництво Китайської східної залізниці від Чити до Владивостока через Маньчжурію та права оренди протягом 25 років Ляодунського півострова з Порт-Артуром.

Протягом 1864—1884 рр. Росія вела війни за загарбання територій Кокандського та Хівінського ханств, Бухарського емірату й казахських земель. Їх наслідком стало встановлення на завойованих землях військово-адміністративного управління. Однак російська експансія в Середній Азії спричинила зіткнення з інтересами Англії. У 1887 р. обидві країни підписали протокол про російсько-англійське розмежування, який зупинив подальше просування Росії на південь на північно-західному кордоні Афганістану. Унаслідок

російської експансії в другій половині XIX ст. до її складу увійшла велика територія Середньої Азії — від Каспійського моря до гір Тянь-Шань і від Аральського моря до кордону з Афганістаном.

У 70-х рр. XIX ст. розпочався новий етап експансії Росії на Балканах і в Закавказзі, який призвів до російсько-турецької війни 1877—1878 рр. Росія приєднала значні території в Закавказзі та домоглася посилення впливу на Балканах. Туреччина визнала незалежність Румунії, Сербії, Чорногорії та надала автономію Болгарії. Але скористатися з перемоги повною мірою Росії завадили Австро-Угорщина та Німеччина (Берлінський трактат 1878 р.).

Нове співвідношення сил, що склалося в Європі наприкінці 70-х рр. XIX ст., спричинило переорієнтацію зовнішньої політики Росії. На панівне становище в Європі претендувала Німеччина, що в 1882 р. утворила Троїстий союз з Австро-Угорщиною та Італією. Цей союз був насамперед спрямований проти Росії та Франції, що спонукало ці країни до зближення й укладення союзу (1891—1893 рр.).

Відновивши наприкінці XIX ст. свій статус великої держави, Росія не могла залишатися осторонь світового конфлікту між великими державами. Прихильності Росії домагалися держави Троїстого союзу — Німеччина, Австро-Угорщина, Італія, які прагнули, щоб вона принаймні зберігала нейтралітет, тоді як Франція вбачала в Росії єдину силу, що могла стримати Німеччину. Зрештою Росія підписала союз із Францією (1891—1893 рр.) та Англією (1907 р.).

Вибір Росії на користь Франції та Англії був зумовлений небажанням надмірного посилення Німеччини, прагненням здійснити територіальні загарбання, які не могла забезпечити Німеччина, залежністю Росії від французьких та англійських позичок і капіталів.

6 Особливості розвитку Австро-Угорщини. У середині XIX ст. Австрійська імперія переживала глибоку кризу, вихід з якої було знайдено в переформуванні імперії. Австро-Угорщина як дуалістична монархія утворилася в 1867 р. і проіснувала до 1918 р. Основою стабільності монархії був австро-угорський компроміс, який згодом був доповнений і польським.

Вона складалася з двох частин. **Ціслейтанія** (Австрійська імперія) об'єднувала Австрію, Чехію, Моравію, Сілезію, Гарц, Істрію, Трієст, Далмацію, Буковину, Галичину й Крайну. **Транслейтанія** (Угорське королівство), мала у своєму складі Угорщину, Трансільванію, Фіуме й Хорвато-Славонію.

Австро-Угорщина була однією з найбільших держав Європи. За територією та кількістю населення вона випереджала Велику Британію, Італію та Францію, проте не мала заморських колоніальних володінь. На території Австро-Угорщини проживали різні народи, жоден з яких не становив більшості.

Герб Австро-Угорщини

Два флоріни 1879 р. — австрійська пам'ятна монета на честь срібного весілля Франца Йосифа I та Єлизавети. Аверс і реверс

Найчисленнішими були австрійці (23,5 % населення) та угорці (19,1 %), потім — чехи та словаки (16,5 %), серби й хорвати (16,5 %), поляки (10 %), українці (8 %), румуни (6,5 %), словенці, італійці, німці та інші народи. Переважна більшість із них жили компактними групами, що сприяло розвитку національно-визвольного руху та посиленню відцентрових тенденцій. До національних протиріч додавалися й релігійні, оскільки в країні діяло кілька церковних конфесій — католицька, протестантська, православна, уніатська та ін. Територіальний устрій держави був улаштований таким чином, щоб в одній адміністративній одиниці опинилося дві конкуруючі нації, одній із яких надавалися деякі політичні переваги (німці й чехи, українці й поляки, угорці й хорвати тощо).

Імператор Австрії водночас був і королем Угорщини, правителем єдиних королівсько-імператорських інститутів — військового відомства, іноземних справ і фінансів. Австрія та Угорщина мали свої парламенти й уряди, склад яких затверджувався імператором.

Важливу роль у внутрішньому житті відігравала армія, яка завдяки імперським амбіціям спадкоємця престолу ерцгерцога **Франца Фердинанда** стала привілейованою частиною суспільства й поглинала більшу частину державних видатків. Пропаганда формувала в масовій свідомості образ могутньої імперської армії та флоту.

В імперії не існувало загального виборчого права. Право голосу мали лише власники якогось майна. У районах компактного проживання деяких національностей діяли власні конституції, існували місцеві парламенти (сейми) й органи самоврядування.

У таких районах за чинним законодавством викладання в початкових школах і ведення ділових паперів у місцевих органах самоврядування мало провадитись національними мовами. Але цей закон часто не виконувався, і повсюдно переважала німецька мова.

Австро-Угорщина була середньорозвиненою аграрно-індустріальною країною. Переважна більшість її населення була зайнята в сільському й лісовому господарстві (понад 11 млн осіб). Низький рівень сільського господарства визначали поміщицькі маєтки, де використовувалася ручна праця батраків. В Угорщині, Хорватії, Га-

личині, Трансільванії майже третина оброблюваної землі належала великим поміщикам, які мали понад 10 000 га кожний.

В Австро-Угорщині відбувалися ті самі економічні процеси, що й в інших розвинених країнах: концентрація виробництва й капіталу, збільшення інвестицій. За окремими валовими показниками (виписка сталі) імперія в другій половині XIX ст. випередила Англію та Францію. Промислово розвиненими були Австрія і чеські землі. Шість найбільших монополій контролювали видобуток майже всієї залізної руди й понад 90 % виробництва сталі. Металургійний концерн «Шкода» в Чехії був одним із найбільших підприємств європейської військової промисловості. Але загалом в Австро-Угорщині переважала дрібна й середня промисловість. Характерними особливостями економіки імперії були її технологічна відсталість, погана забезпеченість новітньою технікою та відсутність новітніх галузей промисловості. Німецький і французький капітал активно інвестувався в базові галузі промисловості — видобуток нафти, металургію, машинобудування.

Промисловість і сільське господарство працювали на потреби власного ринку. Імпорт, як і експорт товарів, був незначним і ледве досягав 5 %.

Багатонаціональна Австро-Угорська імперія на початку XX ст. зазнала глибокої кризи внаслідок піднесення національних і робітничого рухів. Національні рухи з чітко визначеними відцентровими тенденціями й бажанням створити власні незалежні держави формувалися в другій половині XIX ст. Це було пов'язано з процесом становлення національної інтелігенції. Саме вона була носієм духу волелюбності, ідеї самостійності й шукала засоби для прищеплення цих ідей масам. Першим таким засобом була боротьба за мову — за національну мову викладання в школах, університетах, за національну мову літератури, за рівні права національних мов у діловодстві та в армії. Цей рух очолювали культурно-освітні товариства: «Національна ліга» (італійські землі), «Матице школьська» (чеські землі), «Матице словенська» (Словенія), «Народний дім» (Галичина) та ін. Вони були засновниками національних шкіл і літературних часописів.

Найбільш організованим цей рух був у чеських землях. Під їхнім тиском у 1880 р. Відень був змушений встановити в чеських землях рівноправність німецької та чеської мов в офіційному діловодстві. У 1881 р. Празький університет був поділений на два — німецький і чеський. У 1897 р. імператор підписав так звані «мовні укази», які остаточно зрівняли в правах німецьку і чеську мови. Поширення набув рух слов'янської інтелігенції за встановлення тісних зв'язків. В окремих національних землях утворювалися масові молодіжні організації, наприклад чеська військово-спортивна організація «Сокіл». Вона об'єднала десятки тисяч юнаків і дівчат, проводила націоналістичні мітинги. Усе це сприяло формуванню національної

самосвідомості, і напередодні Першої світової війни більшість підданих Австро-Угорської імперії були вже сформованими громадянами майбутніх суверенних держав.

У зовнішній політиці правлячі кола орієнтувалися на союз із Німеччиною. Загарбницькі наміри були спрямовані на Балкани, де вони стикалися з інтересами Росії.

Висновки

Остання чверть XIX ст. характеризується стрімким економічним розвитком Росії, зломом її традиційних життєвих устоїв. Завершення процесу промислової революції збіглося з періодом початку індустріалізації, що породжувало поєднання новітніх і вже застарілих форм економічного життя.

► У політичній сфері в Росії панувало самодержавство. Після ліберальних реформ Олександра II настав період зміцнення основ самодержавства за часів правління Олександра III.

► Відсутність політичних свобод, панування самодержавства породжували рух народників, які, не цурачись будь-яких засобів, намагалися його повалити.

► Специфічними рисами розвитку Австро-Угорщини були: відсутність заморських володінь, оскільки всі її землі були розташовані в центрі й на сході Європи; багатонаціональний характер державного устрою, що поєднував елементи централізованої та федеративної монархії; інтенсивний розвиток національної свідомості народів окраїн, що зумовило місцевий сепаратизм.

Запитання та завдання

1. Який шлях розвитку сільського господарства реалізовувався в Росії?
2. Коли в Росії завершилася промислова революція (переворот)?
3. Які риси притаманні економічному розвитку Росії другої половини XIX ст.?
4. Хто такі народники? За що вони виступали?
5. Коли в Росії сформувався соціалістичний рух?
6. Які територіальні придбання здійснила Росія в другій половині XIX ст.?
7. Яка головна проблема турбувала правлячі кола Австро-Угорщини?
8. Які землі Австро-Угорщини були найбільш економічно розвинутими?
- ★ 9. Яку роль у розвитку економіки Росії відіграло масове будівництво залізниць?
10. Чому в русі проти самодержавства в Росії марксизм витіснив ідеологію народництва?
11. Що зумовило появу тероризму в Росії?
12. Завдяки чому австрійським імператорам удавалося зберегти єдність імперії?
- ★ 13. Розкрийте особливості розвитку капіталістичних відносин у Росії в місті та на селі.
- ★ 14. Поміркуйте, які негативні та які позитивні аспекти мало проникнення іноземного капіталу в Росію.
15. Австро-Угорщину іноді називають «клаптиковою імперією». Чи погоджуєтеся ви з такою думкою?

§ 20. Японія

- 1. Яка європейська країна першою проникла до берегів Японії? 2. Що таке колоніалізм?

1 Крах політики самоізоляції. На початку XVII ст. владу в Японії захопив сегун (полководець) Токугава Ієясу. Японський імператор (мікадо) утратив реальну владу (сегун не знищив імператора, оскільки згідно із синтоїзмом — японською релігією — він є живим богом) і був із родиною ізольований у місті Кіото, де навіть не мав права спілкуватися з князями. Сегун поклав край одній із головних проблем країни — усобиці князів. Це було зроблено шляхом періодичного брання в заручники князів або їхніх родин.

У середині XVII ст. сегун Токугава Ієміцу прийняв рішення про «закриття країни», боячись, що європейці поступово підкорять Японію і знищать традиційне життя. Поширення християнства під впливом католицьких місіонерів (особливо португальських) набуло загрозливого характеру. Усіх європейців було знищено або вигнано з країни, виняток був зроблений для голландців, яким відкрили для торгівлі єдиний порт — Нагасакі. Поряд із закриттям країни було заборонено християнство та знищено всіх його прихильників у Японії.

У середині XIX ст. Японія потрапила в поле зору США, європейських держав і Росії. Насамперед Японія цікавила США як перевалочна база американських суден, що плавали в північних водах Тихого океану, як зручний плацдарм для зміцнення американських позицій на Далекому Сході і насамперед у Китаї, де домінували англійці. У 1854 р. під жерлами гармат американського флоту японці були змушені «відкрити» свою країну.

i У 1853 р. на острів Хонсю прибула американська воєнна ескадра на чолі з командором Метью К. Перрі. Він передав японцям листа від президента США, у якому висловлювалося бажання встановити з Японією дипломатичні відносини. Японці попросили час на роздуми. Наступного року ескадра Перрі з десятком бойових кораблів знову з'явилася біля берегів Японії. Перрі, погрожуючи

Висадка командора Перрі в Йокогамі

Порт-Артур після японського бомбардування

інтервенцією, примусив сегуна підписати японо-американський договір про відкриття для торгівлі зі США двох портів, а також відкрити американське консульство в одному з них. Незабаром подібні договори з Японією підписали Росія, Англія, Франція, Голландія. Згодом ці договори набули нерівноправного характеру. Громадяни цих країн отримали право недоторканності на території Японії. Японія опинилася перед загрозою колонізації.

2 **Революція (переворот) Мейдзі.** Проникнення європейців та американців до Японії підірвало авторитет традиційної влади сегуна. Проти його влади виникла сильна опозиція, що призвело до громадянської війни (1863—1868 рр.), яка ускладнювалася втручанням іноземних держав. У 1866 р. помер сегун Іємоті, який уособлював світську владу, а в 1867 р. — імператор Комей, який представляв релігійну владу. У країні з новою силою спалахнула боротьба за владу. Нового 14-річного імператора Муцухіто підтримували самураї півдня Японії, городяни, селяни.

У січні 1868 р. війська імператора, що мали європейську зброю, розгромили війська сегуна, а в травні вступили до столиці сегуна Токіо (Едо). Так імператор об'єднав світську й духовну владу. Роки його правління (до 1912 р.) дістали назву «*епоха Мейдзі*» (освітчене правління).

КЛЯТВА ІМПЕРАТОРА (6 КВІТНЯ 1868 р.)

Ця клятва була дана імператором Муцухіто (Мейдзі) перед вирішальною битвою за Едо проти армії сегуна Такугава Кейкі.

1) Буде створено широке зібрання, і всі державні справи розв'язуватимуться із суспільною думкою.

2) Усі люди, як правителі, так і керовані, мають одностайно присвятити себе успіху нації.

3) Усім військовим і цивільним чинам і всьому простому народу буде дозволено здійснити свої власні прагнення та розвивати свою діяльність.

4) Усі погані звичаї минулого будуть скасовані; буде дотримуватися правосуддя і безпристрастия, як вони розуміються всіма.

5) Знання будуть запозичені з усього світу, і таким шляхом основи імперії будуть зміцнені.

? Використовуючи текст підручника, з'ясуйте, яким чином було реалізовано положення імперської клятви в реформах Мейдзі.

Революція (переворот) Мейдзі започаткувала радикальні соціальні, політичні та економічні зміни в японському суспільстві.

3 **Реформи 70—80-х рр. XIX ст. Особливості економічного розвитку.** На відміну від Китаю, де традиціоналізм і консерватизм перешкождали прийняттю європейських нововведень, молодий імператор Японії Муцухіто рішуче вдався до творчого запозичення досвіду Європи. Японська цивілізація виявилася більш сприйнятливою для зовнішніх впливів, зокрема європейських.

Розвиток Японії в останній третині XIX ст. прискорився. Реставрація влади імператора супроводжувалася усуненням від управління державою тих князівських кланів, які чинили опір проведенню актуальних реформ.

Важливу роль у послабленні впливу традиційних князівських кланів відіграла аграрна реформа (1872—1873 рр.), за якою частина землі відійшла до селян. Унаслідок реформи селяни отримали у власність ті ділянки, які вони обробляли. Замість натурального податку було введено єдиний поземельний податок у розмірі 3 % від вартості землі. Однак навіть такий незначний податок виявився селянам не під силу, оскільки вартість землі в Японії була дуже високою. Для сплати податку доводилося продавати до 50 % урожаю. Зрештою до 1890 р. майже 67 % селян були змушені продати свої ділянки. Але реформа дала простір для розвитку товарного виробництва на селі. Промисловість отримала дешеву робочу силу.

Ще в 1868 р. була здійснена фінансова реформа, яка замінила старі монети єдиною — єною.

Також було проведено військову реформу. Армія, озброєна й навчена за європейським зразком, стала комплектуватися на основі загальної військової повинності. Було створено військові академії та інші навчальні заклади. У той же час в армії культивувався войовничий дух самурайства. Японія готувалася до здійснення широкомасштабних планів експансії на материку та в акваторії Тихого океану.

У результаті адміністративної реформи 1870—1872 рр. було знищено князівства, уведено префектури, що дозволило подолати роздробленість країни й консолідувати загальнонаціональний ринок.

У 1872 р. була започаткована й освітня реформа. Було засновано 5,5 тис. початкових шкіл і вісім університетів за європейським зразком. Освіта стала доступною для жінок. У 1879 р. початкова освіта була оголошена обов'язковою. Оскільки вчителів не вистачало, до викладання та виховання хлопчиків залучили освічених самураїв. У 1890 р. був опублікований імператорський указ про необхідність особистої відданості імператору. Документ уважався свящиною і був покладений в основу виховання молоді. Особливий ритуал, обов'язковий у кожній школі, сприяв вихованню патріотизму та відданості імператору.

Реформи виключили Японію з міжнародної ізоляції, долучили її до світового господарства, сприяли формуванню індустріального суспільства.

Імператор Мейдзі

Імператор Мейдзі прямує з Кіото до Токіо

Японські гармати обстрілюють західні кораблі в Шімоносеці

Слабкість підприємницького капіталу обумовила провідну роль держави у створенні великих підприємств та арсеналів. Острівна країна субсидіями заохочувала розвиток своєї промисловості, віддаючи перевагу фірмам, які працювали на потреби армії та флоту. У 80—90-х рр. XIX ст. чимало державних фабрик і заводів було передано в оренду або продано приватним особам на пільгових умовах. Утворилися великі фірми («Міцуї», «Міцубісі», «Ясуда», «Асано» та ін.). Підприємства часто передавалися до рук дворян, вищих службовців. Так було започатковано тісний зв'язок імператорського двору, поміщиків, національної буржуазії. За рахунок держави було створено систему транспорту та зв'язку. Утім, у промисловості домінували дрібні підприємства, за рівнем технічного розвитку Японія значно поступалася європейським державам.

Реформи, здійснені в 70—80-ті рр. XIX ст., дали могутній поштовх до стрімкого розвитку країни та формування особливої японської моделі модернізації.

Рубежем у розвитку Японії стала японо-китайська війна 1894—1895 рр. Здобувши в ній перемогу, Японія отримала першу колонію — острів Тайвань. Отриману від Китаю контрибуцію було спрямовано на фінансування 10-річної програми створення важкої промисловості, яка мала дати нову зброю. Флот планувалося збільшити в 4 рази, армію в 2 рази. Здійснені заходи дали свої результати. Наприкінці XIX — на початку XX ст. Японія увійшла до групи великих держав і за рівнем розвитку стала аграрно-індустріальною країною.

Індустріальний розвиток відчутно змінив соціальну структуру японського суспільства. Формувався клас підприємців. До системи найманої праці залучалася дедалі більша частина населення.

Переpleтання інтересів імператорського двору, поміщиків і промисловців, існування деяких феодальних пережитків у сільському господарстві, жорстокі методи експлуатації населення, орієнтація на континентальну територіальну експансію визначили своє-

рідність японського розвитку індустріального суспільства. Зовнішньополітична експансія в Японії набула першочергового значення як національна стратегія модернізації суспільства.

4 Політичний устрій. Своєрідним підсумком реформ стало прийняття в 1889 р. Конституції країни, яка була створена за зразком німецької. Згідно з конституцією Японія стала конституційною монархією з широкими правами та законодавчою ініціативою імператора, особа якого проголошувалася «священною і недоторканною». Імператор мав право оголошувати війну, підписувати мир, укладати договори, скликати й розпускати парламент, призначати та звільняти найвищих посадових осіб, як цивільних, так і військових.

За Конституцією парламент складався з двох палат — палати перів і палати представників. У верхній палаті була представлена аристократія, члени імператорського двору, що призначалися на сім років. Нижня палата обиралася на чотири роки. Виборче право отримали лише чоловіки, що досягли 25 років і сплачували податок не менше 15 єн. Таких виявилось лише 1 % населення. Парламент затверджував бюджет, але його права в цьому питанні обмежувалися. Уряд був відповідальним не перед парламентом, а перед імператором. Конституція також визначала найвищий консультативний орган при імператорові — Таємну раду.

Конституція 1889 р. офіційно проголосила демократичні свободи й громадянські права, рівність усіх громадян країни.

У 80-х рр. XIX ст. виникли політичні партії: у 1881 р. — Конституційна ліберальна партія (Ріккен Дзіюто), в 1882 р. — Партія реформ (Кайсінто). Вони ще не мали масової бази, чіткої організаційної структури і скоріше були схожі на політичні клуби, що спиралися на різні групи промисловців і землевласників.

Наприкінці XIX ст. в Японії виникли профспілки. У 1896 р. відбувся перший робітничий страйк. Але становлення профспілкового й робітничого руху дуже ускладнювалося через особливості соціальної структури японського суспільства. На заваді цьому процесу стояли поліцейський терор і взаємини між робітниками та підприємцями, у яких значну роль відігравали традиційні норми поведінки: шанування старших, відданість господареві, довічне наймання на роботу, колективна власність.

5 Експансіоністська політика. Першим об'єктом експансії Японії на материк стала Корея, яка перебувала у васальній залежності від Китаю. Уклавши з Кореєю в 1876 р. нерівноправний договір, Японія розширила експансію під приводом сприяння національно-визвольному руху. Коли на початку 90-х рр. XIX ст. в Кореї почалося повстання і китайські війська виступили для його придушення, Японія спрямувала свої армійські частини на південь півострова. Конфлікт на Корейському півострові вилився в японо-китайську війну

1894—1895 рр., яка закінчилася поразкою Китаю та підписанням мирного договору. Китай визнав незалежність Кореї, передав Японії Тайвань і Пескадорські острови, відкрив для Японії торговельні порти, надав права будівництва підприємств і зобов'язався виплатити величезну контрибуцію. Війна Японії проти Китаю загострила японо-російські протиріччя на Корейському півострові та в Південній Маньчжурії. Назрівав російсько-японський збройний конфлікт. Готуючись до нього, Японія в 1902 р. уклала англо-японський договір, спрямований не тільки проти Росії, а й проти США. Отже, на Далекому Сході зав'язувався складний вузол протиріч.

ОДИН ІЗ КЕРІВНИКІВ КОНЦЕРНУ «МІЦУЇ» ПРО ЯПОНСЬКУ ЕКСПАНСІЮ

Хоч які pracowиті японці, хоч яка досконала їхня техніка та організація виробництва, японська торговельна експансія не матиме майбутнього, якщо вона не зможе спертися на відповідну силу. Найбільшою силою сучасності є воєнна готовність армії та флоту. Ми можемо спокійно здійснювати свою експансію за кордоном і наважуватися на всілякі починання, якщо ми впевнені, що перебуваємо під їхнім захистом.

- ? 1. Якими були основні причини японської експансії? 2. Куди була спрямована японська експансія?

Висновки

«Відкриття» Японії призвело до спроб більш сильних держав підкорити її за прикладом Китаю та Індії. Але реформи Мейдзі дали змогу країні зміцнити своє становище та взяти курс на модернізацію.

► У розвитку Японії було вдало поєднано досвід, традиції і досягнення Сходу й Заходу. Разом із тим мілітаризація економіки перетворила Японію на небезпечне джерело агресії.

Запитання та завдання

1. У якому році в Японії відбулися події, що увійшли в історію під назвою «революція (переворот) Мейдзі»? 2. Назвіть реформи, здійснені в 70—80-х рр. XIX ст. в Японії. 3. Як називаються великі монополістичні об'єднання в Японії? 4. Конституція якої країни була обрана як приклад для конституції Японії? 5. Коли в Японії була створена перша політична партія? 6. Яким було економічне й політичне становище Японії наприкінці XIX ст.? 7. Укажіть роки японо-китайської війни. 8. Яка територія стала першою колонією Японії? 9. Якою є роль реформ Мейдзі в історії Японії? 10. Що обумовило входження Японії до групи великих держав? 11. Якою є роль війн Японії з Китаєм у її модернізації? 12. Простежте за картою напрямки японської експансії. 13. Заповніть таблицю «Реформи 70—80-х рр. XIX ст. в Японії».

Назва	Зміст	Результати

- ★ 14. Події 1867—1868 рр. дістали різну назву й оцінку істориків. Одні називають їх переворотом, другі — революцією, треті — реставрацією. Якої думки дотримуєтеся ви? Свою думку обґрунтуйте.

Узагальнення знань

за темами «Європа та Америка в добу об'єднання та модернізації суспільства», «Утвердження індустріального суспільства у провідних державах світу»

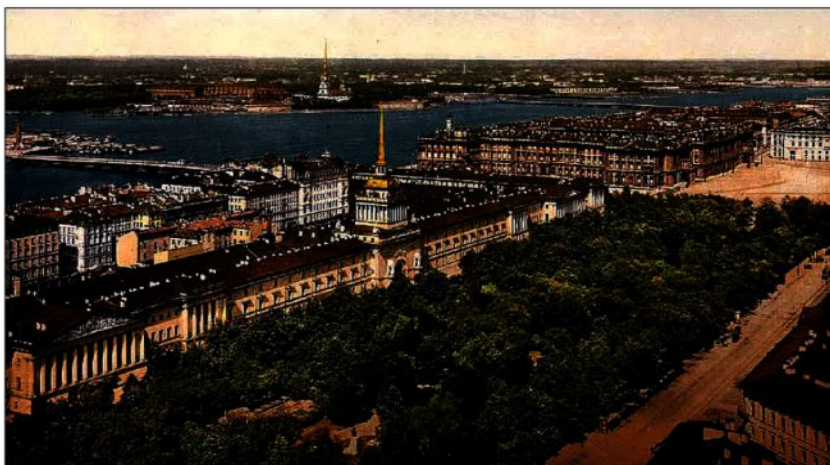
1. Складіть перелік найважливіших подій, що мали місце в провідних державах світу в 60—90-ті рр. XIX ст.
2. Назвіть імена видатних історичних осіб провідних держав світу, що визначали їхній розвиток у 60—90-ті рр. XIX ст.
3. Поясніть значення понять і термінів: «індустріальне суспільство», «науково-технічна революція», «корпорація», «монополія», «капіталізм», «інвестиції», «міграція», «демократія», «світова політика», «тред-юніони», «двопартійна система», «антимонопольне законодавство», «расова політика», «сегрегація», «міжнародний робітничий рух», «інтернаціонал», «суфразажизм», «модернізація», «реформа», «народництво», «тероризм», «соціал-демократія», «доба Мейдзі».
4. Проаналізуйте та порівняйте перебіг і наслідки модернізації Росії та Японії в другій половині XIX ст.
5. Визначте основні причини посилення нерівномірності економічного й політичного розвитку європейських країн і США та наслідки цього явища.
6. Охарактеризуйте процес завершення формування індустріального суспільства в провідних державах Європи та США. Які нові явища в розвитку провідних країн світу мали місце в останній чверті XIX ст.?
7. Складіть порівняльну таблицю розвитку провідних країн Європи та США.

Критерії порівняння	Англія	Франція	Німеччина	США
Риси політичного життя				
Риси економічного розвитку				
Соціальні процеси				
Робітничий і соціальні рухи				
Принципи й напрямки зовнішньої політики				

Хронологічна сторінка

за темами «Європа та Америка за доби об'єднання та модернізації суспільства», «Утвердження індустріального суспільства в провідних державах світу»

Дата	Подія
1837—1901 рр.	Правління англійської королеви Вікторії (Вікторіанська епоха)
1861—1874 рр.	Період Великих реформ у Росії
1867 р.	Створення Австро-Угорщини
1868 р.	Друга парламентська реформа в Англії
1868—1912 рр.	Епоха Мейдзі («освічене правління»)
1870—1871 рр.	Франко-німецька (франко-пруська) війна
4 вересня 1870 р.	Проголошення Третьої республіки у Франції
1871 р.	Створення Німецької імперії. Прийняття Імперської конституції
Березень—травень 1871 р.	Повстання в Парижі. Паризька комуна
1871 р.	Завершення об'єднання Італії
1871—1890 рр.	Канцлерство О. фон Бісмарка
1875 р.	Прийняття Конституції Третьої республіки у Франції
1884 р.	Закон про народне представництво в Англії (Третя парламентська реформа)
1889 р.	Прийняття Конституції Японії
1889 р.	Створення II Інтернаціоналу
1890 р.	Антитрестівський закон Шермана в США
1890-ті рр.	Завершення промислового перевороту в Росії
1895—1896 рр.	Японо-китайська війна
1898 р.	Іспано-американська війна
1899—1902 рр.	Англо-бурська війна

ТЕМА V. ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ СВІТОВИХ КОЛОНІАЛЬНИХ ІМПЕРІЙ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ.

§ 21. Завершення територіального поділу світу.

Колоніалізм

- 1. Укажіть хронологічні межі Великих географічних відкриттів. 2. Назвіть країни, які першими утворили колоніальні імперії. 3. Як поводити себе європейці на новозахоплених територіях?

1 Колоніалізм. Утворення перших заокеанських колоніальних імперій Португалії, Іспанії, Голландії, Англії та Франції сприяло накопиченню в руках торговельної буржуазії Європи великих коштів, створило умови для формування світового ринку, що, у свою чергу, дало могутній поштовх до розвитку капіталістичних відносин у Західній Європі. Кошти, здобуті грабунками й насильством, вкладалися у створення більш досконалої системи організації підприємства — у мануфактуру, що зміцнювала капіталізм, вимагала від підприємців більш активної, широкої та організованої експансії.

Водночас колонії забезпечували ринок збуту для нових мануфактур, що швидко виникали, а монопольне володіння цим ринком забезпечувало активне накопичення капіталу. Золото і срібло, здобуті за межами Європи шляхом пограбування, поневолення тубільців, убивств, припливали в метрополію і тут перетворювалися на капітал.

Таким чином, величезні багатства, захоплені європейцями шляхом пограбування нововідкритих країн, колоніальної експлуатації, складали один із найважливіших елементів первісного нагромадження капіталу, що значно прискорило історичний процес розвитку Європи.

У країнах Азії, Африки та Америки вторгнення європейців та їхня колонізаторська діяльність, навпаки, стали причиною гальмування історичних процесів та консервації найвідсталіших форм суспільних відносин, призвели до порушення економічних зв'язків між цими країнами, підкорення місцевого виробництва інтересам європейського капіталу.

Метрополія — держава, що здійснює колонізацію і має колонії.

Наприкінці XVIII — у ХІХ ст. в європейських країнах відбувалися промислові революції, змістом яких був перехід на нову технічну базу великої промисловості.

Першою на цей шлях стала Англія. Метою колоніальної політики Англії на цьому етапі її зовнішньої експансії було перетворення величезних колоніальних володінь на сировинний придаток своєї промисловості. Величезними були також потреби в продовольстві для міського населення метрополії, кількість якого швидко зростала.

Форт Вільям — перший бастион англійської Ост-Індської компанії на сході Індії

Штаб-квартира голландської Ост-Індської компанії в Амстердамі

Услід за Англією промисловий переворот охопив й інші європейські країни та США.

Використовуючи свою величезну економічну й технічну перевагу, колонізатори намагалися перетворити цілі країни та континенти на ринок збуту своїх фабричних товарів і джерела сировини, необхідної для промисловості.

На основі розвитку плантаційного господарства, примусового запровадження технічних культур у колоніях поширюються виробництво товарної сировини для підприємств метрополій і вирощування гостродефіцитних продуктів. Так, Індія спеціалізувалася на виробництві бавовни, джуту та опію, африканські країни — на виробництві какао, кави, земляного горіха (арахісу) та інших товарів, Цейлон — на вирощуванні чаю та каучуку, Куба — цукрової тростини, Бразилія — кави, Бірма та В'єтнам — рису, каучуку тощо.

Спеціалізація цілих районів на виробництві однієї культури, необхідної колонізаторам (система монокультур), призводила до виснаження ґрунтів, зменшення посівів продовольчих культур, необхідних для харчування місцевого населення, занепаду галузей місцевого виробництва, руйнування та знищення самотутньої культури народів Азії, Африки та Латинської Америки.

Зміна методів і форм експлуатації колоній не супроводжувалася зменшенням її інтенсивності. Звідси, як і раніше, вивозилися величезні багатства, використання яких сприяло прискоренню процесу розвитку капіталізму в Європі та Північній Америці. Водночас різко збільшився й експорт європейських та американських промислових товарів до країн Азії, Африки та Латинської Америки, що призвело до подальшого розорення місцевих виробників, підірвало ремісницьке й мануфактурне виробництво там, де воно зародилося ще до появи колонізаторів.

Перетворення колоній на аграрно-сировинні придатки промислово розвинених метрополій супроводжувалося трагічними змінами

в житті населення колоній. У ряді країн це супроводжувалося майже загальним винищенням місцевого населення. Так, в Австралії майже півмільйонне корінне населення було загнане в безводні пустелі й приречене на вимирання. Повністю було знищене англійськими колонізаторами корінне населення острова Тасманія поблизу Австралії. Аналогічні процеси відбувалися в Новій Зеландії та Південній Африці, а трохи раніше — у Північній, Центральній і Південній Америці.

2 Колоніальна експансія європейців у XIX ст. Роль колоній у розвитку європейських країн значно зросла на початку XIX ст. У зв'язку з цим колоніальні держави прагнули розширити свої володіння, а боротьба за колоніальні ринки та джерела дешевої промислової сировини набувала характеру гострих міжнародних конфліктів. На початку XIX ст. найбільш гострим було англо-французьке суперництво за торговельну, морську та колоніальну першість у світі. Але поразка наполеонівської Франції фактично перекреслила всі попередні здобутки французької колоніальної політики.

Завдавши поразки Франції, Англія збільшила свої заморські володіння як за її рахунок, так і за рахунок послаблених Голландії, Іспанії та Португалії.

Новий етап колоніальної експансії європейців розпочався в 30-ті рр. XIX ст. Саме тоді Франція знову відновила колоніальні загарбання. Першим значним придбанням став Алжир. Тим часом Англія завершувала загарбання Індії та створення низки опорних баз на шляху до своєї «перлини». Так, вона створила Капську колонію на півдні Африки та Аден на півдні Аравійського півострова.

Відтоді розпочався новий етап колоніальної експансії та змін у формах колоніального визиску. Панування над Індією дало англійцям надзвичайно вигідний плацдарм в Азії. Використовуючи матеріальні й людські ресурси Індії, вони розпочали широкий наступ на Далекому та Середньому Сході. Прикриваючись лицемірними заявами про «оборону Індії», Англія вела війни проти Ірану та Афганістану, хоча повністю підкорити ці країни їй так і не вдалося. Також розпочалося насильне «відкриття» Китаю та Японії.

У тих країнах Азії, Африки та Латинської Америки, які не стали колоніями й формально залишилися незалежними, європейські держави та США не могли здійснювати свою колонізаторську діяльність із такою самою безцеремонністю та послідовністю, як у підкорених країнах. Проте й тут в основі їхньої політики лежало грубе насильство.

У результаті «опіумних війн» опір Китаю було зламане, і він став об'єктом колоніальної експансії європейців, США, а згодом і Японії. Skorиставшись послабленням Китаю, Англія перебрала контроль над Бірмою та Непалом, Франція — над Індокитаєм, Японія — над Кореєю, Росія — над Монголією та Маньчжурією, а на кінець XIX ст. і власне Китай був поділений на сфери впливу.

Праця негрів-рабів на плантаціях

Нові невільники направляються на продаж

Подібна доля спіткала Іран та Османську імперію. Суть нерівноправних відносин, що встановлювалися, полягала в такому: вільне ввезення іноземних товарів, які оподатковувалися мінімальним митом; вільний доступ іноземних купців і підприємців у країну; непідсудність іноземців місцевим судам, звільнення їх від сплати податків; екстериторіальність іноземних поселень, головним чином у великих портових містах.

У першій половині XIX ст. боротьбу за колонії розгорнули США. Проголосивши доктрину Монро (1823 р.), вони тим самим заявили про свої претензії на монополні права щодо країн Латинської Америки. Створення Ліберії свідчило про намагання США забезпечити собі плацдарм для колоніальної експансії в Африці. У 1853 р. США примусово «відкрили» Японію, маючи намір перетворити цю країну на свого союзника для широкої колоніальної експансії в Китаї та на Далекому Сході.

Колоніальні володіння великих держав

Країна	1876 р.		1914 р.	
	Площа, млн км ²	Населення, млн осіб	Площа, млн км ²	Населення, млн осіб
Велика Британія	22,5	251,9	33,5	393,5
Франція	0,9	6	10,6	55,5
Росія	17	15,9	17,4	33,2
Німеччина	—	—	2,9	12,3
США	—	—	0,3	9,7
Японія	—	—	0,3	19,2

У XIX ст. активізувала свої колонізаторські наміри й Російська імперія. У запеклій боротьбі з Османською імперією та Іраном, безперервній конкуренції з Англією були колонізовані величезні території Кавказу, Середньої Азії, Далекого Сходу. Із перемогою в Російській імперії капіталістичних відносин ці території перетворилися на аграрно-сировинний придаток Європейської Росії.

Кінець XIX ст. позначився активним поділом Африки між європейськими державами. Це загостило спочатку англо-французькі, а згодом англо-німецькі протиріччя.

На кінець століття фактично було завершено колоніальний поділ світу. Найбільші колоніальні володіння дісталися Англії. Але поділ світу не означав припинення колоніальної експансії великих держав. Розпочалася боротьба за поділ уже поділеного світу.

3 Наслідки колоніальної політики європейських держав. Колоніальній політиці європейських держав не можна дати однозначної оцінки. Колоніальна експансія супроводжувалася значними людськими жертвами з боку підкорених народів, пограбуванням, насильством, руйнуванням їх традиційного життя, системи влади, держав там, де вони існували. Після загарбання колонізатори запроваджували таку систему управління, яка забезпечувала виключні права колонізаторів, безконтрольну експлуатацію місцевого населення та пограбування природних і людських ресурсів. Колонізатори проводили кордони та лінії розмежування без урахування етнічних і природних кордонів.

Європейська експансія сприяла формуванню світового ринку та світового господарства, посилювалися економічні зв'язки між країнами. Швидкими темпами зникала відокремленість народів. Проте взаємозалежність між народами та господарське об'єднання територій устанавлювалися не шляхом співробітництва країн як рівноправних одиниць, а через підкорення одних країн іншими, через запровадження системи гноблення та експлуатації слабкорозвинених народів.

Вони були перетворені на аграрно-сировинні придатки метрополій. Колонізатори, зацікавлені в збереженні своєї влади, намагалися закріпити в них позаекономічні форми експлуатації народу, законсервувати політичну роздробленість у цих країнах.

Таким чином, колоніальна експансія європейських держав і США гальмувала соціально-економічний розвиток країн Азії, Африки та Латинської Америки, негативно вплинула на історичну долю їхніх народів. Її наслідки відчуваються й досі.

Разом із тим вторгнення колонізаторів до країн Азії, Африки та Латинської Америки мало й певні позитивні наслідки. Вимушене залучення країн Азії, Африки та Латинської Америки до світового ринку сприяло розвитку в них товарно-грошових відносин і формуванню нових, притаманних Європі та Америці соціальних груп і соціальних відносин. У країни Азії, Африки та Латинської Америки почала проникати передова техніка й технологія виробництва: залізниця, телеграф, телефон, кіно тощо.

Поряд із цим до колоній проникали також європейські політичні вчення та ідеї: соціальної справедливості, прав людини й громадянина, права нації на самовизначення. На їхній основі почалося

Обстріл китайських джонок під час «опіумної війни»

Убиті в англо-бурській війні британські солдати

формування національно-визвольних рухів, які сповідували європейські цінності. Це було ще одним кроком до єдності світу.

Висновки

У XIX ст. продовжилася колоніальна експансія європейських держав, започаткована в роки Великих географічних відкриттів. Але в цей час вона мала вже інші рушійні сили. Її рушієм була промислова революція. Промисловість потребувала нових ринків збуту та джерел сировинних ресурсів.

► Англія, яка мала промислову першість і була «володаркою морів», створила найбільшу колоніальну імперію.

► Колоніалізм мав суперечливі наслідки як для колоній, так і для метрополій. Його наслідки відчуваються й сьогодні.

Запитання та завдання

1. Що таке колоніалізм? 2. Яка країна здобула першість у «змаганні» за колонії? 3. Які країни стали напівколоніями європейських держав? 4. Коли було завершено колоніальний поділ світу? 5. Які континенти зазнали колоніальної експансії європейських держав?

✦ 6. Якими були причини та особливості колоніальної експансії європейців?

7. Чому колоніалізм став основою для процвітання великих держав? 8. Які країни й чому вели запеклу боротьбу за колонії? 9. Чому колоніалізм має суперечливі наслідки?

★ 10. Заповніть таблицю «Наслідки колоніалізму» і зробіть узагальнюючий висновок.

Наслідки колоніалізму	Позитивні	Негативні
Для метрополій		
Для колоній		

11. Складіть розгорнутий план відповіді за темою «Колоніалізм: причини, перебіг, наслідки». 12. Простежте за історичним атласом хід колоніальної експансії європейських держав. Складіть хронологію основних подій.

★ 13. Чи можна стверджувати, що європейці несли в Азію, Африку, Латинську Америку цивілізацію та майбутнє процвітання?

§ 22. Індія, Китай, Африка в другій половині XIX ст.

- 1. Коли європейці проникли в Індію та Китай? 2. Що приваблювало європейців у країнах Сходу?

1 Індія — перлина Британської корони. Індія з давніх часів привертала увагу купців, європейських монархів, католицької церкви, усіляких авантюристів. Португальці, іспанці, англійці, французи намагалися закріпитися на півострові Індостан. Найбільшого успіху досягла англійська Ост-Індська компанія, яка стала верховною владою на півострові. Ост-Індська компанія установила систему податкового грабунку, експлуатації селян, місцевих землевласників, князів. Компанія підкорила собі майже всі князівства, збирала податки через систему відкupu й посередників. Поступово податки з населення стали головними для компанії.

i Пограбування багатств країни, лютість колонізаторів іноді ставали предметом судових процесів у Великій Британії. Скандальним був кількарічний процес у справі колишнього генерал-губернатора Воррена Гастінгса, який грабував скарбниці індійських князів. Викраденим не гребувала й сама королева Вікторія, яка привласнила знаменитий діамант Кох-і-Нур, що належав вивезеному до Англії малолітньому магараджі (князеві) сикхів.

У XVIII ст. головною статтею індійського експорту були високоякісні бавовняні тканини. Але промислова революція зробила виробництво таких тканин у Європі дешевшим, ніж в Індії. Ці тканини стало вигідним привозити з Англії до Індії. Утративши ринок збуту, індійські ткачі опинилися перед загрозою голодної смерті. Невдоволення англійським пануванням наростало. Стали поширюватися чутки, що всіх індійців хочуть повернути в християнство.

Відверто грабіжницька політика англійців не могла не викликати обурення індійців, яке вилилося в могутнє повстання.

Приводом до повстання стало отримання індійською (сипайською) армією нових набоїв для рушниць. Кожний із них був обгорнутий у папір, просочений свинячим чи яловичим смальцем. Перед зарядженням солдат мав зірвати зубами цей папір. Зауважимо, що уживання свинини в мусульман заборонено, а в індусів корова є священною твариною.

Сипаї — наймані колоніальні війська в Індії. Склали значну частину британської колоніальної армії.

3 СВІДЧЕННЯ АНГЛІЙСЬКОГО ПОЛКОВНИКА К. ЯНГА

i Відмова від нових патронів була простим приводом для повстання, яке вже було замислене раніше і до якого готувалися і індуси, і мусульмани. Справжньою причиною невдоволення було погане управління та нерозбірлива політика анексії, яка притаманна генерал-губернатору Джеймсу Ендрю Дальхузі... Немає сумніву в тому, що усунення короля та анексія території Ауд викликала невдоволення в тій області, із якої була більшість наших сипаїв і де жили їхні родини.

- ?** На яких причинах наголошує полковник К. Янг?

Король Пенджаба зі своїм почтом

Сипайське повстання. Гравюра XIX ст.

Повстання розпочалося 10 травня 1857 р. неподалік міста Делі. Повсталі вбили офіцерів-англійців, захопили владу в Делі й оголосили про відновлення влади Великих Моголів на чолі з Бахадур-шахом II. Повстання набуло яскраво вираженого проанглійського спрямування. Щоб приборкати повсталих, уряд Англії діяв швидко та рішуче. У 1858 р. було ліквідовано Ост-Індську компанію. Індія перейшла під владу корони. Політику колоніального управління проводила Рада міністрів.

У 1876 р. королева Вікторія стала імператрицею Індії. Було оголошено про прощення тих повсталих, які не вбивали англійців. Було заявлено, що Англія буде поважати права місцевих правителів. Сипаям було дозволено обіймати офіцерські посади. Ці заходи внесли розлад до лав повсталих.

Після прибуття підкріплень з Англії розпочався наступ на район повстання. Делі та Лакхнау були взяті штурмом. Проте повстання тривало й набуло партизанських форм боротьби. Останні осередки повстання були придушені в 1859 р.

Після повстання сипаїв політика Англії в Індії суттєво змінилася. Відбулися зміни в колоніальній адміністрації. Були відкриті три університети для виховання у європейському дусі нової індійської еліти. Англійська влада прийняла закон «Про постійну оренду». За цим законом селянин-орендар міг стати власником орендованої землі за умови доведення в суді того, що саме цей наділ він постійно орендував не менше як 13 років. Цей закон хоча й не змінював заплутаної та складної системи аграрних відносин, створеної колонізаторами на основі збереження традиційної державно-приватної власності на землю, але заклав підвалини майнових відносин, подібних до європейських.

Індійське суспільство поділялося за релігійними, кастовими та національно-мовними ознаками, які колонізатори використовували з власною метою. В основі кастового устрою лежав успадкований із давніх часів поділ суспільства на три «чисті» касты: брахмани (жерці), кшатрії (воїни), вайш'я (селяни, купці, ремісники) та одну

«нечисту» — шудри (раби, слуги). Наприкінці XIX ст., незважаючи на зусилля англійців, кастова система зберігалася, хоча й зазнала змін. Кастовий поділ часто вже не збігався з професією людини.

Швидке руйнування традиційного життя Індії по-різному сприймалося в індійському суспільстві. Прихильники англійських порядків пропонували повернутися до принципів життя давніх аріїв. Частина мусульман виступала за відновлення традицій раннього ісламу. Але більшість освічених індійців прагнули поєднати західні ідеї свободи, рівності, гуманізму та раціоналізму з індуїзмом та ісламом. Вони визнавали факт відсталості Індії та вважали, що її можна подолати тільки шляхом усунення застарілих норм і звичаїв.

Становлення індійської національної буржуазії (підприємців) стало тим підґрунтям, на якому виник могутній визвольний рух. У 70—80-х рр. XIX ст. серед частини індійської інтелігенції поширилися патріотичні настрої. Вона почала об'єднуватися в культурно-освітні організації. Їхні учасники закликали повернутися до стародавніх вірувань («Назад до вед»), відкидали кастовий поділ індійського суспільства, проголошували рівність людей і народів, ставили за мету відродження індійської культури. Одночасно висувалися вимоги створення європейської системи освіти, проведення соціальних реформ, прискорення розвитку індійської промисловості. У 1885 р. національно свідомі діячі об'єдналися в Індійський національний конгрес (ІНК). Його перший установчий з'їзд став символом єдності Індії; делегати представляли різні народи Індії, тому спілкувалися англійською мовою. Англійці прихильно поставилися до ІНК, але згодом ставлення до нього змінилося. Позиції лідера в ІНК займало ліберальне помірковане крило, яке визначило такі цілі: захист національної промисловості, зниження податків, створення системи банківського кредиту, розширення самоуправління та виборного представництва.

Радикальне крило в ІНК очолював **Балгангадхар Тілак** (1856—1920), який походив із родини брахмана. Він закінчив юридичний факультет університету; виступав за повну ліквідацію англійського колоніального панування, але мирними засобами; був категоричним противником соціальних реформ, закликав повернутися до національних витоків — індуїзму. Одним із засобів боротьби вважав бойкот англійських товарів.

Б. Тілак суворо дотримувався кастових законів, організовував релігійні свята. За свою діяльність у 1897 р. був засуджений англійцями до каторжних робіт, але протести світової та індійської громадськості змусили колонізаторів звільнити Б. Тілака.

2 Китай. На початку XIX ст. Китай був великою державою. Його володіння поширювалися на Індокитай, Монголію, Тибет, частину Середньої Азії, Корею. Але політика самоізоляції, започаткована в 1757 р., стала негативно впливати на розвиток країни. Англія

Під час індійського повстання жорстокі зіткнення відбувалися в Делі, Канपुरі та Лакхнау

Майстерня з виготовлення паперу. Гравюра XIX ст.

У шовкопрядильній майстерні. Гравюра XIX ст.

та Франція стали активно домагатися «відкриття» Китаю. Згодом до них приєдналися США, Росія, Німеччина, Японія.

У результаті англо-китайської війни 1840—1842 рр. (Перша «опіумна війна») та англо-франко-китайських війн 1856—1860 рр. (Друга «опіумна війна») Китаю було нав'язано нерівноправні договори, за якими низку китайських портів було відкрито для іноземної торгівлі. Таким чином, Китай було насильно «відкрито» для європейців.

На час активного проникнення колонізаторів до Китаю правляча маньчжурська династія поступово занепадала. Криза імперії розпочалася зі збільшенням увезення європейцями до Китаю опіуму та знеціненням китайських мідних грошей і вивезенням до Європи срібних. Основним наслідком кризи стало руйнування традиційної влади імператора та зубожіння населення. Цей процес викликав наростання соціальної напруги в китайському суспільстві. Від 40-х рр. XIX ст. поширюється хвиля селянських повстань. Найбільшим із них у 50-ті рр. XIX ст. став рух тайпінів.

Головним ідеологом руху тайпінів був **Хун Сю-цюань** (1814—1864), який проповідував ідею соціальної рівності та побудови «Царства рівності, справедливості, благополуччя» — «Тайпін тяньго». Він заснував таємне «Товариство поклоніння Богові». Ідеї тайпінів — це поєднання традиційної конфуціанської моралі з ідеями християнства, із якими Хун Сю-цюань познайомився в християнських місіонерів.

У 1850 р. окремі селянські повстання в долині річки Янцзи перетворилися на широкий повстанський рух. Головною військовою силою руху стала військова організація тайпінів. Урядові війська перейшли на бік повсталих. У 1853 р. повсталі оволоділи давньою столицею Китаю — Нанкіном. Тайпіни заснували свою державу, у якій передбачалося втілити принцип рівного розподілу матеріальних благ і скасувати власність на землю. Для реалізації цих ідей тайпіни про-

вели низку реформ: значна частка податків була перекладена на землевласників, біднякам надавалися податкові пільги; була зменшена орендна плата за землю; зменшено торговельне мито; дозволено вільне ввезення іноземних товарів; жінки отримали право на освіту та рівний доступ до державних посад.

Але від середини 50-х рр. XIX ст. держава тайпінів стала набувати традиційної для імперії бюрократичної структури: було відновлено чиновницький апарат, керівники руху отримали титули, обрано імператора, яким став Хун Сю-цюань. Спроба тайпінів реалізувати ідеї загальної рівності зазнала невдачі.

Тим часом стурбовані поширенням повстання та неспроможністю правлячої династії придушити його європейські країни вирішили втрутитись у конфлікт. У 1856 р. англійці висадили свої війська в Гуанчжоу. Згодом до них приєдналися французи. У ряді битв інтервенти здобули перемогу.

У 1864 р. китайські війська оточили Нанкін. Завдяки європейським інженерам урядові війська прорвали міські укріплення. Місто було захоплене. Під час штурму майже всі жителі — 100 тис. осіб — загинули, Хун Сю-цюань наклав на себе руки. Рух тайпінів було придушено.

Під час боротьби Англії, Франції, США з тайпінами вдалося примусити правлячу династію Китаю підписати нові договори, за якими вони отримали можливість торгувати в усіх великих портах Китаю та створювати власні торговельні консульства. Європейці та американці отримали право недоторканності на всій території країни. У 90-ті рр. XIX ст. до участі в колонізації Китаю долучилися Японія, Росія, Німеччина. Країну стали ділити на сфери впливу.

Китай із його багатомільйонним населенням і кількатисячолітньою історією особливо хворобливо сприйняв поширення у своїй країні європейського панування. Адже китайці традиційно вважали свою державу центром Всесвіту, Піднебесною імперією, оточеною васалами й варварами. Тим сильнішим був шок, пережитий китайцями після неодноразових воєнних поразок не тільки від європейців («опіумні війни»), а й від Японії (японо-китайська війна 1894—1895 рр.). Китайська держава почала швидко розпадатися. Її було поділено на сфери впливу між великими державами. Імператорська влада й конфуціанська мораль були дискредитовані.

3 Народи Африки під владою європейських колонізаторів. До моменту встановлення європейського панування в Африці вона складалася з двох історико-географічних регіонів.

Перший, розташований на північ від Сахари й до Червоного моря, входив до зони поширення цивілізацій Середземномор'я — давньоєгипетської, фінікійської, греко-римської. Після арабських за-

Повстання тайпінів. Гравюра XIX ст.

Повсталі під стінами Нанкіна

воювань тут утвердився іслам, а після розпаду халіфату утворилося кілька арабських держав. Згодом ці держави, за винятком Марокко, увійшли до складу Османської імперії.

В Ефіопії збереглося християнство, і в середині XIX ст. тут утворилася держава на чолі з імператором (негусом). Загалом цей регіон із давніми традиціями державності, відносно розвиненим господарством був одним із центрів ісламської культури.

На південь від Сахари жили численні народи негроїдної раси, які перебували на стадії первіснообщинного ладу або переходу до перших державних утворень. Господарський устрій цих народів був різноманітним: від кочового скотарства та землеробства до полювання і збиральництва. Більша частина народів сповідувала племінні культи. Утягуючись у торгівлю з більш розвиненими народами, Тропічна Африка поставляла єдиний «товар» — рабів.

Установлення європейського панування в Африці відбувалося по-різному. Спроби європейців закріпитися в Північній Африці почалися наприкінці XVIII ст. Першим справжнім здобутком стало загарбання в 1830 р. Францією Алжиру. На початку XX ст. всю територію Північної Африки було поділено між європейськими державами. Алжир, Туніс, Марокко належали Франції, Лівія — Італії, Єгипет, Судан — Англії, частина Марокко — Іспанії.

Проникнення в Тропічну й Південну Африку було повільнішим, хоча воно почалося ще в XV—XVI ст. Спочатку європейські держави прагнули встановити контроль над работоргівлею. Вони створювали опорні пункти на узбережжі та не прагнули проникнути вглиб континенту. Під контролем європейців перебувало 11 % території Африки.

Уже перший досвід колонізації доводив, що в Африці можна розвивати плантаційне господарство, але проникнення вглиб гальмувалося через погані дороги та наявність вогнищ тяжких захворювань, від яких європейці не мали ліків.

Битва французьких колоніальних військ з алжирцями. XIX ст.

Вирішальна битва англійських військ із махдістами. 1881 р.

Наприкінці XIX ст. ситуація кардинально змінилася. Європейські держави, для яких наявність колоній була символом статусу великої держави, почали активно захоплювати й ділити Африканський континент. На початку XX ст. на території Африки залишилося лише дві незалежні держави: Ефіопія, яка захистила свою незалежність у боротьбі з Італією (вирішальна битва відбулася в 1896 р. поблизу міста Адуа), і Лівія, заснована в XIX ст. неграми зі США, які прагнули повернутися на свою історичну батьківщину.

Оскільки поділ Тропічної та Південної Африки відбувався за відсутності відносно стабільних державних утворень на континенті, він був здійснений європейськими державами довільно; кордони колоній не збігалися ні з етнічними, ні з географічними кордонами, що призвело до поділу багатьох народів.

Різниця в характері колонізації зумовила відмінності в характері визвольного руху. У Північній Африці він набув форми відновлення незалежності держав, що раніше тут існували.

Великі повстання відбулися в Алжирі (1871—1872 рр.), Тунісі, Єгипті (1881 р.), Судані (у 1885 р. було створено махдистську державу на чолі з Мухамед-Ахмедом, яка проіснувала до 1898 р.).

У Центральній і Південній Африці опір колонізаторам мав характер періодичних збройних виступів під проводом місцевих вождів. З огляду на перевагу європейців в озброєнні та ворожнечу між різними племенами вони не становили загрози колонізаторам. Найзначнішими були повстання: туарегів у Західній Африці під проводом Саморі Туре проти французьких колонізаторів, яке тривало 18 років; зулусів проти англійців (1879 р.) та ін. Усі вони були жорстоко придушені, а населення майже винищене.

Значно відрізнявся розвиток Південної Африки. На крайньому півдні континенту в XVII ст. голландці заснували Капську колонію. Жителів колонії колоністи називали бурами (від голланд. — фермер, селянин). Усі вони за віросповіданням були дуже набожними кальвіністами. Тривале перебування серед африканців-язичників породило

Битва англійців проти зулусів. Південь Африки. 1879 р.

Напад бурів на англійську колону. 1899 р.

в бурів уявлення про себе як про богообраних, а про африканців — як про свою обслугу. І тому бури вважали рабство таким, що не суперечить християнській моралі.

У XIX ст. Капську колонію захопили англійці, які скасували рабство та прагнули ввести самоврядування на основі расової рівності.

Тоді частина бурів вирішила переселитися на Схід і Північний Схід. Вступивши у війну з племенами зулусів, вони заснували колонії Наталь, Оранжеву республіку та Трансвааль. Англійці, прагнучи оволодіти багатствами, почали війну проти бурів. Після англо-бурської війни (1899—1902 рр.) ці території було захоплено англійцями. Однак опір бурів був настільки значним, що англійці для збереження стабільності пішли на поступки. У 1910 р. всі ці території було об'єднано в Південно-Африканський Союз (ПАС), який отримав статус домініону. Англійська мова та африкаанс (діалект голландської) стали офіційними, а в бурських провінціях зберігалися порядки, що виключали небілих із політичного життя.

Створення домініону зробило бурів господарями становища, оскільки вони становили більшість білого населення. Їхній вплив особливо зріс після Першої світової війни, коли вони продемонстрували повну лояльність до Англії; наслідком цього стало закріплення в ПАС режиму расової дискримінації.

В африканців було вилучено майже всі землі. Вони мали жити тільки на відведених землях і отримати спеціальний дозвіл на проживання на землях білих і в спеціально відведених місцях.

Висновки

У XIX ст. в Індії остаточно утвердилися англійські колонізатори. Наймогутнішим антианглійським виступом стало сипайське повстання 1857—1859 рр. Після його придушення англійці провели деякі реформи, що впорядковували колоніальну владу.

► На початку XIX ст. Китай був могутньою державою. Проте під тиском європейських колонізаторів Китай почав швидко втрачати

свій суверенітет. У результаті протидії реформам із боку правлячої верхівки він почав швидко відставати від провідних держав і був поділений на сфери впливу між країнами Заходу та Японією.

► Тривалий час проникнення європейців в Африку було обмеженим. У другій половині XIX ст. почався стрімкий поділ континенту між європейськими державами.

Запитання та завдання

1. Якими були результати англійського панування в Індії на середину XIX ст.? 2. Хто такі сипаї? Коли відбулося повстання сипаїв в Індії? 3. Які реформи здійснили англійці в Індії після придушення повстання сипаїв? 4. Коли відбулося «закриття» Китаю? 5. У результаті яких подій відбулося насильне «відкриття» Китаю європейцям? 6. Які країни взяли участь у поділі Китаю на сфери впливу? 7. На які історико-географічні регіони можна поділити Африку? Де домінував іслам? 8. Які країни взяли участь у колоніальному поділі Африки? 9. Назвіть найбільші антиколоніальні повстання в Африці. 10. Коли відбулася англо-бурська війна?

- ✦ 11. Якими були причини та привід до повстання сипаїв в Індії? 12. Що полегшувало, а що стримувало колонізацію Африки європейцями?
- ★ 13. Визначте причини того, що колоніальний поділ Африки відбувався прискореними темпами лише в XIX ст., а не раніше.
- ★ 14. Чи можна стверджувати, що англійське панування сприяло розвитку Індії? 15. Чому Китай не був колонізований однією державою, як це сталося з Індією?

§ 23. Міжнародні відносини

- 1. У чому полягає суть віденської системи міжнародних відносин? Коли вона була створена? 2. Коли було завершено об'єднання Німеччини та Італії в національні держави?

Співвідношення сил у Європі. Поразка Росії в Кримській війні 1853—1856 рр., об'єднання Німеччини та Італії, поразка Франції у франко-німецькій (франко-пруській) війні 1870—1871 рр. привели до зміни співвідношення сил на Європейському континенті та загострення міжнародних відносин.

Поява в центрі Європи могутньої Німецької імперії викликала занепокоєння сусідніх європейських держав.

У той час зовнішньополітичний курс Німеччини визначав Отто фон Бісмарк, який прагнув утвердити повну гегемонію своєї країни в Європі. Незважаючи на поразку, Франція залишалася головною перешкодою на цьому шляху і, щоб забезпечити перемогу в наступній війні, необхідно було заручитися підтримкою інших держав для ізоляції Франції. Із цією метою Бісмарк неодноразово провокував Францію на нову війну (франко-німецькі тривоги), але та не піддалася. Уряд Франції вважав, що до війни з Німеччиною слід ретельно підготуватися як матеріально, так і дипломатично.

Герб Російської імперії

Герб Німецької імперії

Герб Британської імперії

Герб Третьої Французької республіки

Зростання могутності Німеччини підштовхнуло Австро-Угорщину до зближення з нею, хоча Австрія зазнала поразки у війні проти Пруссії в 1866 р. До такого кроку Австро-Угорщину спонукали обставини. Це, зокрема, етнічна близькість німців та австрійців, нестабільне становище двоєдиної монархії, прагнення заручитися підтримкою німецької дипломатії в експансії на Балканах, зростання економічної залежності від Німеччини.

Тим часом О. фон Бісмарк прагнув заручитися нейтралітетом Росії, яка в 60-х рр. XIX ст. докладала зусиль для скасування статей Паризького договору 1856 р. Відкривалися сприятливі перспективи для російсько-німецького зближення.

У 1873 р. зусилля О. фон Бісмарка дали позитивні результати. Після підписання російсько-австрійської угоди про розмежування сфер впливу на Балканах між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Росією було укладено Союз трьох імператорів. Але ця дипломатична перемога О. фон Бісмарка виявилася примарною. Між сторонами угоди були серйозні протиріччя. У 1875—1877 рр. Росія не підтримала Німеччину під час франко-німецьких «воєнних тривог», тобто на ділі виступила як гарант безпеки й незалежності Франції. Це не залишилося непоміченим у Парижі, що згодом привело до франко-російського зближення.

Тим часом антиросійська позиція Великої Британії давала надію Німеччині утримати Росію в нейтральному стані. Англія була головним противником розширення російських володінь на Середньому й Далекому Сході та поширення російського впливу на Балканах.

Так, через рішучу протидію Англії та Німеччини Росія не змогла повною мірою використати наслідки перемоги в російсько-турецькій війні 1877—1878 рр.

Також Німеччина неохоче поставилася до протекціоністських заходів Росії, які обмежили доступ німецьких товарів на російський ринок. У відповідь Німеччина обмежила російський експорт хліба і в 1887 р. відмовилася надати Росії кредити. Росія у відповідь звернулася до Франції, яка не відмовила в значних пози-

ках. У результаті подальше існування Союзу трьох імператорів було неможливим.

Таким чином, міжнародні відносини 50—70-х рр. XIX ст. характеризувалися тим, що кожна з великих держав прагнула не допустити одноосібного посилення жодної з країн.

2 Російсько-турецька війна 1877—1878 рр. Берлінський конгрес.

Після поразки в Кримській війні 1853—1856 рр. основним змістом зовнішньої політики російського уряду стала боротьба за ліквідацію тяжких умов Паризького мирного договору. У 1870 р., скориставшись франко-пруською війною, Росія відмовилася виконувати умови Паризького договору про заборону тримати на Чорному морі військово-морський флот. Міжнародна конференція в Лондоні 1871 р. підтвердила це право. Цей успіх російської дипломатії підігрів амбіції Росії, і вона активізувала свою політику на Балканах, стриману та обережну після Кримської війни, узявши курс на розвал Османської імперії через підтримку національно-визвольних рухів. Росія намагалася утвердитися і в Румунії, повернути частину Бессарабії та встановити контроль над протоками Босфор і Дарданелли.

Улітку 1875 р. спалахнуло повстання в Боснії та Герцеговині, яке започаткувало балканську (східну) кризу.

Туреччина, підбурювана Англією, відхилила пропозицію Росії про мирне врегулювання конфлікту зі слов'янськими народами. Царський уряд у квітні 1877 р. оголосив війну. У травні у війну проти Туреччини вступила Румунія. Уряд Росії не був готовий до тривалої війни.

Воєнні дії розгорнулися на Балканах і в Закавказзі. Наприкінці червня 1877 р. російська армія здобула столицю Болгарії місто Тирново, у липні захопила Шипкинський перевал та утримала його, відбивши численні контратаки турецької армії, а в листопаді захопила сильну фортецю Плевну. Успішно розвивалися операції росіян і в Закавказзі, де вони взяли фортецю Карс. У грудні російські війська під командуванням генерала Йосипа Гурка визволили Софію. У січні 1878 р. основні сили російської армії перейшли Балканські гори. Почався загальний наступ російських військ. Турки були розгромлені під Філіппополем (зараз місто Пловдив), а потім без бою залишили Адріанополь (Едірне). Нові перемоги було здобуто на Кавказі.

Над Туреччиною нависла загроза цілковитого розгрому. Це налякало Англію та Австро-Угорщину, оскільки призвело б до зміцнення могутності Росії. Англія ввела свій флот у Мармурове море, погрожуючи Росії розірвати дипломатичні відносини, якщо вона захопить Константинополь. Австро-Угорщина заявила протест проти продовження воєнних дій.

Битва під Плевною. 27 серпня 1877 р.

Російсько-турецька війна. У засідці. 1877 р.

У правлячих кіл Росії виник привід до нової великої війни з європейськими державами, до якої вона не була готова. Командування зупинило війська в містечку Сан-Стефано (поблизу Константинополя), і 19 лютого 1878 р. тут було підписано прелімінарний (попередній) мирний договір. Він передбачав створення автономного князівства Болгарії, проведення Туреччиною реформ у Боснії та Герцеговині, визнання незалежності Румунії, Сербії та Чорногорії, передачу Росії Південної Бессарабії, а Румунії — Північної Добруджі; в Азії Росія отримала міста Ардаган, Карс, Батум, Баязет. Росії було виплачено велику контрибуцію.

Сан-Стефанський мирний договір ознаменував крах багатоговікового османського панування в Південно-Східній Європі. Під егідою Туреччини залишалася лише незначна частина її земель, а відсутність прямого зв'язку з Боснією та Герцеговиною практично забезпечувала їхню автономію.

Англія та Австро-Угорщина були невдоволені договором у Сан-Стефано, зажадали перегляду його умов на Європейському конгресі й почали погрожувати Росії війною. Царський уряд був змушений погодитися на скликання конгресу, який відбувся влітку 1878 р. в Берліні.

Вигідні Росії та балканським народам умови Сан-Стефанського миру було переглянуто й погіршено. Болгарію поділили на три частини, і тільки Північна Болгарія дістала свою державність. Територіальні здобутки Чорногорії та Сербії зменшувалися. Боснію та Герцеговину окупувала Австро-Угорщина. Англії дістався острів Кіпр, який став плацдармом для її могутньої експансії в Єгипет. У Закавказзі за Росією залишилися лише Карс, Ардаган і Батум.

Берлінський конгрес відіграв важливу роль у розвитку міжнародних відносин. До позитивних рис можна зарахувати те, що він забезпечив розв'язання багатьох європейських протиріч мирним шляхом. Удалося зрушити з мертвої точки «східне питання», яке

обминули під час Віденського конгресу. Майже до кінця століття в Європі було знято напругу. Великі держави почали опікуватися лише питанням колоніальної експансії.

3 Нові національні держави на Балканах у системі міжнародних відносин. Проголошення незалежності Сербії, Болгарії та Румунії не розв'язало проблеми Балкан. Князь Сербії Мілан Обренович уважав, що Росія основну ставку зробила на Болгарію, і це не дозволило йому об'єднати всі сербські землі. Тому у своїй зовнішній політиці він узяв курс на Австро-Угорщину. У 1881 р. Сербія підписала договір з Австро-Угорщиною про те, що відмовляється від претензій на Боснію і Герцеговину. Австро-Угорщина, у свою чергу, підтримала ідею перетворення Сербії на королівство з необмеженою владою М. Обреновича. Новий король у 1885 р. вирішив здійснити невелику переможну війну проти Болгарії, але був ущент розгромлений. Поразка примусила короля відмовитися від одноосібної влади. За конституцією 1888 р. Сербія ставала конституційною монархією. Наступного року М. Обренович зрікся престолу на користь свого малолітнього сина Александра Обреновича, але зберіг фактичну владу. Проти політики М. Обреновича, а згодом його сина Александра, який фактично скасував конституцію, у Сербії зріла опозиція, на чолі якої стояв Нікола Пашич. Останньою краплею стало одруження Александра з жінкою із сумнівною репутацією. У ніч на 11 червня 1903 р. стався переворот. Короля та його наближених було вбито. Королем Сербії було проголошено Петра Карагеоргієвича — прихильника союзу з Росією. На початку XX ст. Сербія стала головним союзником Росії на Балканах.

Подібні процеси відбувалися в Болгарії. Після проголошення незалежності країни її трон за рекомендацією російського царя Олександра II посів представник німецької герцогської династії Александр Баттенбург. Але правитель Болгарії не виправдав сподівань Росії і взяв курс на союз із Німеччиною та Австро-Угорщиною. Це було викликано тим, що Росія виявилася нездатною відстояти кордони Болгарії за Сан-Стефанським договором. Зрештою від 1883 р. Росія зарахувала Болгарію до своїх ворогів.

Йосип Гурко

Мілан
ОбреновичАлександр
Баттенбург

У 1885 р. в Південній Болгарії, яка ще перебувала під владою Туреччини, спалахнуло повстання. Повсталі проголосили об'єднання двох частин країни. А. Баттенбург став королем усієї Болгарії. У березні 1886 р. відбулося об'єднання.

У серпні 1886 р. в Болгарії відбувся переворот, організований проросійськими силами. Але новий уряд знову очолили проавстрійські налаштовані представники, а новим правителем було обрано німецького принца Фердинанда Саксен-Кобургзького. Болгарія продовжувала залишатися у сфері впливу Німеччини та Австро-Угорщини. Росія визнала нового правителя лише в 1896 р.

Не менш складно відбувалася зовнішньополітична орієнтація Румунії. У 1881 р. вона була проголошена королівством на чолі з німецькою династією. У правлячій еліті було сильним прагнення створити Велику Румунію, до складу якої крім існуючих володінь, увійшли б Трансільванія, Бессарабія та Буковина. Але щоб здобути ці землі, потрібно було йти на конфлікт із Росією та Австро-Угорщиною. Румунія обрала орієнтацію на Австро-Угорщину, яка обіцяла їй підтримку в боротьбі за Бессарабію.

Греція, яка здобула незалежність у 1829 р., теж прагнула оволодіти землями, які вважала своїми. Скориставшись російсько-турецькою війною 1877—1878 рр., вона висунула свої претензії на Фессалію, Епір та острови Егейського моря, які перебували під владою Османської імперії. Берлінський конгрес частково задовольнив прагнення Греції. У 1881 р. їй було передано Фессалію та Епір. Проте греки вважали, що справа об'єднання країни не завершена. У 1896 р. на острові Крит відбулося повстання проти турецького панування. Повсталі оголосили, що острів приєднується до Греції. Країну охопило патріотичне піднесення. Почалася греко-турецька війна. Але грецька армія зазнала низки поразок. Грецію врятувало лише втручання великих держав. За Константинопольським мирним договором від 4 грудня 1897 р. Греція була змушена віддати Туреччині частину Фессалії та виплатити велику контрибуцію.

Із початком XX ст. суперечки на Балканах ще більш загострилися. Вони перетворили півострів на «пороховий погріб» Європи.

4 Утворення блоків. На початку 80-х рр. XIX ст. в міжнародних відносинах відбулися кардинальні зміни. Почалося формування військово-політичних союзів, спрямованих не проти якогось конкретного, а гіпотетичного (хоча й визначеного) суперника, що прагнули не просто перемоги над якоюсь окремою країною, а світового панування.

Перший крок у цьому напрямку зробила Німеччина. 7 жовтня 1879 р. у Відні було укладено австро-німецький союз. Одночасно О. фон Бісмарк не залишав надій на утримання Росії на рівні нейтральної держави. У 1881 р. було відновлено Союз трьох імператорів, а в 1887 р. укладено російсько-німецький «перестраховальний договір».

Проте це не виключало Росію з групи головних суперників Німеччини. Того ж року Німеччина відмовилася надати кредити Росії. У 1882 р. Німеччина, Австро-Угорщина та Італія уклали між собою *Троїстий союз* на п'ять років, який поновлювався кожні п'ять років і проіснував до 1915 р.

На тлі загострення російсько-німецьких відносин відбувалося російсько-французьке зближення, у 1887 р. Франція надала Росії значний кредит. Почалися переговори про укладення союзу. У липні 1891 р. відбувся візит до Кронштадта французької ескадри. Наступного місяця було підписано франко-російський консультаивний пакт. У 1892 р. країни підписали воєнну конвенцію, яку було ратифіковано в 1893 р. Отже, у Європі утворилися два ворожі військово-політичні союзи.

Російсько-французьке зближення викликало велику стурбованість у Німеччині, яка скасувала всі обмеження на торгівлю з Росією та уклала новий торговельний договір.

Проте залишилася одна велика держава — Англія, від позиції якої залежала перевага якогось із блоків.

Наприкінці XIX ст. Англія все ще проводила політику «блискучої ізоляції» (непряме втручання у справи європейських країн). Єдиною турботою Англії було розширення та утримання її колоніальних володінь. Зберігалися напружені відносини з Францією через розподіл колоній в Африці та Азії.

Однак в англійських політичних колах зростало розуміння того, що головна небезпека для Великої Британії іде від Німеччини, яка стала на шлях підготовки до війни за поділ світу (почалося будівництво могутнього океанського флоту). Так, англо-німецьке суперництво в економічній і військовій сферах привело до перегляду зовнішньої політики Англії.

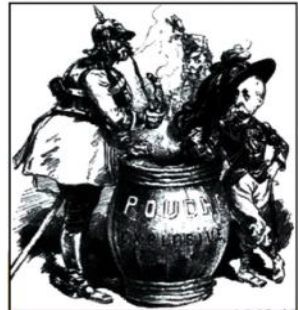
8 квітня 1904 р. в Лондоні була підписана англо-французька таємна угода — *Антанта*. У ній розмежовувалися сфери впливу між двома державами в Африці. Англія визнавала право Франції на Марокко, а Франція — право Англії на Єгипет.

Проте єдиної угоди між трьома державами не існувало. Її уклали лише на початку Першої світової війни (1914—1918 рр).

Отже, підсумком розвитку міжнародних відносин на зламі століть став поділ Європи та світу на два ворожі військово-політичні

Антанта. Плакат 1914 р.

Троїстий союз. Німеччина, Австро-Угорщина та Італія палять на бочці з порохом. Карикатура Тіре-Боне

блоки — Троїстий союз та Антанту. Основним змістом політики великих держав у складі названих союзів була підготовка до світової війни за поділ уже поділеного світу. Перші такі війни розпочалися наприкінці XIX ст.: іспансько-американська (1898 р.), англо-бурська (1899—1902 рр.), російсько-японська (1904—1905 рр.).

З АНГЛІЙСЬКОГО ЖУРНАЛУ «САТЕРДЕЙ РЕВ'Ю», 1897 р.

О. фон Бісмарк уже давно визнав, що... в Європі існують дві великі непримиренні, спрямовані одна проти одної сили, дві великі нації, яким хотілося б увесь світ перетворити на своє володіння та правити з нього торговельну данину,— Англія... і Німеччина... німецький комівоєжер та англійський мандрівний торговець... наперебій змагаються в кожному куточку земної кулі. Мільйон дрібних сутичок створює привід до найбільшої війни, яку будь-коли бачив світ. Якби Німеччину було завтра зрівняно із землею, то післязавтра не знайшлося б на світі жодного англійця, який не став би від цього багатшим.

? Який конфлікт був визначальним у міжнародних відносинах на кінець XIX ст.?

Висновки

Друга половина XIX ст. стала часом нового перегрупування сил у Європі. Це було зумовлено формуванням нових національних держав у Центральній та Південно-Східній Європі та їхнім прагненням посісти провідні позиції на континенті.

► На кінець століття чітко визначився головний напрямок протистояння між європейськими державами — це протистояння між Німеччиною та Англією.

► Особливістю воєнно-політичних блоків: Троїстого союзу та Антанти.

Запитання та завдання

1. Протистояння між якими державами визначало зміст міжнародних відносин у Європі в 70-ті рр. XIX ст.?
 2. Коли було створено Союз трьох імператорів? Які держави його утворили?
 3. Укажіть хронологічні межі останньої в XIX ст. російсько-турецької війни.
 4. Які держави на Балканах здобули незалежність у другій половині XIX ст.?
 5. Перелічіть основні рішення Берлінського конгресу.
 6. Коли і як було утворено Троїстий союз? Які держави до нього увійшли?
 7. Який союз виник на противагу Троїстому союзу?
- ★ 8. Якою була мета створення Союзу трьох імператорів? 9. Якою була роль Берлінського конгресу в міжнародних відносинах другої половини XIX ст.?
10. Що зумовило появу військово-політичних блоків? 11. Чи закономірним було загострення міжнародних відносин на кінець XIX ст.?
12. Яку мету ставили перед собою народи Балканського півострова? Чому Балкани перетворилися на «пороховий погріб» Європи?
- ★ 13. Підготуйте розгорнутий план відповіді «Міжнародні відносини в другій половині XIX ст.». 14. Складіть хронологічну таблицю основних подій міжнародних відносин у другій половині XIX ст.
- ★ 15. Протиріччя між якими державами стали визначальними для міжнародних відносин у другій половині XIX ст.?

ТЕМА VI. КУЛЬТУРА НАРОДІВ СВІТУ НАПРИКІНЦІ XVIII — У XIX ст.

§ 24. Наука, техніка, філософія XIX ст.

- 1. Коли й ким була створена парова машина? 2. Що таке промислова революція (переворот)? У якій країні вона почалася?

1 **Подорожі європейців і розвиток географічних знань.** На початок XIX ст., незважаючи на епоху Великих географічних відкриттів, європейцям були відомі лише прибережні райони більшості континентів. Їхні внутрішні райони, особливо в Азії, Африці, Південній Америці, Австралії, були практично не досліджені. Недослідженими залишалися і південний, і північний полярні райони.

Невідомі землі привертали увагу авантюристів, любителів пригод і людей, відданих науці. Уряди деяких європейських країн, наукові товариства також організовували географічні експедиції. Часто ці експедиції мали розвідувальний характер, були підготовкою до колоніальних загарбань.

У 1820 р. російська морська експедиція під керівництвом **Таддея Беллінсгаузена** та **Михайла Лазарєва** відкрила новий материк — Антарктиду. Але суворий клімат завадив подальшому вивченню материка.

У середині XIX ст. британський місіонер і дослідник **Девід Лівінгстон** здійснив кілька подорожей Центральною та Південною Африкою. Він дослідив річку Замбезі, відкрив на ній водоспад, який назвав Вікторією на честь англійської королеви.

Англієць **Генрі Стенлі** першим серед європейців перетнув Африку зі сходу на захід і відкрив і дослідив басейн річки Конго.

У 1860—1861 рр. англійські дослідники **Роберт Берк** і **Вілліс О'Хара** вперше перетнули Австралію з півдня на північ.

Дослідженням природи та населення Океанії займався уроженець України **Микола Міклухо-Маклай**. Поживши серед аборигенів Нової Гвінеї та познайомившись ближче з їхнім життям, він категорично заперечував ідеї расизму — зверхності одних рас над іншими. Завдяки експедиціям російських учених **Петра Семенова-Тянь-Шанського** та **Миколи Пржевальського** були досліджені внутрішні райони Сибіру й Центральної Азії.

Французькі дослідники першими досягли столиці високогірного Тибету — Лхаси. Англієць **Дж. Еверест** у 30—40-х рр. XIX ст., здійснюючи топографічні дослідження Індії, уперше визначив висоту найвищої вершини світу Джомолунгми.

На кінець XIX ст. були складені достатньо повні карти материків. Єдиною недослідженою частиною світу залишалася Антарктида.

Антуан Лоран де Лавуазьє

2 Розвиток науки. Перша половина XIX ст. стала періодом швидкого розвитку природничо-математичних наук. Розгортання технічного прогресу вимагало розуміння законів механіки, властивостей матеріалів, що використовувалися у виробництві, знайдення способів обчислення швидкості, тиску тощо. Ці та багато інших завдань були розв'язані вченими різних країн.

Чимало зробив для розвитку хімії французький учений **Антуан Лоран де Лавуазьє**. Завдяки його працям хімія стала самостійним науковим напрямком. За дорученням Паризької академії наук А. Л. де Лавуазьє брав участь у вивченні суто технічних проблем, зокрема повітроплавання, громадської гігієни. За винайдення способу найкращого освітлення міських вулиць учений отримав золоту медаль академії. Вагомим був внесок А. Л. де Лавуазьє в зростання виробництва та покращення якості порошу у Франції. Інший французький хімік **Клод Луї Бертоле** установив, що особливості хімічних реакцій залежать від маси та властивостей речовин, які взаємодіють, і від умов реакції. Праці К. Л. Бертоле знайшли застосування в промисловому виробництві. Так, для виготовлення вибухових речовин, сірників досі використовують відкрити ним так звану бертолетову сіль. Він також розробив спосіб відбілювання полотна хлопком, чим скористалася легка промисловість.

З ім'ям чеського природознавця **Грегора Менделя** пов'язують виникнення науки про спадковість. Г. Мендель вивів закономірності передавання спадкових ознак і цим започаткував розвиток науки генетики. Ідеї Г. Менделя використовуються в селекції рослин, тварин і мікроорганізмів.

У другій половині XIX ст. природознавство поглибилося завдяки розвитку мікробіології, імунології, ембріології, бактеріології. Визначними представниками цих наукових напрямків були **Роберт Кох** у Німеччині, **Ілля Мечников** у Росії, **Луї Пастер** у Франції. Так, Л. Пастер розробив метод теплової обробки для збереження продуктів — пастеризацію, дослідив хімічний процес

Луї Пастер

Дмитро Менделєєв

бродіння. Усе це дозволило вдосконалити методи зберігання харчових продуктів.

Своєрідним підсумком діяльності природознавців різних країн і винагородою за наполегливу працю стало відкриття в 1869 р. **Дмитром Менделєєвим** одного з фундаментальних законів природи, який отримав назву періодичного закону Менделєєва.

Визначними центрами природознавчих досліджень у XIX ст. стали університети Берліна, Відня, Парижа, Петербурга.

Найбільшим відкриттям XIX ст. вважається відкриття **Чарлзом Дарвіном** теорії еволюції тваринного й рослинного світу. Ним була здійснена справжня революція в біології.

У 1859 р. Ч. Дарвін видав книгу «Походження видів шляхом природного відбору». Завдяки його теорії вдалося не тільки пояснити різноманітність видів, а й упорядкувати весь природний світ. Також уперше по-науковому було порушене питання про походження людини. Сам учений висловив припущення, що людина походить від якогось спільного з мавпою предка.

Англійський фізик **Джозеф Томсон** у 1897 р. відкрив першу елементарну частинку — електрон, що входив до складу атома. Виявилося, що атом, який до того вважався останньою неподільною мірою матерії, сам складається з дрібних частинок. Вивчаючи ефект радіоактивності, французькі фізики **Антуан Сезар, Александр Едмон та Антуан Анрі Беккерель, П'єр і Марія Кюрі** дійшли висновку, що деякі елементи довільно випромінюють енергію. Це поставило під сумнів тогочасне розуміння закону збереження енергії.

Спираючись на досягнення біології (учення про клітинну будову організмів), теорію чеського натураліста **Грегора Менделя** про чинники, що впливають на спадковість, німецький учений **Август Вейсман** та американський учений **Томас Морган** створили основи генетики — науки про передачу спадкових ознак у рослинному й тваринному світі.

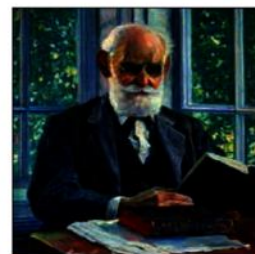
Класичні дослідження фізіології серцево-судинної системи та органів травлення здійснив російський учений **Іван Павлов**. Вивчивши вплив вищої нервової діяльності на перебіг фізіологічних процесів, він розробив теорію умовних рефлексів.

П'єр і Марія Кюрі

Макс Планк

Іван Павлов

Ніколаус Отто

Двигун Дизеля

Автомобіль Бенца

Досягнення біологічних наук стали потужним поштовхом до розвитку медицини. Продовжуючи дослідження визначного французького бактеріолога Л. Пастера, співробітники Пастерівського інституту в Парижі вперше розробили запобіжні щеплення проти сибірки, курячої холери та сказу. Німецький мікробіолог **Роберт Кох** і його численні учні відкрили збудників туберкульозу, черевного тифу, дифтериту, сифілісу та винайшли ліки проти цих хвороб.

3 Технічні досягнення та їхнє прикладне значення. Перехід від мануфактурного до фабричного виробництва та винахід наприкінці XVIII ст. парового двигуна уможливили розвиток технічного прогресу в промисловості. Зміст нового етапу технічного прогресу, що розгорнувся в першій половині XIX ст., полягав у створенні машин за допомогою машин. Отже, у промисловості однією з головних галузей стало машинобудування.

Для виготовлення машин потрібно було багато металу, тому металургійна промисловість почала вдосконалюватися. Англійський інженер **Генрі Бессемер** винайшов для виробництва чавуну, заліза та сталі обертову піч — конвертер, а французький інженер **П'єр Мартен** — піч для виготовлення сталі високої якості.

Прикладом технічного прогресу в першій половині XIX ст. стали зміни в друкарстві. На початку століття для друку використовували ручний верстат. Згодом він поступився місцем механічному, який також постійно вдосконалювали. У 1816 р. в Лондоні друкували 1100 примірників газети «Таймс» на годину, а в 1850 р. — уже 10 тисяч.

Основним засобом пересування на суходолі стали залізниці. На морських шляхах пароплави поступово витісняли вітрильники. У 1807 р. відбулося випробування першого пароплава **Роберта Фултона**. На початку століття в США та Англії з'явилися перші автомобілі з паровим двигуном. Швидкість їхнього руху в Англії обмежувалася 4 км/год.

Парові машини знайшли застосування в сільському господарстві. У 40-х рр. XIX ст. в Англії з'явилися перші парові молотарки,

а через деякий час і парові плуги. Звідси вони стали поширюватися в інші країни.

Почали вдосконалюватися й засоби зв'язку. Дуже швидко поширився винайдений у 1844 р. американським ученим **Семюелом Морзе** телеграфний апарат.

Необхідність розвитку світової торгівлі спричинила будівництво каналів. Найбільшим із них став Суецький канал, будівництво якого в 1859 р. розпочав французький інженер **Фердінанд Лессепс**. За десять років будівництво було закінчене.

Свідченням успіхів нової техніки стало будівництво залізничних тунелів. У 1843 р. було завершено будівництво такого тунелю під Темзою. Почали вдосконалюватися конструкції мостів. У 1818—1826 рр. в Англії інженер Телфорд спорудив перший залізничний навісний міст. Йоган Реблінг побудував у США п'ять славнозвісних ланцюгових мостів. Найвідоміший з-поміж них — Бруклінський міст у Нью-Йорку, ширина середнього прогону якого становить 486 м.

Отже, перша половина XIX ст. стала періодом швидкого розгортання технічного прогресу, який суттєво змінив середовище життя людини. Найбільшим кроком в енергозабезпеченні промислового виробництва й транспорту стало одержання електроенергії в більших масштабах за допомогою динамо-машин, перші зразки яких з'явилися в 70-х рр. XIX ст.

Технічною подією великого значення стала поява нового класу моторів, які сконструювали німецькі винахідники **Ніколаус Отто** (1876 р.) і **Рудольф Дизель** (1897 р.). Ці компактні високоекономічні двигуни, що працювали на рідкому пальному, швидко знайшли застосування в першому автомобілі **Г. Даймлера** і **К. Бенца** (1886 р., Німеччина).

Поступово в побут людей входять телефон, який винайшов **Александр Грейам Белл** (1876 р.), фонограф (**Томас Алва Едісон**, 1877 р.), радіоприймач (**Гульєльмо Марконі** та **Олександр Попов**, 1895 р.), кіно (брати **Луї Жан** та **Огюст Люм'єр**, 1895 р.), електричне освітлення вулиць, цехів, квартир тощо. У 1881 р. з'явився трамвай, а невдовзі й метро.

Значні досягнення відбулися й у військовій техніці. У 1883 р. з'явився кулемет американського інженера Х. Максима. Почалося створення авіації. Флот отримав броньовані кораблі з гарматами великого калібру й підводні човни.

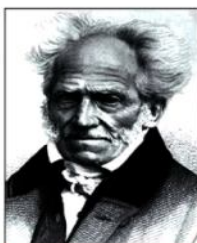
4 Основні тенденції розвитку філософії. Найяскравіше основні тенденції розвитку філософії кінця XVIII — першої половини XIX ст. втілювалися в працях німецьких учених — **Іммануїла Канта** (1724—1804), **Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля** (1770—1831) і **Людвіга Феєрбаха** (1804—1872). Праці Канта та Гегеля піднесли тогочасну філософську думку на новий щабель, створили передумови для подальшого розвитку вчення про будову Всесвіту, причини руху

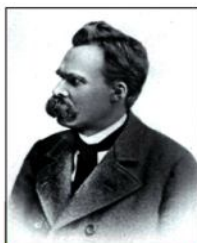
Георг Вільгельм
Фрідріх Гегель

Людвіг Феєрбах

Артур
Шопенгауер

Фрідріх Ніцше

й занепаду живої природи, методи й завдання пізнання, призначення та межі людської діяльності.

У працях Канта поєднувалися два напрямки розвитку філософії — матеріалізм та ідеалізм. Він зазнав критики як з одного, так і з іншого боку, проте його наступники значною мірою продовжили його вчення.

Ідеалізм Канта досяг свого завершення у філософії Гегеля. Ідеалом для нього стала антична демократія. Гегель заперечував феодально-абсолютистський лад у Німеччині. За основу всіх явищ природи й суспільства він брав початок, який визначав як «світовий розум», «світовий дух», «абсолютну ідею». Гегель шукав зв'язків між логікою та історією, обожнював державу. Учений дійшов висновку про шкідливість революційних перетворень у Німеччині та необхідність підтримки конституційної монархії як найкращої форми державного правління.

Під впливом Гегеля формувалися погляди Л. Феєрбаха. Однак, відкинувши ідеалізм свого вчителя, він рішуче перейшов на позиції войовничого атеїзму, анонімно опублікував працю, спрямовану проти віри в безсмертя душі, але був викритий і виключений з університету.

Частина філософів другої половини XVIII ст. звернулася до класичної філософської спадщини Гегеля (неогегельянство), інша — до І. Канта (неокантіанство). У руслі тогочасних філософських шукань була й російська релігійно-філософська думка (**Дмитро Мережковський, Микола Бердяєв**).

У філософській полеміці доволі часто стикалися протилежні погляди, теорії. Так, американський прагматизм пропонував удатися до розв'язання практичних проблем, що виникали в реальному житті. Прибічники «філософського» життя (**Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше**) виступали проти раціоналізму. Ф. Ніцше головну увагу приділяв критиці християнства й раціоналізму, які нібито «пригнічують волю до життя». Він пропонував подолати цей гнітючий вплив через визволення життєвих сил людини, аби торувати шлях до надлюдини, яка стоїть по той бік добра і зла. Такі висловлювання Ф. Ніцше справедливо розцінювалися як виправдання насильства, як підрив позитивних моральних цінностей людської цивілізації.

Значний вплив мало вчення французького філософа **Анрі Бергсона** про інтуїцію, яку він протиставляв інтелектуальним методам пізнання та розглядав як своєрідний інстинкт, що дозволяє проникнути в сутність речей.

Висновки

Наука в XIX ст. стала відігравати зовсім нову роль у суспільстві. Вона перестала бути лише засобом пізнання світу, а стала використовуватися для практичних потреб розвитку економіки й суспільства.

► Завдяки науці на кінець XIX ст. був здійснений промисловий прорив, а сама наука стала перетворюватися на виробничу силу.

Запитання та завдання

1. У яких наукових галузях були зроблені найважливіші досягнення в XIX ст.?

2. Які найважливіші наукові відкриття було зроблено в XIX ст.? 3. Назвіть імена найвідоміших учених — винахідників XIX ст. 4. Які географічні відкриття були зроблені в XIX ст.? 5. Назвіть основні течії у філософії. 6. Які нові галузі промисловості виникли в результаті впровадження технічних винаходів?

★ 7. Чим можна пояснити швидкий розвиток науки в XIX ст.? 8. Які наукові винаходи XIX ст. ви вважаєте найважливішими для розвитку світу? 9. Чому вчення Ч. Дарвіна вважають одним із головних досягнень науки XIX ст.? 10. Як у розвитку філософії знайшли відображення історичні реалії тогочасної епохи?

★ 11. Охарактеризуйте найважливіші досягнення науки й техніки XIX ст., покажіть їхнє практичне значення. 12. Висловіть своє ставлення до представників різних течій громадської думки кінця XIX ст. 13. Заповніть таблицю «Наукові досягнення XIX ст.».

Галузь науки	Прізвище вченого	Наукове відкриття

★ 14. Який вплив на духовне життя різних верств населення справляло становлення індустріального суспільства?

§ 25. Література та мистецтво XIX ст.

► 1. Які мистецькі стилі були домінуючими в XVII—XVIII ст.? 2. Які події XIX ст., на вашу думку, могли справити найбільший вплив на розвиток літератури та мистецтва в XIX ст.?

Напрямки розвитку літератури. У XVIII ст. розвиток літератури відбувався під безпосереднім впливом просвітителів. То був час визрівання у Європі економічних, політичних і духовних передумов для суттєвих змін у соціально-політичному житті. Аналізуючи епоху, митці за допомогою художніх засобів та образів передавали її сутність і місце в історії.

Глибоку поезію творили представники німецького народу доби Просвітництва **Йоган Вольфганг Гете** (1749—1832) і **Фрідріх Шіллер** (1759—1805). Обидва виступали як гуманісти, борці за прогрес і свободу народу, хоч і розуміли свою мету абстрактно.

Гете вивчав історію культури, природничі науки, вів наукові дослідження. Людину сприймав цілісно і тільки в контексті епохи, а суспільні явища пов'язував із духовним станом людини. Він заперечував революційне насильство. Сенсація Гете вбачав у свободі люд-

Йоган Вольфганг Гете

Фрідріх Шіллер

Вальтер Скотт

Джордж Гордон Байрон

ської особистості. Світове визнання письменникові приніс роман у листах «Страждання молодого Вертера». Філософські ідеї Гете знайшли відображення в трагедії «Фауст». В уста головного героя вкладено віщі слова: «Лиш той життя і волі гідний, хто б'ється день у день за них».

Ф. Шіллер, як і Й. В. Гете, палко вірив у незворотність прогресу та необмежені можливості людини, у її розум, духовні та фізичні сили. Ф. Шіллер залишив людству багату спадщину як поет, драматург, історик. Поставивши в центр будь-яких подій людину, основними причинами перипетій він уважав зіткнення інтересів окремих особистостей. Свої твори Ф. Шіллер присвячував переламним етапам історії європейських країн. До таких належать історичні драми й трагедії, зокрема трилогія «Валленштейн», «Марія Стюарт», «Орлеанська діва», «Вільгельм Телль».

Ф. Шіллер у народній драмі «Вільгельм Телль» поетизував боротьбу за національну незалежність і свободу особистості. Він показав непримиренний конфлікт вільнолюбства й тиранії, природних прав і несправедливих суспільних законів, вільної особистості й тиранічної влади. Німецький поет Ф. Шіллер є виразником просвітницьких ідей свободи й справедливості.

Й. В. Гете і Ф. Шіллер зробили вагомий внесок у становлення німецької свідомості й подолання роздробленості Німеччини. Вони надали світового рівня авторитету німецької літератури та визначили напрямки її подальшого розвитку.

Прагнення нового, незвичайного зумовило появу літературного методу *романтизму*. Головними жанрами художнього твору стали лірика, лірична драма та ліро-епічна поема. Словами й діями своїх героїв автори розкривали власне світобачення, ставлення до навколишньої дійсності, вели пошуки кращого устрою суспільства.

Риси консервативного романтизму простежуються у творчості англійського письменника **Вальтера Скотта** (1771—1832), який засуджував революцію, ідеалізував монархію. Він увійшов у світову літературу як засновник жанру соціального та історичного романів («Пуритани», «Айвенго», «Квентін Дорвард» тощо).

Представниками революційного романтизму були **Джордж Гордон Байрон** і **Персі Біши Шеллі** в Англії, **Віктор Гюго** і **Жорж Санд** у Франції, **Адам Міцкевич** і **Юліус Словацький** у Польщі. На Американському континенті жанр епічної поеми розвинув поет-романтик, учений-

філолог і перекладач **Генрі Лонгфелло**, автор знаменитої «Пісні про Гайявату». У Росії риси романтизму були притаманні творчості **Василя Жуковського**, **Олександра Пушкіна**, **Михайла Лермонтова**.

Одним із найпоспідовніших виразників романтичного світовідчуття був визначний англійський поет **Дж. Г. Байрон** (1788—1824). У своїх творах він засуджував вузькі межі аристократичного життя. У 1816 р. Дж. Г. Байрон оселився у Швейцарії. Тяжкі переживання поета-вигнанця стали основою ліричної драми «Манфред». Як і Фауст, літературний герой Гете, Манфред розчарувався у своїх пошуках. Він страждав від докорів сумління та самотності, але постав перед читачем людиною сильною та непохитною. В Італії поет писав роман у віршах «Дон Жуан», що залишився незавершеним. У цьому творі накреслився перехід Дж. Г. Байрона від романтизму до іншого творчого методу — реалізму.

Новий творчий метод — *реалізм* набув поширення у світовій літературі XIX ст. Досягнення природничих наук, соціальні заворушення ніби закликали письменників і поетів до глибинного дослідження людської душі, критичного пізнання минулого й сучасного та правдивого його зображення. Яскравими представниками нового напрямку в західноєвропейській літературі стали письменники **Оноре де Бальзак** (1799—1850) і **Стендаль** (1783—1842) (Франція), **Чарлз Діккенс** (1812—1870) і **Вільям Мейкпіс Теккерей** (1711—1863) (Англія).

Реалізм у російській літературі став панівним літературним напрямком від другої чверті XIX ст. Основоположником російського реалізму був **О. Пушкін** (1799—1837). Вірші та поеми поета пронизані любов'ю до Батьківщини та свого народу, вони звеличують добро та засуджують несправедливість. Історичні сюжети використано в драмі О. Пушкіна «Борис Годунов» і повісті «Капітанська дочка».

Завдяки поетичному, глибоко виразному змалюванню російської дійсності неповторний вплив на розвиток культури Росії справив **М. Лермонтов** (1814—1841). Творами «Ревізор», «Мертві душі» **Микола Гоголь** (1809—1852) започаткував критичний характер реалізму.

Російські письменники-реалісти створили цілу низку видатних художніх творів: «Війна і мир», «Анна Кареніна» Л. Толстого, «Злочин і покарання» Ф. Достоевського, «Батьки і діти» І. Тургенева, «Кому на Русі жити добре» М. Некрасова, «Гроза» М. Островського тощо.

Оноре де Бальзак

Чарлз Діккенс

Микола Гоголь

Еміль Золя

У цих творах яскраво проявилася громадянська позиція письменників, широта зображуваної дійсності, розкриття її протиріч.

Англійський письменник **Оскар Вайлд** (1854—1900) написав низку творів, у яких критично відтворив звичаї сучасного йому світу.

Життю простих людей були присвячені новели французького письменника **Гі де Мопассана** (1850—1893). Його новелістика справила великий вплив на розвиток цього жанру. Ідеї гуманізму отримали виразне втілення у творах Г. де Мопассана завдяки бездоганній майстерності автора, знанню тонкощів людської психіки. Незвичайність людської долі, її залежність від панівної в суспільстві моралі Г. де Мопассан розкрив у романах «Життя», «Любий друг», «П'єр і Жан».

Ранні твори французького письменника **Еміля Золя** (1840—1902) відзначені романтизмом. Крізь призму світобачення окремих станів і конкретних героїв Е. Золя змалював суперечності тогочасного суспільства, розкрив духовне убогство й користоловство одних, духовну велич та благородство інших. Лист Е. Золя «Я звинувачую» до президента Франції на захист Дрейфуса став видатним твором на захист прав людини. Е. Золя — теоретик натуралізму. Цикл романів Золя «Ругон-Макарі» — природнича й соціальна історія однієї родини в добу Другої імперії.

Вагомий внесок у драматургію цього періоду зробив норвезький драматург Генрік Ібсен (1828—1906). Він висміював вади суспільства, оспівував людину, яка заради своїх ідеалів була готова на будь-які жертви («Боротьба за престол», «Ляльковий будинок», «Привид», «Пер Гюнт» тощо).

Серед американських літераторів особливе місце посідає Марк Твен (1835—1910). Його спостережливість, гумор, сатира стали його візитною карткою, а твори «Пригоди Тома Соєра», «Пригоди Гекльберрі Фінна», «Принц і жебрак», «Янки при дворі короля Артура» стали відомими в усьому світі.

Діячів мистецтва й літератури на межі XIX—XX ст. хвилювали не лише суто творчі проблеми, а й соціальна несправедливість, колоніалізм, мілітаризм і війни — усі складнощі й протиріччя життя.

2 Живопис у житті людини й суспільства. Визначним явищем у світовій культурі стало французьке образотворче мистецтво, славу якого склали **Ежен Делакруа**, **Оноре Дом'є**, **Гюстав Курбе**, **Жан Франсуа Мілле**, художники «барбізонської школи».

Яскравим представником і лідером школи романтизму в мистецтві став французький живописець і графік **Е. Делакруа** (1798—1863). Його мистецтво суперечило канонам офіційного академічного живопису. Е. Делакруа творив картини, сповнені людських емоцій, захоплюючих сюжетів. Його художні засоби — виразність і одухотвореність образів, динамічна композиція, насичений колорит, експресивність — справили великий вплив на наступні покоління

митців. Частину полотен Е. Делакруа присвятив подіям Французької революції. Його батальні сцени також передають певні зрізи національної історії. Найвідоміші полотна Е. Делакруа — «Данте і Вергілій», «Свобода на барикадах», «Битва під Пуатьє». Талант цього митця був різнобічним. Він створював психологічні портрети, оригінальні пейзажі, натюрморти, розписував палаци, галереї та церкви.

На відміну від офіційно визнаних художників частина живописців Франції закликала вийти з майстерень і зблизитися з природою, яка єдина володіє незрівняним багатством світла й кольору. Вони переїхали з Парижа до села Барбізоні. Митці тонко відчували природу й майстерно передавали її реальні образи. Так у 30—60-х рр. XIX ст. виникла «барбізонська школа» французьких художників-пейзажистів, до якої належали **Теодор Руссо, Жюль Дюпре, Д. де ла Пенья** тощо. Роботи барбізонців добре продумані й довершені, позбавлені соціальної заангажованості.

Захоплення природою своєї країни висловлювали німецькі живописці **Каспар Давід Фрідріх** і **Ганс Тома**. Особливістю їхніх картин стало поєднання духовного світу людини з природою. Інколи вони навіюють смуток, проте в кожному творі відчувається багатство душі автора. Старанно підібрані фарби надають картинам святковості, урочистості.

Визнання пейзажистів завоювали британські митці **Джон Констебль** і **Джозеф Тернер**. Дж. Констебль умів бачити неповторну красу природи й передавати її на своїх полотнах з усім багатством відтінків, зберігаючи її одухотвореність, гармонійність і велич. Окрім пейзажів Дж. Тернер писав архітектурні й морські краєвиди, переплітаючи релігійні та міфологічні мотиви.

Останні десять років життя **Джордж Доу** працював у Петербурзі. Написав понад 300 портретів учасників Вітчизняної війни 1812 р., у тому числі полководців М. Кутузова і М. Барклая де Толлі. Майстерно виконані Дж. Доу портрети героїв відзначаються точністю характеристик, урочистістю, овіяні романтизмом слави й подвигів.

У Росії виникла плеяда талановитих художників. Рисами класицизму й романтизму вирізнялася творчість **Карла Брюллова**. У картині «Останній день Помпеї» змальовано грандіозні сцени трагічного минулого. Художник переконливо передав загибель стародавнього міста, мужність і самозреченість людини в мить смертельної небезпеки. Інший російський художник **Олександр Іванов** звернувся у своїй творчості до біблійної тематики. Його відома картина «З'явлення Христа народові» уособлює і приреченість, і чекання, і духовне пробудження, і безмежну віру людей у торжество добра й справедливості. У художників реалістичного напрямку **Олександра Венеціанова** і **Павла Федотова** переважали соціальні мотиви та образи, побутові сцени, які точно відтворювали російську дійсність.

К. Брюллов. Останній день Помпеї

О. Іванов. З'явлення Христа народам

3 Неоромантизм. Стиль модерн. На зламі XIX—XX ст. виник *неоромантизм*, що прагнув до синтезу й переосмислення минулого культури, особливо європейської. У руслі неоромантизму формувався літературний *символізм*, що виник у Франції. Головним засобом художнього пізнання вважався символ. Поєднання реального й таємного, соціального та індивідуального, звернення до міфів, пошуки містичної відвертості й новизни визначили естетику символізму. Центральним у ньому був культ вічної жіночності як символ, зразок найвищої земної досконалості. У Росії цю художню течію представляли письменники й поети **Валерій Брюсов, Олександр Блок, Андрій Бєлий, Леонід Андрєєв, композитор Олександр Скребін** та ін.

В образотворчому мистецтві символізм реалізовувався пластичними засобами стилю *модерн*, який поєднував різні форми пластичних мистецтв, універсальну демократичну мову та ідеї загального синтезу — реального та ідеального, сутності й функціональності.

Прагнення створити досконалі синтетичні моделі яскраво проявилася в архітектурі. Архітектор творив споруду від початку до кінця — від складання проекту до архітектурної обробки. Так забезпечувалася єдність стилю. Прикладом такого синтетичного витвору є приватний будинок П. Рябушинського в Москві, побудований за проектом архітектора **Федора Шехтеля**.

Стиль модерн в архітектурі поєднував тенденції, що диктувалися бажанням архітекторів використати нові будівельні матеріали, — сталь, скло, залізобетон — і водночас підкреслити розкіш, витонченість, декоративність. Важливою рисою модерну в архітектурі були орієнтація на потреби певних соціальних верств і залучення національних елементів виразності.

У музичній культурі неоромантизму провідне місце посідав **Ріхард Вагнер** (1813—1883). Згодом пошуками синтетичного мистецтва переймався **Олександр Скребін** (1872—1915) (досліди світломузики, створення музичних драм — містерій).

4 Імпресіонізм та авангардизм. Характерним для образотворчого мистецтва останньої третини XIX ст. став *імпресіонізм*. Розкладенням фарб на складові, а об'єкта — на мозаїку яскравих плям імпресіоністи прагнули в живописі створити синтез — загальне синтетичне відтворення свого сприйняття об'єкта. Серед найвідоміших імпресіоністів можна виділити **Клода Моне** (1840—1926), **Огюста Ренуара** (1841—1919).

Наприкінці XIX ст. імпресіонізм заступили нові художні течії, представники яких в основному спиралися на модерн і критикували чуттєве мистецтво.

Французький художник **Поль Сезанн** (1839—1906) першим вишов за межі імпресіоністського бачення природи й простору, започаткувавши *постімпресіонізм*. Він винайшов нові художні засоби й на своїх картинах наче «розсунув» простір. На його пейзажах збігаються або зриваються вниз схили, прогинаються долини, вигинається дзеркало водної поверхні тощо. Якщо імпресіоністи пробудили до життя світло й колір у зображенні, то П. Сезанн пішов далі. До художників-постімпресіоністів також належали **Вінсент ван Гог** (1853—1890), **Поль Гоген** (1848—1903) та ін.

Постімпресіонізм відкрив простір новим художнім течіям, які відмовилися від простого відтворення баченої поверхні реальних об'єктів. Вони прагнули проникнути в сутність явища, розкрити внутрішній світ, характер людини.

5 Музичне мистецтво. Найбільший вплив на формування музики нової доби справив німецький композитор **Людвіг ван Бетховен** (1770—1827). Він швидко завоював славу віртуозного піаніста, а згодом і композитора. Його твори зумовили піднесення всіх жанрів музичного мистецтва, розширили його зміст і творчі межі. Великий композитор поєднував у собі обдарованість, бездоганне знання музики, громадянську позицію мужньої та самовідданої людини. Після 27 років життя в Л. ван Бетховена прогресувала глухота, але це не могло зупинити творчості геніального композитора. Він створив сонати — «Місячну», «Крейцерову», «Героїчну», знамениту Дев'яту симфонію та ін. Незвичайна емоційна сила його музики переросла межі класицизму та справила величезний вплив на нове покоління композиторів-романтиків.

На початку XIX ст. під впливом ідей романтизму в багатьох європейських країнах виникли національні музичні школи — австрійська (**Франц Шуберт** — пісенний цикл «Прекрасна мельничанка»), норвезька (**Едвард Гріг** — пісенний цикл «Зі скал і фьордів»), польська (**Фредерік Шопен** — мазурки й полонези), чеська (**Беджрик Сметана**, **Антонін Дворжак** — «Слов'янські танці»), угорська (**Ференц Ліст** — «Венгурська рапсодія»), фінська (**Ян Сібеліус**), німецька (**Карл Вебер** — концертна фортепіанна п'еса «Запрошення до танцю»), французька (**Гектор Берліоз** — «Фантастична симфонія»).

Клод Моне.
Тераса в Сент-Адрес

Огюст Ренуар. Понт-Неф

Поль Сезанн. Натюрморт
із яблуками

Вінсент ван Гог. Спальня

Композитори-романтики використовували у своїй творчості народні мелодії. Найбільш популярними музичними жанрами в XIX ст. були вальс, опера та інструментальні п'єси.

Одним із найбільших центрів світової музичної культури була Віденська придворна опера. Якщо спочатку тут переважали італійські опери, то в XIX ст. на сценах Австрії ставилися твори австрійських, італійських, німецьких, французьких композиторів. У Віденській опері виконувалися твори В. А. Моцарта, Л. ван Бетховена, Дж. Верді, Й. Штрауса, П. Чайковського.

Італійський скрипаль і композитор **Нікколо Паганіні** (1782—1840) був одним з основоположників музичного романтизму. Його феноменальний талант викликав шалене захоплення в слухачів. Н. Паганіні написав понад 200 п'єс для гітари та низку концертів для скрипки з оркестром і соло. Опери видатного італійського композитора **Джузеппе Верді** (1813—1901) здобули визнання в середині XIX ст. Твори «Трубадур», «Травіата», «Аїда» увійшли до скарбниці світового оперного мистецтва. Водночас Дж. Верді уславився в історії музичної культури і як реформатор. Він змінив структуру й характер італійської опери, наповнив її чудовим вокалом, драматизмом, мелодійністю. Зусиллями Дж. Верді, а також **Джоаккіно Россіні** («Севільський цирульник»), **Ріхарда Вагнера** («Кільце Нібелунгів»), **Жоржа Бізе** («Кармен»), **Петра Чайковського** («Пікова дама») та інших у Європі розвивалися різні жанри опери.

Творчість французького композитора й диригента **Гектора Берліоза** (1803—1869) належить до течії романтизму. За духом його твори близькі до творів В. Гюго в літературі та Е. Делакруа в живописі. Суперечності романтизму — загальнодоступність, близькість до народу, героїка, але й крайній індивідуалізм — були властиві творчості Г. Берліоза. У творчості митця відобразилися перипетії епохи, а узагальнені суб'єктивні пережи-

вання, покладені на музику, вивищилися до апогею музичної культури.

Елементи музики слов'янських народів, у тому числі українського, увібрала творчість дивовижного польського композитора й піаніста **Фредеріка Шопена** (1810—1849). Він був творцем нових стилів і жанрів фортепіанної музики, написав десятки творів, що стоять осторонь у світовому музичному мистецтві.

Неперевершеним майстром утілення в музиці російської поезії був **Михайло Глинка** (1804—1857 рр.). І досі виконуються його блискучі романси, героїчна опера «Іван Сусанін» («Життя за царя»), опера «Руслан і Людмила», пісні, які постійно входять до репертуару українських митців і виконавчих колективів.

6 Архітектура. Успіхи промислової революції, зростання міського населення потребували зведення будівель промислового та громадського призначення, виставкових і торговельних приміщень та інших споруд, перепланування кварталів тощо. Прикладом реконструкції міста стала перебудова Парижа, проведена в 1853—1870 рр. під керівництвом префекта Ж. Е. Османа та архітектора Ж. Алфана. Архітектори В. Бальтар та Ф. Е. Калле створили диво будівельного мистецтва того часу — критий ринок, який дістав назву «Утроба Парижа».

Архітектори другої половини XIX ст. широко використовували форми різноманітних стилів минулого — від романського до класицизму, іноді дивовижним чином поєднуючи їх. Такий спосіб побудови архітектурних споруд дістав назву «еклектизм». Його особливостями були прагнення максимальної святковості громадських будівель, перевага над класичними будівельними матеріалами їх імітацій, панування багатих ліпних прикрас. Прикладом еклектизму є зведена в 1861—1874 рр. **Шарлем Граньє** будівля Оперу в Парижі.

Важливе значення здобули нові будівельні матеріали — залізо та скло. Залізний каркас будівель, широкі скляні вікна та стіни створювали новий образ архітектури століття промислової революції. Однією з перших споруд подібного типу став збудований за проектом Д. Пакстона до першої Всесвітньої виставки 1851 р. в Лондоні Кришталевий палац. Сталь широко використовувалася

Людвіг ван Бетховен

Нікколо Паганіні

Джузеппе Верді

Фредерік Шопен

при будівництві мостів. Одним із найвідоміших підвісних мостів був Бруклінський у Нью-Йорку, побудований у 1869—1883 рр.

У 1889 р. для Всесвітньої виставки в Парижі французький інженер **Гюстав Ейфель** створив із металевих конструкцій 300-метрову вежу, яка дістала назву Ейфелевої вежі. Вона стала невід'ємною частиною архітектурного обличчя Парижа. У США в 1880 р. з'явився перший у світі багатоповерховий хмарочос. Основою цієї будівлі був металевий каркас, прихований за масивним кам'яним фасадом. У XX ст. хмарочоси стали визначати архітектурне обличчя більшості великих міст світу.

СТАТУЯ СВОБОДИ

Ідею створити пам'ятник з нагоди 100-ліття незалежності Франції висунув французький історик Едуард де Лабульє. Франція та США, на його думку, могли б створити символічну співдружність на згадку про їхній союз під час Війни за незалежність. Ця пропозиція надихнула молодого, але вже відомого скульптора Фредеріка Бартольді (1834—1904 рр.). Статую установили на острові Бедлов Айленд (зараз — острів Свободи) в нью-йоркській гавані та відкрили 28 жовтня 1886 р.

Статуя Свободи — одна з найбільших статуй у світі. Її висота становить 46 м. Вона встановлена на постаменті заввишки 47 м. Факел Свободи світиться через 600 листів свинцевого скла. Він освічується 19 лампами (потужність — 13 000 Вт). До цоколя статуї відвідувачі піднімаються ліфтом, далі до вінця — винтовими сходами на майданчик із 25 вікнами.

Масова культура. На кінець XIX ст. більшість жителів країн Європи та США були освіченими. Завдяки успіхам промислової революції зріс життєвий рівень населення. Через зменшення робочого дня в жителів міст з'явився вільний час. Усе це створило передумови для того, що споживачами літератури та мистецтва стала значна кількість простих людей, а не лише незначний прошарок освіченої еліти. Виникло нове історичне явище — масова культура.

У літературі це привело до того, що поряд із книгами, які були розраховані на вишуканих читачів, з'явилися твори, орієнтовані на смаки й потреби звичайної освіченої людини. У XIX ст. утвердилися такі літературні жанри, як пригодницький і детективний роман. Класичними пригодницькими романами стали твори американця **Фенімора Купера**, англійців **Томаса Майна Ріда** і **Роберта Льюїса Стівенсона**, французів **Луї Жаколю**, **Ежена Сю**, **Гюстава Емара** і **Луї Буссенара**. Американець **Едгар По** в 1841 р. написав перше справді детективне оповідання «Убивство на вулиці Морґ». У 1887 р. англієць **Артур Конан Дойль** надрукував перше оповідання, героєм якого став Шерлок Холмс.

Наприкінці XIX ст. з'явився вид мистецтва, який незабаром став наймасовішим. 28 грудня 1895 р. у «Великому кафе» на бульварі Капуцинів у Парижі брати **Л.** та **О. Люм'єр** уперше показали кінематограф — апарат, який демонстрував рухомі фотографії. Першим був показаний фільм «Прибуття потяга». За кілька тижнів такі апарати й фільми **Л.** та **О. Люм'єр** уже показували в Римі, Відні,

Будівля Опері в Парижі. Сучасний вигляд

Ейфелева вежа. Сучасний вигляд

Берліні, Лондоні, Петербурзі, Москві тощо; незабаром у США, Індії, Австралії, Єгипті. Так виникло кіно.

Масова культура стала вагомим чинником формування громадської свідомості. Стаття в газеті або журналі, книга, спектакль, кінофільм ставали іноді значною подією в суспільстві.

Із появою масової культури письменники, художники, артисти, журналісти стали більш незалежними від смаків і грошей заможних людей, оскільки їхня праця стала добре оплачуватися.

Висновки

XIX ст. зробило величезний внесок до скарбниці світової культури. У літературі та мистецтві спостерігалася швидка зміна художніх стилів і напрямків. Класицизм змінився романтизмом, на зміну якому прийшов реалізм. На кінець століття відбувся справжній вибух стилів і напрямків. Змінилося також місце культури в житті суспільства — її здобутки стали доступними широкому загалу, зріс її вплив на суспільне життя.

Запитання та завдання

1. Які течії, стилі, творчі методи існували в літературі та мистецтві в XIX ст?
2. Назвіть імена найвідоміших письменників і поетів XIX ст.
3. Коли набув поширення реалістичний метод у літературі та мистецтві?
4. Які художники представляли реалізм у мистецтві XIX ст?
5. Які нові будівельні матеріали стали використовувати в будівництві в XIX ст?
6. Що таке масова культура?
7. Яку роль відігравали література, мистецтво, музика в розвитку суспільства та становленні людської особистості?
8. Які гуманістичні, загальнолюдські цінності залишили нам у спадок діячі художньої культури XIX ст?
9. Як технічний прогрес вплинув на розвиток архітектури?
10. Чому виникають національні музичні школи?
11. Що зумовило появу масової культури?
12. Чим зумовлена зміна стилів, напрямків, методів у мистецтві, літературі впродовж XIX ст?
13. На прикладах творчості письменників, художників, композиторів, архітекторів покажіть, які моральні цінності було покладено в основу розвитку художньої культури XIX ст.

§ 26. Повсякденне життя людей

- 1. Які найвагоміші зміни в повсякденному житті європейців відбулися в попередню епоху? 2. Що, на вашу думку, могло найбільше вплинути на зміни в житті європейців у XIX ст.?

1 Урбанізація та міграція. У XIX ст. у Європі спостерігається швидке зростання кількості населення. Від 1800 до 1900 р. цей показник збільшився від 190 млн до 420 млн осіб. Це стало можливим завдяки розвитку медицини, збільшенню виробництва сільгосппродукції, зменшенню смертності та збільшенню народжуваності, зростанню життєвого рівня.

Зростання міст і кількості населення зумовило також процеси, пов'язані з промисловою революцією та індустріалізацією. Так, у 1800 р. у Європі було лише 17 міст із населенням 100 тис. осіб, а загалом міське населення налічувало близько 5 млн. У 1890 р. таких міст було вже 103, а загальна кількість міського населення збільшилася в шість разів. Виникло чотири міста з мільйонним населенням: Лондон (від 1800 р.), Париж, Берлін, Відень. З'явилася загальна широка мережа великих і малих міст, а також густо заселені промислові райони (Рур у Німеччині), які поглинули сільські околиці. Таким чином, у Європі відбувався стрімкий процес урбанізації.

Одним із джерел урбанізації була міграція населення як усередині країни, так і між країнами, континентами. Основний потік мігрантів був спрямований у великі промислові центри та США. Спочатку це були вихідці з Англії, Німеччини, Скандинавії. В останній третині XIX ст. основу емігрантів склали вихідці з Італії та країн Східної Європи. Крім США, люди з Європи їхали за кращою долею і до Латинської Америки, і до колоній.

2 Соціальний розвиток. У XIX ст. під впливом економічних змін стрімко змінюється і соціальна структура населення. Інтелект, освіченість, ділові якості, наполегливість — ось не повний перелік якостей, які давали змогу домогтися успіхів у житті. Старі стани

Заселення Заходу США. Масові міграції населення

Париж. XIX ст.

швидко руйнувалися, а на їх основі поставали нові класи й групи; доводилося пристосовуватися і старим прошаркам суспільства. У другій половині XIX ст. проблема пристосування до нових умов гостро постала перед старою аристократією. Їх неквапливе життя різко контрастувало з діловим життям жителів міст. Аристократія в більшості країн Європи ще зберігала спадкові привілеї, вона становила основу вищого чиновництва, дипломатів та офіцерів. Але під впливом формування індустріального суспільства вона стрімко втрачала свій вплив.

Ті представники старої аристократії, що усвідомили зміни, почали займатися підприємництвом, освоювати спеціальності, пов'язані з банківською сферою, засновувати промислові підприємства. У результаті поєднання виникає «вищий клас», який уже не гребує займатися підприємницькою діяльністю.

Незважаючи на могутність «вищого класу», помітного впливу в суспільстві останньої третини XIX ст. починає набувати «середній клас». Він об'єднував різні прошарки суспільства — підприємців, службовців, людей «вільних професій» (інженери, лікарі, викладачі, юристи тощо).

Найбільшим за кількістю новим класом суспільства було робітництво, яке упродовж століття теж зазнає змін. Так, відбувається його зростання (від 20 млн у 1870-ті рр. до 40 млн у 1900 р.) і розшарування за рівнем доходів і кваліфікації. У найкращому становищі були висококваліфіковані робітники. Вони складали приблизно п'яту частину робітництва. Прибуток деяких із них дорівнював доходу представників «середнього класу».

Основну масу робітництва складали чорнороби, які отримували мізерну платню. Будь-які негаразди — хвороба, нещасний випадок, старість, економічні кризи, які від середини XIX ст. стали регулярними, ставили робітника та його родину в складне становище. Відсутність системи соціального забезпечення прирікала цих людей на жebraцьке існування.

Розвиток індустрії дав можливість залучати до праці на підприємстві жінок і дітей. На кінець століття жінки становили 15 % робітництва. Проте вони зазнавали дискримінації в оплаті праці (їхня заробітна плата становила 30—50 % від зарплати чоловіків), відсутніми були закони, які б захищали жінку від негативного впливу виробництва.

На кінець століття з'явилися професії, які стали асоціюватися із жінкою: телефоністка, машиністка й секретарка.

У XIX ст. активно використовувалася й дитяча праця. Лише на кінець століття були прийняті закони, які обмежували або забороняли її.

Слід зазначити, що в останню третину XIX ст. реальний дохід робітників у країнах Європи зріс на 30—50 %. Це дало можливість краще харчуватися, одягатися і навіть витратити гроші на розва-

Використання дитячої праці на виробництві

Багатьох суфражисток заарештовували за те, що вони порушували спокій громадян

ги. Також відбулося скорочення робочого дня від 14—16 до 8—12 годин. У деяких країнах це було закріплено законодавчо.

3 Фемінізм. XIX ст. змінило долю жінки. За традиційного суспільства жінка поруч із чоловіком виконувала функції у веденні господарства: робота в полі, удома, догляд за дітьми. Міське життя було іншим. Спочатку жінка вела домашнє господарство, а чоловік заробляв гроші, на які існувала родина. Такий розподіл обов'язків зумовив підлегле становище жінки, яке ускладнювалося ще й традиціями: жінки не мали майнових, а іноді й громадянських прав. Проте жінки не бажали миритися з таким становищем. У XIX ст. зароджується і розгортається рух за *емансипацію* жінки.

Боротьба жінок за емансипацію відбувалася в трьох напрямках: в освіті, у правах на власність і виборчих правах. Першими розпочали боротьбу заміжні жінки Англії, які в 1882 р. домоглися права розпоряджатися своєю власністю. У 1886 р. англійський парламент прийняв закон, який дозволяв жінці після розлучення залишати своїх дітей за собою. Але найтривалішою стала боротьба за виборчі права жінки. Жінок, що боролися за виборчі права, принизливо називали *суфражистками*.

Суфражистки влаштовували мітинги й демонстрації, учиняли бійки з поліцією та били вікна державних установ. На початку XX ст. рух жінок став більш організованим. Суфражизм став попередником *фемінізму* — більш широкого руху жінок за свої права, який розгорнувся у XX ст.

4 Освіта. Технічний прогрес, що мав місце в XIX ст., потребував значної кількості освічених людей. Тому та система освіти, яка існувала в попередню добу і залежала від церкви, уже не могла задовольнити потреб часу. У країнах Європи розвиток освіти в XIX ст. відбувався в напрямку забезпечення загальної безкоштовної початкової освіти й надання їй світського характеру.

Фемінізм — суспільний рух, який виступає за рівні права жінки в усіх сферах життя, за захист особливих потреб жінки, які пов'язані з її фізіологічними відмінностями від чоловіка.

Суфражизм — жіночий рух за надання жінкам рівних із чоловіками виборчих прав.

Упродовж XIX ст. у всіх країнах Європи та США були проведені освітні реформи. Їх напрямом і конкретні заходи в кожній країні були продик-

товані традиціями, рівнем розвитку освіти та ступенем проникнення в суспільство ліберальних ідей.

В Австрії початкова обов'язкова освіта була запроваджена ще у XVIII ст., тому реформи йшли в напрямку визначення нового змісту й характеру освіти, боротьби з впливом церкви.

В Англії рішучий крок у реформуванні освіти був зроблений урядом В. Гладстона в 1870 р., коли було прийнято закон про загальну обов'язкову початкову освіту. Згідно із законами 1880 і 1891 р. вона стала безкоштовною. У державних школах був ліквідований вплив церкви, але збережено викладання Закону Божого.

У Франції безкоштовна обов'язкова початкова освіта для дітей 6—13 років була запроваджена в 1881—1882 рр. Скасовувалося також викладання Закону Божого. Проте залишався вільним один день для тих, хто хотів здобути і релігійну освіту, але не в приміщеннях державних шкіл.

Безкоштовне, хоча й не обов'язкове, навчання існувало і в США. У першій чверті XIX ст. тут розгорнувся могутній громадський рух за створення мережі державних середніх шкіл. Перша така школа була відкрита в 1821 р. в Бостоні.

Завдяки ліберальним реформам 60—70-х рр. XIX ст. в Російській імперії теж була запроваджена система початкової освіти, але не обов'язкова. Росія була єдиною європейською державою, де рівень освіти населення був найнижчим.

Відбулися зміни і у вищій освіті. Виникла низка технічних вузів, які зосередилися на випуску спеціалістів для промисловості. Також у провідних університетах світу відкриваються кафедри математики, фізики, хімії та інших дисциплін. Збільшилася кількість студентів у вищих навчальних закладах, але освіта в них була доступною лише для фінансово забезпечених людей.

5 Релігія та мораль. Розвиток науки, світських філософських учень, демократичних перетворень, ліберальних реформ — усе це послабило вплив церкви на людину. У суспільстві домінуючою стала думка, що держава має бути незалежною від церкви. У багатьох країнах Європи та Америки були прийняті закони, які проголошували відділення церкви від держави, запровадження світських навчальних закладів, про свободу совісті, дозвіл цивільних шлюбів, урівнення різних віросповідань. Такі зміни стали черговим випробуванням для католицької церкви та влади Папи Римського. Період перебування на папському престолі **Пія IX (1846—1878 рр.)** став періодом найзапеклішої боротьби між папством і світськими державами. Папа був противником об'єднання Італії та навіть наклав анафему на короля Віктора Емануїла II. Але це вже було XIX ст., а не Середньовіччя. Тоді Папа Римський вирішив зміцнити свою владу в церкві шляхом прийняття положення про непогрішимість пап. У 1869 р. в Римі було скликано Ватиканський собор, на якому піс-

Папа Пій IX

Папа Лев XIII

ля тривалих дискусій було прийнято рішення про визнання першості папської влади й непогрішимості пап. Тим самим Пій IX установив свою абсолютну владу в церкві. На знак приєднання Риму до Італійського королівства в 1870 р. Папа Римський оголосив себе «в'язнем Ватикану». Але 2 червня 1871 р. король Італії прибув до Рима й оселився в папському палаці Квірінал, тим самим засвідчивши перемогу світської влади. Проте Пій IX не заспокоювався: він підбурював католиків на виступи проти політики О. фон Бісмарка в Німеччині. Але час уже неможливо було зупинити.

Новим Папою Римським було обрано **Лева XIII** (1878—1903 рр.), який став на шлях пристосування церкви до нових умов. Він уважав, що потрібно поєднати віру та знання, а наукові досягнення використовувати для зміцнення віри. За його розпорядженням було реорганізовано бібліотеку Ватикану, і вона стала відкритою. Він заявив, що церква буде співпрацювати з будь-якою державою, яка забезпечує свободу діяльності церкви. У 1891 р. він звернувся до віруючих із посланням «Про нові справи». У ньому він визнав наявність у суспільстві протиріч, які закликав розв'язувати християнською любов'ю. Папа говорив про вкрай важке становище робітників і закликав державу й церкву допомагати їм, визнавав право створення робітниками профспілок для боротьби за свої права. У той же час він засуджував усілякі соціалістичні теорії та закликав до створення католицьких партій.

Крім того, Лев XIII вимагав від католицького духовництва активно проводити місіонерську діяльність у всіх куточках світу. Завдяки таким заходам йому вдалося вивести церкву з кризи й перетворити її на моральний авторитет суспільства.

Запитання та завдання

1. Якими були причини процесів урбанізації в другій половині XIX ст.?
2. Які зміни відбулися в долі жінки в XIX ст.?
3. Що змінилося в галузі освіти впродовж століття?
4. Які зміни відбулися в розвитку роздрібної торгівлі?
5. Перелічіть нові види розваг, що виникли в XIX ст.
- ★ 6. Як процеси урбанізації та міграції вплинули на розвиток країн Європи?
7. Чому саме в XIX ст. розгорнулася боротьба жінок за свої права?
- ★ 8. Розкажіть про якийсь технічний винахід, який змінив життя жителів міст.
9. Підготуйте розгорнутий план за темою: «Повсякденне життя європейця наприкінці XIX ст.».
- ★ 10. Визначте головні моменти, які відрізняють життя людини в XIX ст. від XVIII ст.

Узагальнення знань

за темами «Завершення формування світових колоніальних імперій. Міжнародні відносини в останній третині XIX ст.», «Культура народів світу наприкінці XVIII — у XIX ст.»

1. Складіть перелік найважливіших подій, що були визначальними у міжнародних відносинах 70—90-х рр. XIX ст.
2. Назвіть імена видатних діячів культури, що визначали її розвиток у XIX ст.
3. Чим була зумовлена зміна стилів упродовж XIX ст.? (Класицизм — романтизм — реалізм — критичний реалізм — імпресіонізм — символізм — постімпресіонізм — модерн)
4. Поясніть значення понять і термінів: «територіальний поділ світу», «тайпіни», «сипаї», «Союз трьох імператорів», «Троїстий союз», «культура», «духовне життя», «урбанізація», «фемінізм».
5. Покажіть на карті:
 - а) колоніальний поділ світу наприкінці XIX ст.;
 - б) місце зіткнення колоніальних інтересів провідних країн світу.
6. Чому повстання сипаїв і тайпінів зазнали поразки? Зробіть порівняльний аналіз цих історичних подій.
7. Проаналізуйте та дайте оцінку наслідкам колоніальної експансії європейських держав, США та Японії в другій половині XIX ст.
8. Визначте основні причини загострення міжнародних відносин у другій половині XIX ст. Чим була зумовлена поява воєнно-політичних блоків? Доведіть, що англо-німецькі суперечності на кінець XIX ст. стали визначальними в міжнародних відносинах.
9. Охарактеризуйте зміни, що відбулися в повсякденному житті жителів Європи та США в XIX ст.
10. Складіть таблицю основних технічних винаходів і наукових відкриттів, що мали місце в XIX ст.
11. На основі додаткових джерел підготуйте розповідь про життя та творчість одного з діячів світової культури XIX ст.

Хронологічна сторінка

за темами «Завершення формування світових Колоніальних імперій. Міжнародні відносини в останній третині XIX ст.», «Культура народів світу наприкінці XVIII — у XIX ст.»

Дата	Подія
1857—1858 рр.	Сипайське повстання в Індії
1850—1864 рр.	Повстання тайпінів
1869 р.	Завершення будівництва Суецького каналу
1873, 1875 рр.	Франко-німецькі військові тривоги
1877—1878 рр.	Російсько-турецька війна
1878 р.	Берлінський конгрес
1882 р.	Установлення контролю Англії над Єгиптом
1882 р.	Укладення Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією Троїстого союзу
1885 р.	Заснування партії Індійський національний конгрес (ІНК)
1889 р.	Створення II Інтернаціоналу
1891—1893 рр.	Франко-російський союз
1894—1895 рр.	Японо-китайська війна
1895 р.	Народження кінематографа
1896 р.	Фашодський інцидент
1898 р.	Іспано-американська війна
1899—1902 рр.	Англо-бурська війна
1904 р.	Англо-французька угода (Антанта)
1907 р.	Англо-російська угода

ЗМІСТ

Вступ. Світ наприкінці XVIII — у XIX ст.	3
ТЕМА I. ВЕЛИКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ КІНЦЯ XVIII СТ. ЄВРОПА В ПЕРІОД НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН	
§ 1. Початок революції	10
§ 2. Розгортання революції	17
§ 3. Консульство та утворення Імперії Наполеона Бонапарта	25
§ 4. Крах Імперії Наполеона I. Віденський конгрес	32
ТЕМА II. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА ЗА ДОБИ РЕАКЦІЇ ТА РЕВОЛЮЦІЙ	
§ 5. Велика Британія та Франція	38
§ 6. Німеччина та Італія	49
§ 7. Австрійська та Російська імперії	56
§ 8. Суспільно-політичні течії та рухи	65
§ 9. Революції 1848—1849 рр. у Європі	72
§ 10. Утворення незалежних держав у Латинській Америці	80
Узагальнення знань	88
Хронологічна сторінка	89
ТЕМА III. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА ЗА ДОБИ ОБ'ЄДНАННЯ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	
§ 11. Велика Британія та Франція в 50—60-х рр. XIX ст.	90
§ 12. Об'єднання Німеччини та Італії	98
§ 13. Австрійська та Російська імперії в 50—60-х рр. XIX ст.	105
§ 14. США в першій половині XIX ст. Громадянська війна 1861—1865 рр.	112
ТЕМА IV. УТВЕРДЖЕННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА В ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВАХ СВІТУ	
§ 15. Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку країн Європи та Америки в другій половині XIX ст.	123
§ 16. Франція	131
§ 17. Німеччина та Італія	141
§ 18. Велика Британія та США	149
§ 19. Російська та Австро-Угорська імперії	158
§ 20. Японія	169
Узагальнення знань	175
Хронологічна сторінка	176
ТЕМА V. ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ СВІТОВИХ КОЛОНІАЛЬНИХ ІМПЕРІЙ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX СТ.	
§ 21. Завершення територіального поділу світу. Колоніалізм	177
§ 22. Індія, Китай, Африка в другій половині XIX ст.	183
§ 23. Міжнародні відносини	191
ТЕМА VI. КУЛЬТУРА НАРОДІВ СВІТУ НАПРИКІНЦІ XVIII — У XIX СТ.	
§ 24. Наука, техніка, філософія XIX ст.	199
§ 25. Література та мистецтво XIX ст.	205
§ 26. Повсякденне життя людей	216
Узагальнення знань	221
Хронологічна сторінка	222